

91
О. Б А Л Ь З

БІДНІ
РОДІЦІ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УК

Бібліографічний огляд та шифри
для бібліотечних каталогів на цю
книжку вміщено в "Літописі Україн-
ського Друку" та "Літописі Україн-
ського Друку" та "Літописі Україн-
ського Друку" Укр. Республіки.

Обкладинка роботи художника В. Герасимова

Державний Трест „Київ-Друк“.
4-та друкарня, вулиця Воровського, № 42.
Київськ. Окрліт № 959 1929 Зам. 4331—5.000—19 арк.

ОНОРЕ ДЕ-БАЛЬЗАК

БІДНІ РОДИЧІ

КУЗЕН ПОНС

Переклав з французької
В. ПІДМОГИЛЬНИЙ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ — 1929 — КИЇВ

Розділ І.

СЛАВНИЙ УЛАМОК ІМПЕРІЇ.

Коло третьої години вдень, місяця листопада року 1844, якийсь чоловік літ під шістдесят, хоч усяк дав би йому більше, ішов Італійським бульваром, задерши носа й закопилівши губу, мов той купець, що допіру чудову справу впорав, або як самозадоволений хлопець після будуарного побачення. У Парижі це найкращий із відомих образів особистого чоловічого задоволення. У бульварних завсідників, що цілий день справляють на лавах посиденьки й захоплено аналізують перехожих, зразу ж зринала на устах, коли вони діда цього здалека бачили, властива паризька посмішка — така іронічна, глузлива та співчутлива, але, щоб заграла ця посмішка на обличчі парижанина, геть на всякі видовища пересиченого, треба справді чогось дуже цікавого. Кілька слів дадуть зрозуміти і археологічну цінність цього старого, і причину посмішки, що луною проходила скрізь по очах. Якось спитали в актора Гіяцінта, своїми дотепами славного, де він бере капелюхи, від яких заля з реготу лягає. „Я не беру їх, а зберігаю“, відповів він. Так от, серед мільйона акторів, що складають паризьку трупу, трапляються, самі того не відаючи, Гіяцінти, що зберігають на собі всі смішності певного часу і що з'являються перед вами, як втілення цілої доби, й викликають у вас раптом веселий сміх, коли ви гуляєте, пригнічені гіркою тугою від зради якогось екс-приятеля.

Зберігаючи все таки в деяких деталях свого вбрання вірність модам 1806 року, цей перехожий нагадував

імперію, не будучи надто карикатурний. Така поява, через тонкощі свої, стає надзвичайно цінна для спостерігача. Але для цієї сукупності дрібниць треба було аналітичної уваги, якою обдаровані знавці вуличного гавування; а щоб здаля викликати сміх, у перехожого мусіла бути якась із тих нісенітностей, що, мовляв, очі колять і що їх актори жадають, щоб забезпечити успіх своїх виступів. Цей сухий і худючий дід носив спенцер горішкового кольору поверх зеленуватого фрака з білими металевими гудзиками!.. 1844 року чоловік у спенцері це те саме, як би Наполеон зволив на дві години воскреснути.

Спенцера вигадав, як і назва його показує, один лорд, що, певно, пишався своїм гарним станом. Англієць цей ще перед Ам'єнським миром розв'язав справу, як прикривати груди, не виснажуючи тіла вагою того жахливого карика, що доживає тепер віку на спинах старих візників; та що тонкий стан мало в кого буває, то й мода на спенцери мала у Франції тільки тимчасовий успіх, хоч це й була англійська вигадка. Побачивши спенцер, чоловіки віком від сорока до п'ятдесяти років одягали думкою цього добродія в чоботи з закатами, в казімірові зелено-фісташкові штани з бантами — і бачили себе в убранні молодости своєї! Старі жінки пригадували свої перемоги! А юнаки питали, навіщо цей старий Алцібіяд урізав хвоста своєму пальту. В цьому перехожому все так чудово пасувало до спенцера, що ви, не вагаючись, назвали б його „людиною-Ампір“, як ото є „меблі-Ампір“, але він символізував Імперію тільки для тих, кому ця розкішна й грандіозна доба відома хоч би з вигляду, бо для цього треба було певної вірності спогадів про тодішні моди. Імперія вже така далека від нас, що не всяк зможе її уявити в її гальо-грецькій дійсності.

Зсунутий на потилицю капелюх відкривав майже все чоло з тим зухвальством, з яким управителі та штатський люд того часу силкувався відповідати на зухвальство військових. До того ж це був жахливий шовковий капелюх, чотирнадцять франків ціною, що на ньому від великих і широких вух з'явилися з внутрішнього

краю білясті знаки, над якими й щітка не мала вже сили. Шовкова матерія, кепсько припасована, як це звичайно буває, до картонної форми, зморщилась у кількох місцях і здавалась ніби на проказу хворою, дарма що її прогладжувалось щоранку дбайливою рукою.

Під цим капелюхом, що, здавалось, ось-ось мав упасти, розгорталось те кумедне й утішне обличчя, яке тільки хінці вміють вигадувати для своїх бовванців. Це широке обличчя, подірчавлене, як шумівка, обличчя, де від ямок тінь лягала, і порите, мов римська маска, суперечило всім законам анатомії. Погляд не відчував у ньому будівної роботи. Де рисунок потребував кісток, там драглистими нерівностями лежало м'ясо, а де на обличчях звичайно западини бувають, тут воно кругіло щуплими горбками. Над цим чудернацьким лицем, сплющеним у формі гриба, сумовитим від сірих очей із двома червоними лініями замість брів поверху, панував ніс на взір Дон-Кіхотового, як та кучугура над рівниною. Такий ніс виявляє — як Сервантес це й постеріг, мабуть, — природжений нахил вчинити подвиги, — нахил, який переводиться в дурощі. Ця бридота, геть до комізму доведена, сміху, проте, не викликала. Надмірна сумовитість, що лилася з блідих очей цього бідолахи, вражала глузівника й холодила йому жарт на устах. Зразу ж сходило на думку, що природа заборонила цьому чолов'язі кохати жінок, щоб їх не смішити та не смутити. Француз мовчить перед цим лихом, що здається йому над усі жорстокішим — неспроможністю подобатись!

Чоловік цей, такий від природи скривджений, був одягнутий, як одягаються бідаки доброго тону, яких люди заможні частенько силкуються наслідувати. Узутий він був у черевики з гетрами, зробленими на зразок гетрів імператорської гвардії, і вони, мабуть, дозволяли йому впродовж певного часу не міняти шкарпеток. Чорні сукняні штани його відсвічували червонуватим кольором, а на складках у них лежали білі й блискучі лінії, що, не згірше за самий фасон, свідчили про трирічну дату купівлі. Широчінь цієї одежі досить кепсько приховувала його худорлявість, яка походила певніш від

будови, ніж від пітагорійського режиму, бож старий, обдарований чуттьовим ротом із м'ясистими губами, показував, коли сміявся, білі зуби, варті хоч би й акули. Жилет із шаллю, теж із чорного сукна, але підбитий ще й білим жилетом, під котрим блищала в третій лінії червона плетінка, нагадували вам п'ять жилетів Гара. Величезна краватка з білого серпанку, якої претенсійний бант був би знахідкою для красуна, що чарував чарівних жінок 1809 року, так випиналась за підборіддя, що все обличчя в ній, здавалось, тонуло, як у глибокості. Крізь сорочку проходив шовковий плетений під волосся шнурок і оберігав годинника проти малоймовірної крадіжки. Зеленуватий, надзвичайно чистий фрак нараховував якимсь триріччям більше від штанів, чорний оксамитовий комір та білі металеві гудзики нещодавно були поновлені й зраджували хатні турботи господаря, до дріб'язковости доведені.

Цей спосіб носити капелюха на потилиці, потрійний жилет, величезна краватка, де підборіддя вгрузало, гетри, металеві гудзики на зеленуватому фракові, всі оці рештки імператорських мод гармоніювали із запізнілими пахощами двірської золотої молоді, з якоюсь дрібнотою в зморшках, з чимсь коректним та сухим у вигляді, що відгонив школою Давіда й нагадував худорляві меблі Жакоба. Проте, з першого ж погляду в ньому знати було людину доброго виховання, що вдається в таємний порок, абож одного з тих рантьє, в яких усі видатки так точно визначені скромним розміром прибутку, що якась розбита шибка, якась подерта одежина чи філантропічна недуга милостині на цілий місяць нищать їхні дрібненькі втіхи. Коли б ви там були, то спитали б самі себе, чому світиться по-смішка на цьому чудному обличчі, якого вираз звичайно мусів бути сумний та холодний, як і в усіх тих, що борються в невідомості, щоб задовольнити буденні потреби існування. Але, постерігши материнську заклопотаність, з якою цей незвичайний старий держав у правій руці під лівими полами свого подвійного фрака якусь,— очевидячки, дорогоцінну,— річ, щоб застерегти

її від несподіваних штовханів; а зокрема побачивши в нього той заклопотаний вираз, що з'являється в гулящих людей, коли їм дано якесь доручення,— ви подумали б, чи не знайшов він чогось рівновартого болонці якоїсь маркізи та чи не несе оце його переможно, з запобіжливою чемністю імперця чарівній шістдесятилітній жінці, яка ще не може відмовитися від щоденних візит свого прихильника. Париж — це єдине в світі місто, де ви надібаєте на отакі видовища, які обертають його бульвари в постійну драму, що французи грають задурно на славу мистецтва.

Розділ II.

НАСЛІДКИ ВЕЛИКОЇ РИМСЬКОЇ ПРЕМІЇ.

По обрисі цього кістлявого чоловіка і всупереч його зухвалому спенцерові, вам важко було б зарахувати його до паризьких артистів, умовної породи, якої привілей — досить подібний на привілей паризьких дітлахів, — є збуджувати в уяві буржуа вельми усохлі веселощі. А проте, перехожий цей був людина визначна, автор першої кантати, увінчаної в Інституті під час поновлення Римської Академії, словом — пан Сільвен Понс... автор славетних романсів, що наші матері воркотали, двох-трьох опер, ставлених 1815 і 1816 року, та ще кількох невиданих партитур. Цей достойний чоловік кінчав кар'єру диригентом оркестри в театрі на бульварах. Завдяки своєму обличчю він був за викладача в кількох дівочих пансіонах, і всі прибутки його полягали в платні та в приватних лекціях. Давати лекції в такі літа!.. Скільки таємниць у цьому мало романтичному становищі!

Отже, цей останній носій спенцера носив на собі не тільки символ Імперії — він носив ще й велику науку, на трьох жилетах його написану. Він задурно показував у своїй особі одну з численних жертв фатальної і згубної системи, — так званої конкурсової, що й досі ще панує у Франції після століття безрезультатної практики. Цього розумового преса вигдав Пуасон де-Маріньї, брат пані Помпадур, призначений коло 1746 року на директора красних мистецтв. Так от, спробуйте порахувати на своїх пальцях геніїв, що вийшли за півстоліття з лавреатів! Передусім, ніколи ніякі

адміністративні чи шкільні заходи не заступлять чудес випадку, якому ми зобов'язані великими людьми. З-поміж усіх таємниць народження, оця найбільше неприступна для нашої пихуватої сучасної аналізи. Потім, що подумали б ви про єгиптян, які, кажуть, виграли печі виводити курчата, коли б вони зразу ж не почали тих самих курчат годувати? Отак чинить тепер Франція, що пробує виводити митців у гарячій оранжерії конкурсів, а коли скульптора, маляра, різб'яра, чи музиканта цим механічним процесом здобуто, вона турбується ними не більше, як денді ввечері квітками, в бутоньєрку почепленими. І виходить, що таланти — це Грез та Вато, Феліцієн Давід та Паньезі, Жеріко та Декан, Обер та Давід (Анжерський), Ежен Делякруа та Месоньє,—люди, що мало турбуються медалями й вирости на щирій землі під промінням того невидомого сонця, яке зветься покликанням.

Державою посланий до Риму, щоб стати великим музикантом, Сільвен Понс вернувся з смаком до давности та прекрасних мистецьких виробів. Він чудово розумівся на всіх цих роботах, шедеврах руки та думки, що їх народня мова означає словом „тандита“. Отже, ця дитина Евтерпи вернулась коло 1810 року до Парижу запеклим колекціонером із купою картин, статуєток, рямців, різьбленої слонової кости, емалі, порцеляни і т. ін., які під час академічного перебування в Римі поглинули найбільшу частину його батьківщини, як видатками на перевози, так і витратами на купівлю. Те саме спіткало й материзну його під час подорожі до Італії, в котру він пустився після трьох офіційних років, що пробув у Римі. Йому схотілось побувати на дозвіллі в Венеції, Міляні, Фльоренції, Болоні та Неаполі й пожити в кожному місті мрійником, філософом, безтурботним митцем, що для прожитку покладається на свій хист, як веселі дівчата на красу. Понс у цій пишній мандрівці був щасливий, як тільки може бути щаслива людина душевна й витончена, що через брідоту не має в жінок успіху й що завжди бачить прояви життя нижчими від ідеального зразка, який сама собі творить; але він помирився з цих розладом між

бринінням його душі та дійсністю. Оце чуття краси, що збереглося чисте й живе в його серці, стало, мабуть, за основу його майстерних, витончених, граційних мелодій, що створили йому репутацію з 1810 до 1814 року. Всяка репутація, що ґрунтується у Франції на захопленні, на моді, на ефемерних паризьких безумствах, творить Понсів. Немає країни, де б так суворо ставились до великого і так зневажно-вибачливо до дрібного. Потонувши незабаром у хвилях німецької гармонії та в творчості Россіні, Понс, якщо й був ще 1824 року музикант приємний і відомий своїми останніми романсами, то, подумайте, який став він 1831 року! Отож 1844 року, того року, коли почалась єдина драма цього безвісного життя, Сільвен Понс мав уже не більшу цінність, як допотопна нота; музикарі зовсім забули про його існування, хоч він і написав за невеличку ціну музику до кількох п'єс у своєму та в сусідніх театрах.

А втім, старий віддавав шану славетним майстрам нашої доби; від гарного виконання якоїсь обраної речі він плакав, але захоплення його не сягало тієї точки, де воно обертається вже в манію, як у Крейслерів Гофмана; він нічим свого чуття не зраджував; втішався сам собі на зразок ачішінів або теріясків. Здібність захоплюватись, розуміти, єдина здібність, що через неї звичайна людина стає братом великого поета, є вельми рідкосна в Парижі, де всі ідеї нагадують мандрівців у готелі, і з цього боку Понс вартий глибокої пошани. Факт невдачі старого може видатись дивовижним, але він наївно визнавав свій нахил до гармонії: вивченням контрпункта він знехтував, і новітня, надмірно збільшена оркестровка, видалась йому неприступною в той момент, коли він, за допомогою нових студій, міг би втриматись серед новітніх композиторів і стати — не Россіні, але Герольдом. До того ж, у колекціонерських утіхах він знайшов таку велику винагороду за занепад слави, що, коли б треба було йому вибирати поміж посіданням своїх рідкощів та ім'ям Россіні, то — чи повірите? — Понс обрав би свій кабінет. Старий музикант додержувався аксіоми Шенавара, вченого збирача

коштовних ґравюр, який твердить, що любитись на Рюїсдаля, Гобема, Гольбейна, Рафаеля, Мурілло, Греза, Себастьяна дель-Піомбо, Джорджоне, Альберта Дюрера можна лише в тому разі, коли вони коштували не більше, як п'ятдесят франків. Понс не купував дорожше, як сто франків, а щоб він заплатив за річ п'ятдесят франків, вона мусіла коштувати три тисячі. Найкраща в світі річ, ціною в триста франків, для нього вже не існувала,—щасливі нагоди рідко траплялися, але він мав три чинники успіху: оленячі ноги, гультяйське дозвілля та юдійську терплячість.

Ця система, сорок років додержувана, і в Римі, і в Парижі, дала свої плоди. Витрачаючи по повороті своєму з Риму приблизно дві тисячі франків річно, Понс від сторонніх очей хоронив колекцію різноманітних шедеврів, яких каталог сягав казкового числа 1907. З 1811 до 1816 року він, ходячи до Парижу, знаходив за десяток франків те, за що зараз платиться тисячу й тисячу двісті франків. Це були картини, вибрані з сорока-п'ятдесяти тисяч картин, що за рік виставляються до продажу в Парижі, севрський посуд, купований у овернців, цих сподвижників чорної банди, які привозять на повозчинах дива Франції часів Помпадур. Нарешті, він зібрав уламки XVII та XVIII століття, віддаючи шану умам і талантам французької школи, отим великим невідомим—Лепотрам, Ляволе-Пусенам, тощо, які створили стиль Люї XV і стиль Люї XVI і з чиїх творів живиться тепер гадана винахідливість наших митців, що спин не розгинають від скарбів у Галерії Ґравюр і творять нове за допомогою вправних підробок. Багацько що придбав Понс отаким способом, а це ж невимовне щастя для колекціонера! Насолода купувати рідкощі—другорядна; найперша—це їх знаходити серед мотлоху. Понс перший зібрав колекцію табакерок та мініятюр. Не маючи слави в тандитництві—бож на авкціонах він не бував і до знаменитих купців не з'являвся,—Понс не знав і ринкової ціни своїм скарбам.

Небіжчик Дюзмерар всіляко пробував зайти в стосунки з музикантом, але король тандитництва помер,

не змігши досягнути до Понсового музею — єдиного, що можна було б порівняти з славетною колекцією Соважо. Між Понсом та паном Соважо була певна подібність. Пан Соважо, музикант, як і Понс, і також без великих достатків, так само вів справу, тими самими способами, з тою самою любов'ю до мистецтва, з тою самою ненавистю до знаменитих багатчів, які впоряджують собі кабінети, щоб краще конкурувати з купцями. Як і його супротивник, його змагальник, його суперник у всіх цих утворах людської руки, у цих дивах роботи, Понс почував у серці невситимі скупощі, любов коханця до прекрасної жінки, і аукціон у залях на вулиці Женер під стукіт молотка цінувальників, видавався йому злочином проти чести тандитництва. Він володів своїм музеєм, щоб повсякчас ним утішатись, бо душі, створені захоплюватись великими творами, мають високу прикмету справжніх коханців; що сьогодні, що вчора вони дізнають однакову насолоду, вони ніколи не холонуть, а шедеври, на щастя, лишаються вічно-молоді. Отже, річ, яку він тримав так побатьківськи, була, мабуть, тією знахідкою, що її несеш — як любовно! Ви це знаєте, аматори.

По перших контурах цього біографічного нарису всі, певно, крикнуть: „Та це, дарма, що бридкий, найщасливіша людина на землі“. Справді; жодна нудьга, жоден сплін не встоїть проти мокси, якою припікаєш душу, коли вдаєшся в якусь манію. Всі ті, хто не здатен вже пити з того, що в усі часи звалося келехом насолоди — спробуйте збирати аби-щось (і афіші збирали!), і ви знайдете в дрібняках зливок щастя. Манія — це насолода, що перейшла в стан ідеї! А втім, не задріть старому Понсові, — це почуття, як і всі такі рухи душевні, ґрунтувалося б на помилці.

Ця чула людина, якої душа жила невтомним захопленням перед величчю людської праці, цієї чудової боротьби з роботою природи, була рабом того з сімох смертельних гріхів, що бог мусить карати найменше суворо — Понс був гурман. Невеличкий статок та пристрасть до тандитництва підказували йому дієтичний режим, але він геть зовсім суперечив його тонкому

смаку, і безженець передусім розв'язав цю справу, обідаючи щодня в гостях. А за Імперії культ знаменитостів стояв вище, ніж тепер у нас,— може тому, що їх було менше й що вони мали менше політичних претенсій. Тоді поетами, письменниками, музикантами робились без великого клопоту! Понс, що в ньому добавляли можливого суперника Нікольо, Паерам та Бертонам, діставав тоді стільки запрошень, аж мусів їх до пам'ятної книжки записувати, мов той адвокат свої справи. До того ж, поводився він по-мистецькому,— дарував свої романи всім своїм господарям, грав у них на піано, приносив їм ложі до театру Федо, для котрого працював; уряджав у них концерти, навіть грав іноді на скрипку в своїх родичів, імпровізуючи маленький бал. Найкращі чоловіки Франції воювали тоді з найкращими чоловіками коаліції, тому бридоту Понсову названо оригінальністю за великим законом, що проголосив Мольєр у славетних куплетах Еліянти. Коли ставав у послугі якійсь прекрасній дамі, його звали інколи „чарівним“, але щастя його ніколи далі цього слова не сягало.

У цей період, що тривав коло шести років, з 1810 до 1816, Понс набув згубної звички— добре обідати, бачити людей, що запрошували його, приводячи себе до видатків, роздобували перші овочі, відтикали найкращі свої вина, ставили десерт, каву, лікери й трактували його щонайкраще, як це повелося за Імперії, коли в багатьох домах наслідувано розкоші королів, королев та принців, яких повнісінько було в Парижі. Тоді дуже поширена була гра в королівство, як тепер гра в парламент, коли твориться безліч товариств із президентами, віце-президентами та секретарями— товариства льонницькі, виноградницькі, шовківницькі, сільсько-господарські, промислові й т. ін. Навіть суспільних виразок шукають, щоб закласти товариство сцілителів.

Шлунок, діставши отаке виховання, неминуче діє на мораль і псує її відповідно до високої кулінарної премудрости. Жага, що таїться по всіх закутках серця, тут промовляє владно, вона підтинає волю, честь, вона

за всяку ціну прагне задоволення. Вимог пельки ще ніколи не змальовано — через життєву потребу вони уникають літературної критики, але ніхто й не уявляє, скількох людей зруйнував стіл. Під цим поглядом стіл у Парижі є суперник куртизанки; а втім, одержане від першого витрачається на другу. А коли з постійного гостя Понс, через свій занепад у мистецтві, зійшов на становище хлібоїдця, то вже не міг він погодитись після тих пишних столів на лакедемонську юшку в ресторані за сорок су. Лихо, його в дріж кидало від думки, яких то жертв вимагає від нього незалежність, і він почувався здатним на найбільшу підлоту, аби тільки й далі добре жити, смакувати вчасно перші овочі та ласувати (слово народне, але виразне) гарненькими стравами. Понс був як птах-зłodійчук, що з повним волом летить та за всю подяку пісеньку щебече, і почував до того ж певну втіху з того, що добре живе коштом громади, яка вимагала від нього — чого? — приємних жартів. Звикнувши, як і всі безженці, що домівки своєї не держаться й по людях живуть, до тих формул, до тих суспільних гримас, що заступають у світі почуття, він користувався компліментами, як дрібною монетою, а щодо осіб задовольнявся наличкою і цікавої руки в містиво не занурював.

Ця досить терпима фаза тривала ще десять років; але яких років! Вони були дощовою осінню. Цей час Понс тримався задурно коло столу, зробившись незамінним по всіх домах, де бував. Він ступив на фатальний шлях — виконував безліч доручень, заступав дверників та слуг у багатьох і багатьох нагодах. У цих багатьох нагодах він став чесним і безневинним шпиком однієї родини в іншій, але до нього не почували жодної вдячності за всю його біганину та низості.

— Понс старий панич, — казали, — він не знає, де свій час подіти, побігати для нас йому за велике щастя... Що йому станеться?

Незабаром стала помічатись холодність, яку старий ширить навколо. Цей льодовий передається на інших, він впливає на моральну температуру, надто коли старий із себе бридкий та бідний. Хіба ж це не значить

бути тричі старим? Це була зима життя, зима з червоним носом, запалими щоками й усякими недугами!

З 1836 до 1843 року Понса запрошували вже рідко. Кожна родина, якій і в думці не було заводитись дармоїдом, приймала його, мов який податок; на нього вже ні в чому не вважали, навіть на його справжні послуги. В родинах, де старий відбував свою еволюцію, мистецтв не шанували, схилялись перед прибутками й цінити тільки те, що самі здобули коло 1830 року: багатство та високе громадське становище. Отож Понс, не маючи достатньої величності ні в розумі, ні в поведженні, не міг навіяти буржуазії страху, що його викликає в неї розум та геній, і природно став кінець-кінцем гірше, як нічим, але й не був проте в цілковитій зневазі. Хоч і зазнав він на цім світі гарячої муки, як і всі несміливі люди, але крився з цим. Потім поступово звик поборювати свої почуття, обертати своє серце в храм, де шукав притулку. Багацько людей поверхових означають це явище словом егоїзм. Між самотником та егоїстом подібність дійсно велика, так що злоріки ніби й правду кажуть про замкнених людей, а надто в Парижі, де ніхто не вміє спостерігати, де все швидкойдуче, як хвиля, де все тимчасове, як міністерство!

Отож кузен Понс підпав під акт обвинувачення в егоїзмі, оголошений за його спиною, бо світ, кінець-кінцем, завжди засуджує тих, кого обвинувачує. Чи знає хто, як гнітить полохливого несправедлива ганьба? Хто змалює колись лихо полохливості? Це становище, що день-у-день гіршало, пояснює скорботу, написану на обличчі бідолашного музиканта, який жив безчесними поступками. Але підлоти, що до них кожна пристрасть призводить, суть разом з тим і пута — що більше їх пристрасть вимагає, тим більше вона вас зв'язує; усі жертви вона обертає в щось ніби ідеальний від'ємний скарб, де людина вбачає неозорі багатства. Діставши від якогось дурнющого буржуа недбало-прихильний погляд, Понс утішався, як помстою, шклянкою портвейну чи то перепелом у сухарцях, якого починав смакувати, думаючи сам собі:

— Це ще й недорога ціна!

Проте в цьому житті мораліст знайде обставини, що зменшують провину. Справді ж, людина існує тільки якимсь задоволенням. Людина без пристрасти, довершений праведник — це диковисько, напівянгол, що не має хіба що крил. У католицькій мітології янголи мають тільки голову. На землі праведник — це нудотний Грандісон, для якого й вулична Венера буде істота безснасна. А Понс, за винятком рідких та вульгарних пригод під час подорожі по Італії, де причиною його успіхів було, певно, підсоння, ніколи не бачив від жінки посмішки. Багацько чоловіків мають таку фатальну долю. Понс був природжена потвора; батьки народили його в старості, і він носив знаки цього невчасного народження на своїй мертвеній шкірі, що немов поморщилась у слоїку з спиртом, де наука зберігає дивовижні зародки. Цей митець, обдарований ніжною, мрійливою, чулою душею, мусів погодити свою вдачу з обличчям і ніколи не сподівався на любов. Отже, безженство було в нього не так нахилом, як необхідністю. Ласолюбство, гріх чеснотливих ченців, простяг йому руки — він поринув у нього так, як колись у захоплення мистецькими творами та в свій культ музики. Добра страва й тандитництво стали йому заміною жінки, бо ж музика була його обов'язком, а знайдіть ви людину, що любить свій обов'язок! Згодом з професією робиться те саме, що й із шлюбом — самі тільки незручності відчуваєш.

Бріля-Саварен виправдував із упереднього заміру смаки гастрономів; але щодо дійсної насолоди, яку людина за столом знаходить, він може й не був би такий рішучий. Травлення, зуживаючи людські сили, викликає внутрішню боротьбу, що в ласуна дорівнюється найвищих насолод кохання. Почувається такий широкий розгін життєвої сили, що мозок знічується на користь другого мозку, який у діафрагмі міститься, сп'янілість настає від самої бездіяльності усіх здібностей. Боа, нагодовані вдосталь м'ясом, так п'яніють, що даються вбити. Хто після сорока років зважиться по обіді працювати?.. Тож усі великі люди були повстримні. Хворі,

які видужують від тяжкої недуги і яким так скуподать смачної їжі, часто могли спостерігати якусь шлункову сп'янілість від самого лиш курчачого крильця. Розважливий Понс, якого всі насолоди були зосереджені на грі його шлунка, весь час пробував у стані тих видужних: жадав від доброї страви всіх почувань, що вона може дати, і мав їх досі щодня. Ніхто не зважиться розлучитись із своєю звичкою. Багатьох самогубців спинила на порозі смерті згадка про кафе, де вони щовечора гуляють партію в доміно.

Розділ III.

ПАРА КЛАЦУНІВ.

Року 1835 випадок відомстив Понса за байдужість прекрасної статі й дав йому те, що звичайним стилем зветься опорою старости. Цей природжений старий знайшов у дружбі опору свого життя, він узяв єдиний шлюб, що дозволило йому суспільство, побрався з чоловіком старим і музикою, як і сам. Коли б не божественна байка Ляфонтена, то цей нарис звався б „Два приятелі“. Та чи не було б це літературним замахом, профанацією, перед котрою всяк справжній письменник оступиться? Шедевр нашого байкаря, де додано разом сповідь його душі й історію його мрій, повинен мати вічний привілей на цю назву. Та сторінка, де поет поставив на чолі оці слова „Два приятелі“—є святина власність, храм, де шанобливо заходитиме кожне покоління, де буватиме людськість, аж поки віку друкарства.

Приятель Понсів був професор фортепіяної гри; їхнє життя та звичаї на диво одне до одного пасували, і Понс навіть казав, що надто пізно його спізнав для свого щастя; бо їхнє знайомство, що почалося під час розподілу премії в одному пансіоні, належало тільки до 1834 року. Може ніколи ще не знаходилося двох таких подібних душ у людському океані, що всупереч божій волі бере початок у земному раї. За короткий час обидва музиканти зробилися одне для одного необхідністю. Обопільно звіряючись одне одному, вони за тиждень стали, мов брати. Словом, ні Шмуке не вірив, щоб Понс сам міг існувати, ні Понс віри не йняв, щоб

існував сам Шмуке. Вже й це досить змальовує цих славних людей, але свідомість швидких висновків не любить. Для неймовірних потрібне коротке появлення.

П'яніст цей, як і всі п'яністи. був німець — такий німець, як великий Ліст та великий Мендельсон, такий німець, як Штайбельт, такий німець, як Моцарт і Дюсек, такий німець, як Маєр, такий німець, як Дельгер, такий німець, як Тальберг, як Дрешок, як Гілер, як Леопольд Маєр, як Крамер, як Ціммерман і Калькбрєнер, як Герц, Ветц, Карр, Вольф, Піксіс, Клара Вік і всі німці зокрема. Хоч і великий композитор, Шмуке, проте, міг бути тільки виконавцем — так бо бракувало в його вдачі сміливості, якої геній потребує, щоб виявити себе в музиці. Щирість у багатьох німців не є постійна, з бігом часу вона зникає; а ту щирість, що лишається в них до певного віку, вони черпають, як воду з каналу, з джерела своєї молодості й користуються нею, щоб підсилити свій успіх у всьому — науці, мистецтві чи грошах, усуваючи таким способом від себе недовіру. Дехто спритний у Франції підмінює цю німецьку наївність дурістю паризького крамаря. Але Шмуке зберіг усю свою дитячу наївність, та як Понс переховав на собі імперські реліквії, сам про те не здогадуючись. Цей справжній і благородний німець був заразом і виставою, і глядачами, музикою він займався сам про себе. Жив у Парижі, як соловей у лісі, співав тут самотньо, аж поки не зустрів у Понсові свого двійника, (див. „Євина дочка“).

І Понс, і Шмуке обидва серцем і вдачею були багаті на ту дитячу сентиментальність, якою визначаються німці, як от любов до квіток, захоплення явищами природи, яке примушує їх ставити по садках величезні слоїки, щоб споглядати в мініятюрі краєвиди, які є в них перед очима; як той нахил до розшуків, що жене германського вченого в ґетрах за сотню лье, де він десь на подвір'ї під ясином знаходить істину, що з посмішкою дивиться на нього, край колодязя сидячи; як ота, нарешті, потреба надавати психічної значности дрібницям сотворіння, що появляє нез'ясовні твори Жана-Поля Ріхтера, друковану сп'янілість Гофмана й стоси *in folio*, якими обкладає німець найпростіші

питання, розриті, мов та прірва, де на дні не хто інший, як той самий німець, і міститься. Обидва католики, вкупі ходячи до церкви, вони виконували релігійні обов'язки, як ті діти, яким нема що сказати своїм сповідальникам. Непохитно вірили, що музика, мова небес, для думок та почуттів є те саме, що думки й почуття для слова, і без кінця про цю систему вели мову, відповідаючи одне одному музичними оргіями, щоб довести самим собі, на зразок коханців, свої власні переконання. Шмуке був такий неуважний, як Понс — пильний. Якщо з Понса був колекціонер, то з Шмуке — мрійник; цей кохався в моральній красі, як той у матеріальній. Понс бачив і купував порцелянову чашку, а Шмуке тим часом починає сякаться, міркуючи про якийсь мотив Россіні, Белліні, Бетговена, Моцарта та добираючи, в яких почуттях могло буги джерело або відгомін цієї музичної фрази. Шмуке, в котрого заощадженнями неуважність керувала, Понс, через пристрасть свою марнотратний, доходили обидва одного наслідку — порожньої кишені на початку кожного року.

Коли б не ця дружба, Понс може й не втримав би своїх злигоднів; та коли знайшов серце, де своє серце міг полегшити, життя стало для нього терпимим. Коли він уперше звірив своє лихо в серце Шмукове, добрий німець порадив йому жити краще так, як він — хлібом та сиром у себе вдома, ніж ходити по обідах, за які так дорого треба було платити. Лишенько! Понс не зважився признатися Шмуке, що в нього серце з шлуноком були в ворожнечі, що шлунок вимагав того, від чого серце мучилось, і що йому за всяку ціну треба було посмакувати гарним обідом, як зальотникові... попустувати з коханкою. Згодом Шмуке зрозумів таки Понса, бо з нього занадто німець був, щоб мати притаманну французам швидкість у спостереженні, але після того він ще більше Понса полюбив. Ніщо так не зміцнює дружби, як почуття вищости в одного приятеля над другим. І янгол нічого не міг би закинути Шмуке, коли той руки свої затирав, довідавшись про глибіню ласолюбства в свого приятеля. Справді, другого дня добрий німець оздобив сніданок ласощами, що по них

сам ходив, і надалі щодня турбувався про них для приятеля, бо, відколи зійшлися, вони щодня разом снідали на помешканні.

І не знаючи Парижу, можна уявити, що приятелі не уникали паризького глуму, який ніколи нічого не милує. Шмуке й Понс, поєднавши свої достатки та злидні, надумали задля ощадности вкупі жити й нарівно сплачувати комірне за помешкання, дуже нерівно поділене, що містилося в тихому будинкові на тихій Нормандській вулиці в Маре. Що вони часто вкупі виходили й гуляли тими самими бульварами, то вуличні роззяви прозвали їх парою клацунів. Це прізвище звільняє від потреби давати тут портрет Шмуке, який був такий подібний на Понса, як годувачка Ніобеї, славетна ватиканська статуя, на Трибунську Венеру.

Пані Сібо, дверниця того будинку, була стрижнем, на котрому крутилось хатне життя цієї пари клацунів; але вона відіграє таку видатну роль в драмі, яка розв'язала це подвійне життя, що годиться залишити її портрет на той час, коли вона виступить на сцену.

Те, що лишається ще сказати про мораль цих двох істот, якраз найважче буде зрозуміти для дев'яносто дев'яти відсотків читачів сорок восьмого року XIX століття — можливо, через дивовижний фінансовий розвій, до якого спричинилось запровадження залізниць. Сказати лишається мало, а проте багато. Справді, треба змалювати надзвичайну чулість цих двох сердець. Позичмо образ із залізничного світу, хоч би в нагороду за позички, що залізниці в нас роблять. Поїзди тепер, женучи по рейках, стирають із них дрібнісінькі порошинки. Вкиньте таку непримітну для пасажирів порошинку в їхні жили, і вони заслабнуть на страшну недугу, що зветься камінною; вона смертельна. Так от, те, що для нашого суспільства, пущеного по металевій путі з швидкістю льокомотива, є невидна порошинка, якою воно нехтує, — ця сама порошинка, безупинно й при кожній нагоді потрапляючи в жилки цих двох істот, спричиняла їм мов би камінну недугу в серці. Через надмірну спочутливість до болів другого, кожен з них плакав від своєї безсилости; а до власних почувань

вони були чутливі, як мімоза, наближаючись у цьому до хворобливості. Ні від старости, ні від постійного видовища паризької драми — не затужавіли ці свіжі, дитячі й чисті душі. Що далі посувалися ці дві істоти, то палкіші були їхні внутрішні страждання. Леле! так воно вже буває в чистих натур, у спокійних мислителів та в справжніх поетів, що не впадали в жодні надміри.

Відколи обидва старі поєдналися, їхні, майже однакові заняття набули тієї братерської ходи, якою відзначаються в Парижі візничі коні. Встаючи взимку і влітку коло сьомої години вранці, вони після сніданку йшли по пансіонах на лекції, де заступали одне одного в разі потреби. Коло дванадцятої Понс ішов до театру, коли там була репетиція, а весь вільний час блукав по місту. Потім приятелі сходились ввечері в театрі, де Понс, улаштував Шмуке ось яким способом.

У той час, як Понс здибав Шмуке, сам він допіру зробився, і не просивши цього, обранцем серед невідомих композиторів, зробився диригентом оркестри! Завдяки графові Попіно, міністрові тодішньому, цю посаду приділено бідному музикантові саме тоді, коли цей буржуазний герой липневої революції дав субсидію театрові одного з тих приятелів, яких соромиться вискочень, коли, їдучи каретою, бачить у Парижі колишнього друга молодости, сумного й убогого, в сурдуті неправдоподібного кольору й заклопотаного непевними справами. Цей приятель, колишній комівояжер Годісар, колись вельми прислужився для успіху великого дому Попіно. Попіно, що став графом, що став пером Франції і двічі був уже міністром, не відкинувся славетного Годісара! Ба більше, йому схотілось вивести комівояжера на таке становище, щоб він міг поновити гардероб та поповнити кишеню, бо політика й пишноти громадянського двору аж ніяк не зіпсували серце колишнього дрогіста. Годісар, що й досі кохався в жінках, зажадав субсидії для театру, що збанкрутував тоді, і міністер, уволяючи його прохання, ласкаво надіслав йому кількох старих аматорів прекрасної стати, що могли своїми достатками створити міцне товариство для підтримки того, що ховається під трико. Понс, похлібець у готелі

Попіно, пішов у придачу до субсидії. Товариство Годісара, яке до того ж забагатіло, взялося здійснити на бульварі велику думку-народню оперу. Для балетної музики та п'єс-феєрій потрібен був пристойний диригент оркестри, що й сам був би трохи композитор. Управа, яку заступило товариство Годісара, давно вже банкрутувала через те, що держала тільки переписувача нот. От Понс увів Шмуке в театр, як завідувача нотописанням, а справа це не легка й потребує поважного музичного знання. З Понсової поради, Шмуке порозумівся з завідувачем цієї справи при Опера-Комік і звільнився від суто-механічної праці. Спілка Шмуке та Понса дала чудові наслідки. Шмуке, дуже сильний, як і всі німці, в гармонії, інструментував партитури, до котрих Понс писав мелодію. Коли знавці відзначили кілька свіжих композицій, що супроводили дві чи три великі п'єси, які користувались успіхом, то вони пояснили їх словом „поступ“, не дошукуючись їхніх авторів. Понс і Шмуке потонули в славі, так як дехто в своїй купелі тоне. В Парижі, надто після 1830 року, ніхто не може висунутись, якщо не розіпхне *quibuscumque viis* — і немилосердо-жахливої юрби конкурентів; для цього треба аж надто багато сили в жилах, а в приятелів у серці була камінна недуга, що підтинає всі честолюбі прагнення.

Звичайно Понс з'являвся в оркестрі свого театру на восьму годину — час, коли виставлялось улюблені п'єси, де в увертюрах у супроводі потрібна була міцна диригентська паличка. Така неакуратність звичайна по більшості малих театрів, але Понс із цього боку почував себе вільніше, бо в стосунках з адміністрацією виявляв велику незацікавленість. Крім того, в разі потреби Понса заступав Шмуке. Становище Шмуке в оркестрі згодом зміцнилося. Славетний Годісар визнав, хоч нічого про це не казав, і цінність, і корисність Понсового співробітника. В оркестру мусіли ввести піяно, як і по великих театрах. Піяно, що на нього Шмуке грав задурно, поставлено коло диригентового пюпітра, — там і осівся добровільний понадштатний оркестрант. Знаючи лагідність та сумирність доброго німця, музиканти радо

прийняли його. За невеличку платню адміністрація поєднала Шмуке на інструменти, яких немає в оркестрі бульварних театрів, а які часто бувають потрібні — піано, віоль д'амур, віольончель, гарфа, кастаньети, дзвіночки, духові інструменти Сакса і т. ін. Німці, якщо вони й не вміють грати на великі інструменти свободи, вміють зате, природня річ, грати на всі музичні інструменти.

Обидва старі митці жили філософами в театрі, де їх надзвичайно любили. Вони поклали собі на очі полуду, щоб не бачити зла, яке неминуче буває в трупі, коли разом із акторами та акторками в ній є ще кордебалет — це одна з найжахливіших комбінацій, що творяться через потреби каси на муку директорам, авторам та музикантам. Великою повагою інших та самоповагою добрий і скромний Понс здобув загальну пошану. А втім, чисте життя, бездоганна чесність викликає в усіх сферах якесь захоплення навіть у найлихіших людей. У Парижі прекрасна чеснота має успіх великого діаманта, рідкосної коштівності. Жоден актор, жоден автор, жодна танцівниця, хоч яка вона була зухвала, не дозволила б собі найменшої містифікації або якогось лихого жарта проти Понса та його приятеля. Понс іноді виходив у фое, але Шмуке знав тільки підземний хід, що вів знадвору до оркестри. Буваючи на виставі, добрий старий німець зважувався в антрактах поглянути в залю й часом розпитував першу флейту — юнака, що родом був із Страсбурга з німецької родини Кель, — про ексцентричних осіб, що майже завжди красуються на авансценах. Помалу Шмуке з своєю дитячою уявою, що до її соціального виховання ця флейта взялася, визнав казкове існування льоретки, можливість шлюбів у тринадцятій окрузі, марнотратство театрального прем'єра й контрабандну торгівлю робітниць. Простота пороку видалась цій достойній людині останнім словом вавілонської розпусти, що викликала в нього посмішку немов хінські арабески. Люди тямущі повинні зрозуміти, що Понса й Шмуке експлуатовано, коли вжити це модне слово; але те, що втрачали в грошах, вони здобували на пошані, на гарному ставленні.

Після успіху одного балету, з якого почалося швидке

збагачення товариства Годісара, директори прислали Понсові срібну групу, приписувану Бенвенуто Челліні, якої ціна викликала в фое цілу розмову. Говорили про тисячу двісті франків! Чесний бідолаха хотів вернути подарунка! Годісар мав силу клопоту, поки той прийняв.

— Ох, коли б то ми могли знайти отаких-о акторів! — сказав він своєму спільникові.

Це подвійне, зокола таке спокійне, життя турбував тільки порок, що до нього схилився Понс, ота запекла потреба в гостях обідати. Тож Шмуке, добрий німець, коли тільки бував у помешканні, як Понс одягався, завжди оплакував цю згубну звичку.

— Коліп ще це йому хоч у тіло йшов! — було скрикну частенько.

І Шмуке мріяв, як би то сцілити приятеля від ганебного порока, бо справжні друзі мають у моральній галузі ту витонченість, якою визначається нюх у собак; вони чують лихо своїх приятелів, доходять його причин, клопочуться ними.

Понс, що завжди носив на мизинці правої руки діамантову каблучку, яка за Імперії була доречна, а тепер зробилася смішною, Понс, що був занадто трубадуром та французом, не мав на обличчі божественної ясности, яка прикрашала жахливу Шмукову бридоту. Німець по мелянхолійному виразу свого приятеля пізнавав, що паразитництво його й само дедалі важчало й щораз на більші труднощі натрапляло. Справді, в жовтні 1844 року число домів, де Понс обідав, було, природна річ, дуже обмежене. Бідолашний диригент, який мусів, обертатися вже тільки в родинному колі, аж надто поширив, як побачимо, саме розуміння слова родина.

Колишній лавреат був двоюрідний брат першої дружини пана Камюзо, багатого шовкоторговця з вулиці Бурдоне, панни Понс, єдиної спадкоємниці одного з славетних братів Понсів, двірських вишивальників, що в їхньому підприємстві батьки музикантові були вкладниками після заснування його перед Революцією 1709 року, а 1815 року це підприємство купив пан Ріве у батька першої панії Камюзо. Той Камюзо, покинувши справи тому аж десять років, був член генеральної

промислової ради, депутат і т. ін. Понс був у приятні з родом Камюзоз і уважав себе мов би за кузена тих дітей, що шовкоторговець мав від другого шлюбу, хоч був їм ніякий родич, навіть не свояк.

Друга пані Камюзоз була панна Кардоз, отже Понс на правах родича Камюзоз втулився в численну родину Кардоз, другий буржуазний рід, що в своїх розгалуженнях становив цілу громаду, яка силою не поступалась їй родові Камюзоз. Нотар Кардоз, брат другою пані Камюзоз, побрався з панною Шіфревіль. Славетна родина Шіфревіль, цариця хемічних виробів, була пов'язана з великим аптечним підприємством, де довгий час верховодив пан Ансельм Попіно, якого липнева революція піднесла, як відомо, в самий центр роялістської політики. І Понс на хвості Камюзоз та Кардоз потрапив до Шіфревіль, а звідти їй до Попіно, весь час на правах кузена кузенів.

Цей короткий огляд останніх стосунків старого музиканта дає зрозуміти, як міг він ще 1844 року бувати запросто: 1. в графа Попіно, пера Франції, колишнього міністра хліборобства та торгівлі; 2. в пана Кардоз, колишнього нотаря, мера їй депутата в одній з паризьких округ; 3. в старого пана Камюзоз, депутата, члена паризької муніципальної та генеральної промислової рад і майбутнього пера; 4. в пана Камюзоз де-Марвіль, сина від першого шлюбу, отже єдиного справжнього родича Понсового, хоч і троюрідного.

Цей Камюзоз, який, щоб відзначитись від батька та зведеного брата, додав до свого прізвища ще їй назву маєтка, був 1844 року президентом палати королівського суду в Парижі.

Колишній нотар Кардоз віддав дочку за свого наступника, Бертє, і Понс, виконуючи всякі доручення, зумів зберегти цей нотаріяльний, як він казав, обід.

Ось те буржуазне сузір'я, яке Понс називав своєю родиною і де він через усі труднощі зберіг право на ложку.

Той із десятка домів, де митця повинні були найкраще приймати—дім президента Камюзоз—був метою його найпильнішого старання. Та лихо! пані президен-

това, дочка покійного добродія Тіріона, королівського дверника за Люї XVIII та Шарля X, ніколи добре не ставилася до двоюрідного дядька свого чоловіка. Силкуючись задобрити цю страшну родичку, Понс тільки час згаяв, бо хоч і давав він задурно лекції панні Камюзо, але музикантки з тієї рудуватої дівчини не зміг зробити. Так ось зараз, Понс, тримаючи рукою кошовність, простував до свого кузена президента, якого дім справляв на нього вражіння Тюїль-рі так бо впливало на його душу пишне зелене драпування, блідо-брунатна оббивка, трипові килими, поважні меблі цього помешкання, що відгонило якнайсуворішою судовою палатою. Дивна річ! В готелі Попіно на вулиці Бас-дю-Рампар він почував себе вигідно—певно через те, що там були мистецькі речі; бо колишнього міністра, відколи виступив він на політичну ниву, спобігла манія збирати прекрасні речі—мабуть у протилежність до політики, де потай збираються найогидніші вчинки.

Розділ IV.

ОДНА З БАГАТЬОХ УТИХ КОЛЕКЦІОНЕРА.

Президент де-Марвіль жив на Ганноверській вулиці в будинкові, що купила його дружина тому десять років по смерті своїх батьків, пана та пані Тіріон, які залишили їй коло ста п'ятдесяти тисяч франків заощаджень. Будинок цей із вулиці дуже похмурий, бо чолом виходить на північ, зате соняшний із подвір'я, що кінчається гарненьким садком. Суддя займає увесь перший поверх, де за Люї XV жив один із наймогутніших фінансистів того часу. Другий поверх наймає багата й стара дама, тож житло це виглядає спокійно та поважно, як і личить судовому станові. Рештки чудового маєтку де-Марвіль, що на придбання їх суддя поклав свої заощадження й материзну, склалися з замку, пишної споруди, що трапляються ще в Нормандії, та доброї ферми в дванадцять тисяч франків. Замок оточений парком площиною сто гектарів. Ця, принцівська тепер розкіш, коштує президентові тисячу екю, так що маєток дає лишень дев'ять тисяч „на бочку“, як говориться. Ці дев'ять тисяч франків разом із платнею давали тоді президентові коло двадцяти тисяч франків прибутку — так ніби й досить, надто коли він сподівався дістати ще й половину спадщини по батькові, бо був у нього одинак від першого шлюбу; але через паризьке життя та й потреби їхнього становища подружжя де-Марвіль мусіли витратити майже всі свої прибутки. 1834 року вони потрапили навіть у скруту.

Цей опис пояснює, чому панна де-Марвіль, двадцять-три річна дівчина, ще й досі не віддалася, не зважаючи

на сто тисяч посагу та принадні перспективи в майбутньому, що їх вправно й часто, але марно показувано. Кузен Понс уже п'ять років слухав нарікання президентової, бо всі помічники поженилися, нові судді в трибуналі були вже батьками, і блиск переспектив панни де-Марвіль не вплинув на непіддатливі очі молодого віконт Попіно, старшого сина аптечного верховоди, що для його вигоди, як казали заздрі в Льомбарському кварталі, й революцію липневу зроблено—у всякому разі не менше, ніж для вигоди молодшої лінії.

Коли дійшов до вулиці Шуазель і мав уже звертати на Ганноверську, Понса охопило нез'ясовне хвилювання, яке мучить людей із чистим сумлінням і завдає їм того болю, що найбільші злочинці дізнають, побачивши жандарма, а походило воно від питання—якто зустріне його президентова? Ця порошок, що різала йому в сердечних фібрах, аж ніяк не стиралась; її краї ставали дедалі дошкульніші, а прислуга того дому раз-у-раз загострювала її грані. Справді, недбайливість родини Камюзо до свого кузена Понса, знецінення його в родинному лоні впливали на слуг, що вважали його мов за жебрака, хоч і ставились до нього з належною пошаною.

Найголовнішим ворогом Понса була така собі Мадлена Віве, суха й худа стара дівчина, покоївка пані де-Марвіль та її дочки. Оця Мадлена, не зважаючи на червоні свої прищі, а може якраз через ці прищі та свою довготілесість, забрала в мислі стати панією Понс. Та марно козиряла вона перед старим безженцем двадцятьма тисячами франків заощаджень—Понс відмовився від цього занадто прищуватого щастя. Тож ця кухенна Дідона, якій хотілось породичатися з господарями, чинила всілякі капості бідному музикантові. Мадлена чудово гукала: „Ось де й похлібець?“—почувши старого на сходах та силкуючись, щоб і він її почув. Якщо слугувала при столі, коли не було лакея, то наливала своїй жертві мало вина й багато води, ще й труднації йому завдавала—щоб він, не схлюпнувши, взяв повну до вінців шклянку. Забувала давати старому страву й навмисно наражалась на зауваження від

господині (але яким тоном сказане!.. кузен червонів від нього), коли заляпувала йому сосом одержу. Словом, це була війна підлеглого, що свідомий своєї безкарности перед бідолашним паном. Працюючи за економку й покоївку, вона не розлучалась із подружжям Камюзо від самого їхнього шлюбу. Була свідком бідування своїх господарів на початку кар'єри в провінції, коли пан був за суддю в алянсонському трибуналі; допомагала їм жити тоді, як пан Камюзо з мантського трибунала перейшов до Парижу, де його призначено на слідчого. Вона занадто була зв'язана з родиною, щоб не мати причин до помсти. Під бажанням підвезти воза гордовитій і пихуватій президентовій—зробитися пановою кузиною,—таїлася, певно, та глуха ненависть, що береться з грудочки, а обертається потім у сніговину.

— Ось і ваш добродій Понс, пані, і знову таки в спенцері,—оповістила Мадлена президентовій.—Ну, та я вже в нього вивідаю, чого це він двадцять п'ять років його не скидає!

Чуючи його кроки з маленькій вітальні, що була між її великою вітальнею та спальнею, пані Камюзо глянула на дочку й знизала плечима.

— Ви, Мадлено, завжди так розумно мене попереджаєте, що мені й подумати вже нема коли,—сказала президентова.

— Жан пішов, пані, я була сама, пан Понс подзвонив, я відчинила йому, а він же мало не свій, я не могла йому заборонити—он він там уже спенцера здійсмає.

— Бідна ясочко,—мовила президентова до дочки,—нас застукано! Мусимо тепер вдома обідати. А може,—додала вона, побачивши в своєї ясочки жаль на лиці,—варто здихатися його раз на все?

— Ох, бідний!—відповіла панна Камюзо,—відібрати в нього один із обідів!

У малій вітальні пролунав фалшивий кашель людини, що хоче таким способом сказати: „Мені чути!“.

— Ну, то хай зайде,—сказала Мадлені пані Камюзо, повівши плечима.

— Ви так рано прийшли, кузене,—трохи влєсливо промовила Сесіль Камюзо,—що застали нас у ту мить, як мама одягатися збиралась.

Кузен Понс, він котрого не втаївся той рух плечима, був такий приголомшений, що жодного комплімента не зміг добрати й задовольнився оцим глибоким висловом:

— Ви завжди чарівна, кузиночко!

Потім, звертаючись до матері, вклонився:

— Люба кузино, ви не можете на мене гніватись, що я прийшов раніш, як звичайно,—я приніс вам те, що ви ласкаво в мене просили...

І бідний Понс, який щоразу по живому різав президента, президентову й Сесіль, називаючи їх кузеном та кузиною, видобув із бокової кишені свого фрака чарівну продовгасту скриньку з сентлючійського дерева, божественно вирізьблену.

— Ах, я й забула!—сухо промовила президентка.

Чи ж жорстокі були ці слова? Чи не відбирали вони всяку ціну старанням родича, в якого єдина хиба була, що він бідний родич?

— Але ви дуже ласкавий, кузене,—вєла вона.— Певно, я винна вам великі гроші за цю дурничку?

Від цього питання кузена пройняло ніби внутрішнім дрожем—він сподівався своїм подарунком поквитуватись за всі обіди.

— Я гадав, що ви дозволите мені подарувати його,—схвильовано сказав він.

— Як то! Як!—відказала президентова.— Між нами не повинно бути церемоній, ми досить одне одного знаємо, і соромитись нам нема чого. Я знаю, ви не такий багатий, щоб до видатків вас призводити. Хіба не досить уже й того, що ви час свій гаяли, бігаючи по крамницях?

— Ви не схотіли б цього віяла, люба кузино, коли б мусіли сплатити його вартість,—відказав ображений бідолаха,—бо це ж шедевр Вато, який намалював його з обох боків; але не турбуйтеся, кузино, я заплатив хіба що соту частку справжньої ціни мистецтва.

Сказати багатому: „Ви бідний!“—це однаково, як сказати архієпискові гренадському, що його казання

нічого не варті. Пані президентова була занадто горда становищем чоловіка, марвільським маєтком та запро-синами на двірські балі, щоб її не вразило до живого таке зауваження, та ще й від нікчемного музиканта, перед котрим вона вдавала добродійку.

— Виходить, що дурні ті, в кого ви такі речі купуєте?..— жваво сказала президентова.

— В Парижі дурних крамарів не знайдеш,— майже сухо відказав Понс.

— Тоді, значить, ви в цій справі дуже вміль,— сказала Сесіль, щоб утишити суперечку.

— Я вмю, кузино, пізнати Лянкре, Патера, Вато; Греза, але найбільше хотілося мені догодити вашій любій мамі.

Пані де-Марвіль, неосвічена й чванькувата, не хотіла і в знак подати, що приймає будь-щось від свого похлібця, і її неуцтво чудово їй служило — вона не знала навіть імени Вато. Коли щось може показати, аж де сягає самолюбство колекціонерів — а воно, певно, належить до найпалкіших самолюбств, бо не поступається навіть авторському — так це сміливість, з якою Понс, уперше за двадцять років, затявся перед кузиною. Приголомшений її зухвальством, Понс, пояснюючи Сесілі красу витонченої різьби на тому чудовому віялі, трохи заспокоївся. Та, щоб до кінця зрозуміти сердечний трепет, що не покидав старого, конче треба дати короткий нарис господині дому.

У сорок шість років пані де-Марвіль, колись маленька, білява, гладенька й свіжа, схуднула, хоч і лишилась малою. Її зморшкувате чоло, запалий рот, прикрашені замолоду ніжною барвою, змінили тепер свій зневажливий вираз на похмурий. Від звички неподільно панувати в домі обличчя її зробилось жорстоке й неприємне. Біляве волосся з часом обернулось у гостро шатенове. В очах, ще жвавих та їдких, світилась суддівська пиха, стриманою заздрістю загострена. Справді, пані де-Марвіль була мало не бідачкою в товаристві вискочнів - буржуа, де обідав Понс. Вона не могла простити багатому торговцеві-дрогістові, колишньому голові торговельного трибуналу, що він став послі-

довно депутатом, міністром, графом і пером. Після вісімнадцятирічної праці в Парижі вона ще сподівалася для Камюзю посади радника в касаційному суді, куди, однак, йому не було доступу через відому всім нездатність. 1844 року міністер юстиції шкодував уже, що 1834 року Камюзю призначено на президента, але його примістили в прокуратурі, де, завдяки звичкам колишнього слідчого, він був корисний під час оголошення присудів.

Марні надії виснажили пані де-Марвіль, яка й не помилялась, до того ж, щодо вартости свого чоловіка, й зробили її страшною. Не по літах стара, вона робилась шорстка й суха, як та щітка, щоб досягти страхом того, в чому її усі ладні були відмовити. Через надмірну вщипливість подруг у неї було мало. Її боялись, бо вона оточила себе кількома святенницями такого ж гатунку, котрі її підтримували ради підтримки з її боку. Тому стосунки бідного Понса з цим бісом у спідницях нагадували стосунки учня з учителем, що розмовляє тільки лінійкою. Отож, господиня не зрозуміла несподіваної сміливости свого кузена, бо не знала ціни подарункові.

— Де ж ви знайшли його? — спитала Сесіль, роздивляючись на коштівність.

— На вулиці де-Ляп у одного тандитника, а він допіру привіз його з замку Ольне, що коло Дре; його розпродали в щент, а колись там жила пані Помпадур, поки ще не збудували Менара; звідти врятували найпишніші в світі дерев'яні оздоби; вони такі чудові, що Льенар, наш славетний різьбяр по дереву, лишив собі для моделі дві овальні рямки, як *пес plus ultra* мистецтва. Там були справжні скарби. Мій тандитник знайшов це віяло в тахньованому письмовому столику — його я теж купив би, коли б збирав колекцію таких виробів; але це неприступно... меблі Рейзенера коштують три-чотири тисячі франків кожна! В Парижі починають визнавати, що дерев'яна тахльована робота славетних німецьких та французьких майстрів — це справжні картини з дерева. Заслуга колекціонера в тому, що він випереджає моду. Ось побачите, через

п'ять років у Парижі за франкентальську порцеляну, яку я вже двадцять років збираю, платитимуть удвічі дорожше, ніж за севрську.

— Що це за франкенталь?— сказала Сесіль.

— Назва Палятінської порцелянової фабрики; вона давніша за нашу севрську мануфактуру, також як і славетні гайдельберзькі сади, що зруйнував Тюрен, мали нещастя існувати раніш за версальські. Сєвр багато в чому копіював франкентальську фабрику... Треба дати справедливість, німці раніш за нас виробляли чудові речі в Саксонії та Палятінаті.

Мати з дочкою презирнулись, так ніби Понс до них по-хінськи заговорив, бож і уявити не можна, які парижани неосвічені та однобічні — вони знають тільки те, чого їх учать, та й то ще коли хочуть учитись.

— А по чому ви пізнаєте франкенталь?

— А підпис!— палко промовив Понс.— Всі ці чарівні шедеври підписані. На франкенталі є переплетені К і С (Карл-Теодор), а зверху принцівська корона. На старій саксонській — дві шпаги й золотий порядковий номер. Вінсен позначений рогом. Відень — літерою В, закритою та загратованою. Берлін має дві смуги. Мейенс-колесо. Севр-два Л, а королевина порцеляна літеру А, тобто Антуанета, а зверху королівська корона. У XVIII столітті всі європейські державці змагалися в порцелянових виробках. Переманювали робітників. Вато малював сервіз для дрезденської мануфактури, і його твори набули скаженої ціни (на цьому треба добре знатися, бо тепер Дрезден повторює їх і копіює). Тоді виробляли чудові речі, яких уже не зроблять удруге...

— Що ви!

— Атож, кузено! Не зроблять уже деякої дерев'яної мозаїки, деякої порцеляни, як не зроблять Рафаєлів, Тіціанів, ні Рембрандтів, ні Ван-Ейків, ні Кранахів... Ось хінці — вони вже вправні, вони вже спритні, а тепер копіюють чудові зразки своєї порцеляни, так званої, велико-мандаринської... Дві старі велико-мандаринські вази найбільшого розміру коштують шість, вісім, десять тисяч франків, а сучасну копію можна мати за двісті!

— Ви жартуєте!

— Ці ціни дивують вас, кузино, але це ще дарма. Цілий обіденний сервіз на дванадцять персон із севрської глини, що не є порцеляна, коштує тепер сто тисяч франків, та це ще й фабрична ціна. За такий сервіз 1750 року в Севрі платили п'ятдесят тисяч ліврів. Я бачив автентичні накладні.

— Вернімось до віяла,— сказала Сесіль, котрій коштівність видавалась занадто старою.

— Ви ж розумієте, що я зразу пустився в полювання, тільки но ваша люба мама вшанувала мене проханням про віяло,— вів Понс.— Побував я в усіх паризьких торговців, але нічого гарного не знайшов, бо для любої господині я хотів добути шедевр, і гадав подарувати їй віяло Марії-Антуанети, найкраще з усіх славетних віял. Аж це вчора мені в очі впав цей божественний шедевр, що його замовив, певно, Люї XV. Чому пішов я по віяло на вулицю де-Ляп до овернця, що торгує міддю, залізом та золоченими меблями? Я вірю в розумність мистецьких творів, вони знають аматорів, вони гукають їх, кличуть: „тс... тс!..“.

Господиня непомітно для Понса знизала плечима, глянувши на дочку.

— А цих скнар я всіх знаю! „Що новенького, дядько Моністроль? Чи немає надверників?“ питаю в торговця, а він дозволяє мені попасти очі на свої набутки раніш за великих покупців. На це Моністроль розповів мені, як Льенар, що різьбить у капліці в Дре розкішні речі для короля, врятував із розпродажу в Ольне дерев'яні оздоби з рук паризьких купців, заклопотаних порцеляною та інкрустованими меблями. „Нічого значного в мене немає, сказав він мені, але подорожні витрати я мабуть поверну на оцьому“— і показав мені письмовий столик, справжнє диво! Це малюнки Буше, митецьки виконані дерев'яною мозаїкою!.. така розкіш, що хоч молись! „А ось, пане, каже, я допіру знайшов оце віяло в маленькій замкнутій шухляді, до якої ключа немає, то я її силою взяв! Ви вже, будь ласка, скажете, кому його можна продати“... І витягає мені оцю горорізьблену скриньку з черемхового дерева. „Гляньте,

це в стилі Помпадур, що нагадує розцвіт готики.— „О, відповідаю йому, скринька гарна, скринька мені підійшла б, а от віяло, друже Моністроль,— немає ж у мене панії Понс, котрій подарувати це старе безділля, та й нові ж роблять дуже гарні. Тепер чудово малюють по веленовому папері й досить задешево. Знаєте ж, що в Парижі дві тисячі художників!“ І недбало розгортаю віяло, своє захоплення стримую й бай- дуже дивлюся на ці два малюнки, виконані з чарівною недбайливістю! Я тримав віяло пані Помпадур! Вато добре голову посушив собі, komponуючи його! „Скільки ви хочете за столика?— О, тисячу франків, мені вже й дають“. Я кажу йому ціну за віяло, відповідно до здогадної суми його подорожніх витрат. Тоді дивимось одне одному пильно в вічі, і бачу, що він уже мій. Зразу ж кладу віяло в скриньку, щоб овернець не почав роздивлятись на нього, і починаю вихвалити обробку скриньки, яка теж, певна річ, є справжня коштовність. „Якщо я купую його, кажу Моністролеві, то тільки через скриньку, чи бачите, тільки скринька мене й спокушає. А за столика ви більше, як тисячу візьмете, гляньте ось, як мідь викарбувана! Це ж моделі... Це можна експлуатувати... воно ж ніде не репродуковане, для пані Помпадур уніка робили“... І добродій мій, запалившись своїм столиком, забуває про віяло, віддає мені його за абищо взамін моїх пояснень про красу Рейзенерівської меблі. Он як! Але треба доброї практики, щоб такий торг учинити! Це змагання віч-на-віч, а знаєте, яке око в єврея або овернця!

Чудова пантоміма, запал старого митця, що робив із нього, коли розповідав оце про перемогу своєї хитрости над неуцтвом тандитника, модель, годну голландського пензля,— все пішло марно перед господинею та її дочкою, які казали одна одній, скидаючись холодними та зневажливими поглядами:

— От дивак!

— Так це вас тішить?— спитала пані де-Марвіль.

Понсові, враженому цим питанням, схотілося її побити.

— Але це ж полювання на шедеври, люба кузино! Стоїш віч-на-віч із супротивниками, що захищають дичину! Тут хитрість на хитрість! Шедевр у руках нормандця, єврея або овернця — та це ж як та казкова принцеса, яку чарівники стережуть!

— А звідки ви знаєте, що це Ват... як ви казали?

— Вато, кузино, один із найбільших французьких художників XVIII століття! Та хіба ви не бачите підпису?— сказав він, показуючи на пастораль, де водили хоровод фалшиві селянки та вельможі-пастухи.— Це ж порив! Який запал! Яка фарба! А зроблено ж однією рисою, як розчерк учителя краснопису; роботи не почувається! А ось із другого боку баль у сальоні! Зима й літо! Які орнаменти, і як усе збереглося! Бачите — накінецьник золотий, і кінчається з обох країв малесенькими рубінами, я їх почистив!

— Коли воно так, то я не можу, кузене, прийняти від вас таку цінну річ. Вам краще повернути її на гроші,— сказала президентова, хоч їй не хотілось кращого, як лишити собі розкішне віяло.

— Настав час, щоб зняряддя пороку було в руках чесноти!— сказав старий, знову опанувавши себе.— Для цього дива треба було сто років. Будьте певні, що при дворі жодна принцеса не матиме нічого похожего на цей шедевр, бо така вже, на лихо, людська натура, що для Помпадур робиться більше, як для чеснотливої королеви!

— Гаразд, я приймаю його,— мовила, сміючись, президентова — Сесіль, янголку мій, піди доглянь із Мадленою, щоб обід був годен нашого кузена...

Президентова хотіла вирівняти рахунок. Наказ цей, уголос висловлений, противно правилам доброго тону, так нагадував додачу до платні, що Понс почервонів, як застукана дівчина. Ця трохи завелика порошок муляла якийсь час йому в серце. Сесіль, молода, рудоволоса особа, що педантичним поведженням наслідувала суддівську поважність президента й нагадувала сухість своєї матері, вийшла, лившивши бідного Понса сам-на-сам із страшною президентовою,

Розділ V.

ОДНА З БАГАТЬОХ ОБРАЗ, ЩО ПОХЛІБЕЦЬ МУСИТЬ ТЕРПІТИ.

— А Лілі моя дуже мила,— сказала президентова, й досі вживаючи ім'я, яким називали Сесіль колись у дитинстві.

— Чарівна!— відповів старий музикант, спочиваючи.

— От ніяк не розумію нашого часу,— вела президентова.— Виходить, то дарма, що батько президент Паризького Королівського суду й командор Почесного Легіону, а дід депутат-мільйонер, майбутній пер Франції, найбагатший гуртовий шовкоторговець?

Відданістю новій династії президент заробив командорську стрічку, хоч і цю ласку дехто із заздрих приписував його дружбі з Попіно. Цей міністер, дарма що скромний, погодився, як відомо, на графський титул. „Задля сина“, казав він численним друзям.

— Тепер тільки за грішми вганяють,— відповів Понс,— тільки багатого й шанують...

— Щоб же це було,— скрикнула президентова,— коли б господь залишив мені бідного Шарля!..

— О, з двома дітьми ви були б бідні,— відказав кузен.— Це наслідок рівного розподілу майна; та не турбуйтеся, люба кузино, Сесіль, кінець-кінцем, конче віддасться. Ніде я не бачив такої доладної дівчини.

Ось до якої міри принижувався Понс у своїх хозяїв: підспівував їхнім думкам та тлумачив їх пласко, на зразок античних хорів. Він не зважувався виявляти оригінальність, що властива митцям і що буяла в ньому замолоду дотепами, але майже зникла тепер від

повсякчасного запобігання, а коли й виникала іноді, як допіру було, то її зразу ж погноблювано.

— Аджеж я віддалася тільки з двадцятьма тисячами франків посагу...

— 1819 року, кузино!—перепинив її Понс.— Так це ж ви, жінка з головою, дівчина, якій король Люї XVIII протегував!

— Так дочка ж моя—янгол доладности й розуму; що вже щиросерда, сто тисяч франків на віддання має, не згадуючи про найкращі надії в майбутньому, а от лишається в нас на руках...

Пані да-Марвіль хвилин із двадцять про дочку та про себе говорила, розводячи докори, властиві всім матерям із відданицею на шиї. Вже двадцять років, відколи Понс у свого єдиного кузена Камюзобідавав, бідолаха сподівався хоч одного слова про свої справи, про своє життя чи здоров'я. А втім, Понс скрізь був ніби ринвою на хатні болі; він був вельми певний у своїй тривалій та змушеній скромності, бо одне-єдине нерозважне слово замкнуло б йому двері в десятих домах; до його слухацької ролі, таким робом, приєднувалось ще й постійне ухвалювання і він на все посміхався, нікого не обвинувачував і не оборонявся; для нього всі мали рацію. Та й його вже за людину не мали, це шлунок був! У цій довгій тираді президента, не без деяких застережень, призналася своєму кузенові, що ладна погодитись для дочки на будь-яку партію, аби вона трапилась. Навіть за добре вважала б сорок-восьми-літнього чоловіка, аби тільки мав двадцять тисяч франків ренти.

— Сесілі тепер двадцять третій рік пішов, а коли, на лихо, вона дійде двадцять п'ятого або двадцять шостого, то віддати її буде надзвичайно тяжко. Світ питає тоді, чому це дівчина так довго в родині зосталась? Про це становище вже й так аж надто плещуть у нашому товаристві. Ми вже вичерпали всі звичайні пояснення: „Вона молода.— Дуже батьків любить, щоб із дому йти.— Вдома дуже щаслива.— З нею важко, високого імени хоче!“ Ми сміх з себе робимо, я почувваю. Та й Сесілі обридло чекати, вона мучиться бідолашна...

— Через що?— безглуздо спитав Понс.

— Бо сором їй, що всі подруги раніше віддалися,— суворо відповіла мати.

— Так що ж сталося, кузино, після того, як я востаннє мав честь тут обідати, коли ви клопочетесь про сорок-восьми-літніх чоловіків?— сумирно мовив бідний музикант.

— Те сталося,— відказала президентова,— що ми мали побачитися в одного двірського радника з його сином, якому тридцять років, і з достатком він; пан де-Марвіль здобув би йому за гроші посаду доповідача в торговельному суді, він там уже працює поза штатним. І от нам зараз сказали, що молодик цей безумство вчинив — поїхав до Італії за якоюсь королевою балю Мабіль... Це заличкована відмова. Нам не хочуть віддати молодика, в якого мати померла і який користується аж тридцятьма тисячами франків ренти, чекаючи батьківщини. Тож ви мусите простити нас за кепський настрій — ви наспіли саме в кризу.

Поки Понс добирав якоїсь догодливої відповіді, що завжди трохи запізно спадала йому на думку в хазяїв, яких він боявся, ввійшла Мадлена й подала президентовій записку, ' чекаючи на відповідь. Ось що в тій записці писалося:

„Коли сказати, мамусю, що цю записочку прислав із Палати батько і що він кличе тебе зі мною обідати до одного з приятелів, щоб про моє одружіння поговорити, тоді кузен піде собі, а ми зможемо повести далі свої справи в Попіно“.

— Кого пан прислав?— жваво 'спитала президентова.

— Кур'єра з Палати,— зухвало відповіла суха Мадлена.

Цією відповіддю стара служниця давала на розум господині, що до змови й вона причетна разом із нетерплячою Сесіллю.

— Перекажіть, що я з дочкою буду в половину на шосту.

Коли Мадлена вийшла, президентова глянула на кузена Понса з тією фалшивою ласкавістю, яка справляє на чулу душу те саме вражіння, що й суміш оцту з молоком на язик ласуна.

— Любий кузене, обід замовлено, ви обідатимете самі, бо чоловік пише мені про побачення й повідомляє цим, що шлюбні пляни з радником поновлюються, і ми підемо до нього на обід... Ви розумієте, що між нами церемоній бути не повинно. Почувайте себе в нас, як дома. Бачите, яка я відверта з вами і ні з чим не таюся... Ви ж не хочете, певна річ, перешкодити шлюбові мого янголятка?

— Навпаки кузино, я завжди хотів знайти їй чоловіка, але в моєму колі...

— Так, це неможливо,— згорда урвала президентова.— Так ви лишаєтесь? Поки я вдягатимусь, з вами Сесіль побуде.

— О, кузино, я можу й десь інде пообідати,— сказав старий.

Хоч і глибоко вразила його президентова, отак злиднями йому дорікаючи, та ще більше злякався він перспективи лишитися в товаристві слуг.

— Та чому ж?.. Обід готовий, однаково, слуги його поїдять.

Почувши цю жахливу фразу, Понс випростався, мов його гальванічним струмом шпигнуло, холодно вклонився кузині й пішов по спенцера. Двері з Сесілиної спальні, що виходили в малу залю, були непричинені, отже подивившись перед себе в дзеркало, Понс побачив, що дівчина аж заходиться сміхом та до матері головою киває й кривить гримаси, з яких старий митець догадався про якусь підлу містифікацію. Понс поволі зійшов униз сходами, стримуючи сльози: він бачив, що його, не знати чому, з цього дому вигнано.

— Я занадто вже старий,— думав він.— Світ не любить старости та бідности, цих двох бридот. Тепер я вже нікуди без запрошення не ходитиму.

Героїчна думка!..

Двері з кухні, що містилась на першому поверху проти дверницької, часто бували відчинені в будинках, де живуть самі власники й де ворота завжди замкнуті— отож Понс вільно міг почути, як сміялись куховарка та лакей, яким Мадлена розповідала про штуку з Понсом, бож у неї й на думці не було, що старий так

хутко уступиться з бойовища. Лакей голосно ухвалював такий жарт із завсідником, що на новий рік, казав він, тільки дрібне екую дає.

— Воно так, та коли він затріпається й покине ходити, то нам по три франки на новий рік урветься,— зауважила куховарка.

— Та як же він довідається?— обізвався лакей до куховарки.

— Чи ба!— відказала Мадлена,— чи тепер, чи в четвер, різниця для нас мала! Він так остогид господарям, де обідати ходить, що його звідусюди виженуть.

У цю мить старий музикант крикнув дверникові: „відчиніть, будь ласка!“. Цей болісний крик зустрінuto в кухні глибокою мовчанкою.

— Він чув,— мовив лакей.

-- Ну, тим гірше, або й тим краще,— обізвалась Мадлена.— Не лазитиме вже цей щур.

Бідолаха, що нічого не пропустив у кухенній розмові, ще й це останнє слово почув. Він пішов бульварами додому в такому стані, як стара жінка після запеклої боротьби з убійниками. Розмовляючи сам до себе, він ішов конвульсійно-швидко, бо зневажений гонор гнав його, мов соломину вітер. Нарешті о п'ятій годині він опинився на бульварі Тампль, сам не тямлячи, як туди зайшов; але, дивна річ, апетиту він не почував найменшого.

Щоб зрозуміти заколот, що счинив Понс у себе вдома своїм невчасним поворотом, тут конче треба подати вже обіцяні пояснення про пані Сібо.

Розділ VI.

ЗРАЗОК ДВЕРНИКА

(Чоловічий і жіночий).

Нормандська вулиця належить до тих, де відчуваєш себе в провінції: на них росте трава, перехожий — ціла подія, і всі одне одного знають. Будинки належать до тієї доби, коли, за Анрі IV, розпочато будувати квартал, де кожна вулицю названо ім'ям якоїсь провінції, а посередині мусіла бути чудова площа, Франції присвячена. Ідея європейського кварталу була повторенням цього пляну. Світ повторюється в усьому і скрізь, навіть у спекуляції. Будинок, де жили обидва музиканти, був старий осібник між подвір'ям та садом, але передній будинок, на вулицю, був споруджений минулого століття, коли Маре було в надзвичайній моді. Приятелі займали весь третій поверх у старому осібникові. Цей подвійний будинок належав панові Пільєро, вісімдесятлітньому дідові, що здав його під керування подружжю Сібо, яке вже двадцять років було в нього за дверників. А що дверникові в Маре не дають такої платні, щоб він міг жити з своєї праці, то добродій Сібо збільшував свої грошові й дров'яні прибутки від пожилців кустарним ремеслом — був кравець, як і багацько дверників. Згодом Сібо покинув працювати на кравців-замовців, бо, завдяки довірі з боку дрібної буржуазії свого кварталу, він користувався непорушним привілеєм латати, лагодити та підновляти весь одяг у периметрі трьох вулиць. Швайцарська була простора й чиста, до неї ще й кімната прилягала. Тому подружжя Сібо вважалось за одне з найщасливіших серед добродіїв дверників цілої округи.

Сібо, непоказний чоловічок, що аж позеленів, день-у-день сидючи по-турецьки на столі проти загратованого віконця, яке на вулицю виходило, заробляє кравецтвом коло сорока су на день. Він ще працював, хоч було йому вже п'ятдесят вісім років, а п'ятдесят вісім років—це найкращий у дверників вік; вони звикають до своєї комірки, вона стає їм мов би мушля для устриць, і в кварталі своєму на той час вони заживають слави!

Пані Сібо, колись вродлива устричниця, покинула свою посаду в „Кадран-Бле“ з кохання до Сібо, двадцять вісім років маючи, після всіх пригод, що на них вродлива устричниця натрапляє, не шукаючи. Краса простолюдних жінок не довго триває, надто коли їм доводиться прикрашати собою вхід до ресторану. Від гарячого кухенного духу їхні риси грубіють, рештки вина, допиті з гарсонами, просякають у шкірі, і жодна квітка не в'яне так хутко, як обличчя вродливої устричниці. На щастя для пані Сібо, законний шлюб та дверницьке життя наспіли вчасно й зберегли її; вона пишалася, як модель Рубенса, заховуючи дозрілу красу, і суперниці з Нормандської вулиці клепали на неї, коли взивали гладкою гиндичкою. Колір її тіла можна було порівняти з апетитними брилами ізінського масла, і, дарма що гладенька, службу свою вона справляла на диво жваво. Пані Сібо вступала в літа, коли жінки такого гатунку мусять голитися. Чи не значить це сказати, що їй було сорок вісім років? Дверниця з вусями—це для власника одна з найповніших запорок ладу та безпечности. Якби Делякруа міг побачити пані Сібо, коли вона гордовито на мітлу спирається, то безперечно створив би з неї Бельону!

Дивна річ, але становище подружжя Сібо, висловлюючись стилем обвинного акту, мусіло вплинути на становище двох приятелів: тому історик повинен ради точности докладніше розібратися в дверницьких справах. Будинок давав коло восьми тисяч франків, бо в ньому були три великі помешкання на вулицю й три в старому осібникові, що між подвір'ям та садом. Крім того, крамницю з вулиці наймав залізник Ремонанк.

Тому кілька місяців він почав торгувати рідкощами і, добре знаючи тандитницьку вартість Понсову, шанобливо вітався до нього з крамниці, коли музикант виходив або вертався додому. Отож, відсоток з комірного давав подружжю Сібо коло чотирьох сот франків, а крім того вони задурно мали помешкання й дрова. Заробіток Сібо становив пересічно сімсот-вісімсот франків річно, так що подружжя стягало, разом з новорічними подарунками, тисячу шістсот франків, але й проїдало їх достоту, бо жило краще від звичайних простолюдув. „Живеш же один раз!“ казала пані Сібо. Родившись за Революції, вона не зналася, як бачимо, в катехізисі.

Від стосунків із „Кардан-Бле“ ця дверниця з жовтими й гордовитими очима зберегла куховарську вмілість, тим то чоловікові її заздрили всі його товариші. Через те Сібо, дійшовши поважного віку, на порозі старости ставши, не мали й сотні франків про чорний день. Добре вдягнені, добре вгодовані, вони ще й у пошані були по всьому кварталі завдяки двадцять шістьом рокам несхибної чесноти. Якщо в них нічого не було, то й вони нікому не були винні ж і сантима, за їх висловом, бо пані Сібо щедро розкидала ж у своїй мові: „Ти ж мое ж серденько!“ казала вона чоловікові. Чому? Дарма було б питати її, як і про причину байдужости в релігійних справах. Пишаючись своїм бездоганним життям, пошаною шістьох чи сімох вулиць та повнотою влади, яку дав їм власник над будинком, вони потай зідхали, що не мають ще й ренти. Сібо скаржився, що ноги й руки йому крутить, а пані Сібо вболівала, що її бідний Сібо в такі літа мусить працювати. Настане день, коли дверник, проживши отак тридцять років, закидатиме урядові несправедливість і зажадає собі ордена Почесного Легіону! Раз-у-раз як вуличні сплітки приносили звістку, що така ось покоївка, вісім або десять років прослуживши, ховає вже під подушку духівницю на триста-чотириста франків дожиттєвої ренти, по дверницьких знімались нарікання, які можуть дати уяву про заздрість, що жере нижчі прогресії в Парижі.

— Ох, нам-от уже такого не буде, щоб духівниця

під подушкою лежала! Нам такого щастя й не сподіватися! А де вже тим слугам до нас рівнятися! Ми люди довірні, ми гроші одержуємо, прибутку пильнуємо, а ставляться до нас, як до собак тих, та й край!

— Бувають щасливі й нещасні,—казав Сібо, рушаючи до клієнтів з одежею.

— Коли б я покинула Сібо в оцій дверницькій, а сама б у куховарки пішла, то було б у нас же тридцять тисяч франків,—кричала пані Сібо в розмові з сусідкою, взявшись руками в гладкі боки. Життя я не знала, сидіти б тільки в теплі в дверницькій, та щоб було все!

Коли 1836 року два приятелі оселились на третьому поверху в старому осібникові, то вчинили в подружжі Сібо мов би революцію. Ось яким робом. Шмуке, як і приятель його Понс, брав собі звичайно на господарювання дверника або дверницю в тому домі, де жив. Отож, на Нормандській вулиці оселившись, обидва музиканти одностайно порозумілися з панією Сібо, що зробилася в них економкою за двадцять п'ять франків місячно, по дванадцять франків п'ятдесят сантимів на брата. Через рік достойна дверниця запанувала в обох старих паничів, як панувала і в будинкові пана Пільєро, двоюрідного діда графині Попіно; їхні справи стали її справами, і вона казала про них: „Мої два добродії.“ Побачивши зрештою, що „кляцуні“ лагідні, як баранці, добросерді, довірливі, мов ті діти, вона почала в своїй простолюдній щирості опікати їх, упадати коло них, доглядати їх так віддано, що навіть картала їх іноді й оберігала від усякого ошуканства, що збільшує в Парижі хатні видатки. За двадцять п'ять франків на місяць два старі паничі без жодного наміру, та й не здогадуючись про це, дістали собі матір. Побачивши вартості панії Сібо, обидва музиканти наївно хвалили її, дякували їй, робили їй дрібні подарунки, які ще більш зміцнили зв'язок цієї хатньої спілки. Пані Сібо воліла краще, щоб її шанували по заслuzі, аніж платили, а це почуття, відома річ, завжди поліпшує платню. Сібо за півціни давав лад їхній одежі, виконував доручення та чинив усякі послуги „двом добродіям“ своєї жінки.

Нарешті, через рік у зв'язках третього поверху

з дверницькою з'явився новий елемент обопільної приязні. Шмуке вложив із панією Сібо угоду, що задовольнила його лінощі та бажання без ніякого клопоту жити. За тридцять су денно чи сорок п'ять франків місячно пані Сібо взялася давати Шмуке сніданок та обід. Визнавши приятелів сніданок за вельми путящий, Понс теж склав угоду на сніданок за вісімнадцять франків. Завдяки цій системі постачання, що додала в прибуток дверницької коло дев'яносто франків на місяць, обидва пожильці зробилися істотами недоторкними, янголами, херувимами, богами. Річ дуже непевна, чи королеві французів, який усі права на це має, прислужують так, як прислужували тоді двом клацунам. Молоко завжди виходило їм із кошика нерозведене, вони задурно читали газети другого й четвертого поверхів, де пожильці вставали пізно, та в разі потреби їм можна було й сказати, що газет ще не одержано. Помешкання, одягу й сходи пані Сібо тримала у флямандській чистоті. Шмуке тішився щастям, якого ніколи не сподівався: пані Сібо робила йому життя легким; він давав коло шести франків на місяць за білизну, яку вона й прала й латала. На тютюн він витрачав п'ятнадцять франків щомісяця. Ці три видатки виносили разом щомісяця шістдесят шість франків, а помножені на дванадцять, давали сімсот дев'яносто два франка. Додайте сюди двісті двадцять франків на помешкання й додатки, матимете тисячу дванадцять франків. Сібо одягав Шмуке пересічно за сто п'ятдесят франків. Отже, цей глибокий філософ жив на тисячу двісті франків у рік. Скільки то людей у Європі, що тільки й думають, як би в Парижі пожити, будуть приємно здивовані, що в ньому можна бути щасливим за тисячу двісті франків ренти, на Нормандській вулиці, в Маре, під опікою, якоїсь панії Сібо!

Панію Сібо аж приголомшило, коли старий Понс вернувся додому о п'ятій. Такого не тільки що ніколи не бувало, а ще й „добродій“ її саму навіть не примітив, і до неї не привітався.

— Ну, Сібо,— сказала вона чоловікові,— добродій Понс або забагатів, або ж збожеволів!

— Та й мені так здається,— відказав Сібо, з дива впустивши рукав фрака, який лагодив.

Розділ VII.

ЖИВИЙ ПРИКЛАД БАЙКИ ПРО ДВОХ ГОЛУБІВ.

У ту хвилину, коли Понс машинально йшов додому, пані Сібо кінчала обід для Шмуке. Обід був із особливого рагу, якого дух ішов по всім подвір'ї. Це були рештки вареної яловичини, куплені в корчмаря та смажені на маслі з дрібно покришеною цибулею, аж поки м'ясо з цибулею проходило маслом і ця дверницька страва, таким чином, набирала вигляду печені. Цієї страви, любовно приготованої для Сібо та Шмуке, між котрими пані Сібо її ділила, та ще пляшки пива було цілком досить для старого німця-музиканта. І повірте, що цар Соломон у всій своїй славі не обідав краще за Шмуке. Оця варена яловичина, засмажена з цибулею, або рештки смаженого курчати, або печеня з петрушкою та риба під сосом, що пані Сібо сама винайшла й під ним рідна мати свою дитину в захваті з'їла б, або ще дичина, залежно від якості й кількості того, що потрапляло з ресторанів на бульварах до корчмаря на вулиці Брошра,— таке було меню в Шмуке, який неремстиво задовольнявся геть усім, що подавала йому допра пань Зіпо. А добра пані Сібо день-у-день урізувала це меню, аж поки довела його вартість до двадцять су.

— Піду довідаюсь, що ж йому трапилось, бідному ж чоловікові,— сказала пані Сібо до дружини,— бо ж ось і обід добродія Шмуке вже готовий.

Пані Сібо накрила миску печені звичайною порцеляною тарілкою і, не зважаючи на літа свої, добігла до помешкання двох друзів на ту мить, як Шмуке відчиняв Понсові.

— Що ті є, труж мій? — спитав німець, перелякавшись схвильованого обличчя Понса.

— Усе тобі розкажу, але я прийшов із тобою обідати...

— Опітаті, опітаті! — скрикнув у захваті Шмуке. Та це неможлив! — додав він, згадавши за гастрономічні нахили свого приятеля.

Старий німець побачив тоді пані Сібо, що слухала за правом законної господині. Осяяний надхненням, що виникає тільки в серці справжнього приятеля, він підійшов до дверниці й вивів її на сходи.

— Пань Зіпо, топрій Понс любі топрі страф; пітійть у „Катран-пле“, візьміть смашні опіт—аншуос, магаронь. Сльофом, лікулівські опіт!

Який же це? — спитала пані Сібо.

— Ну, це пешень а-ля пуршуаз, — відказав Шмуке, — топрі ріп, пляшка фіна Порто і фсе, що є найкращі з ласіщ: ріжові котлет і копшені сал! Платіть, не кашійть нічого, я фам одам грош зафтра ранок.

Шмуке весело вернувся, притираючи руки, та обличчя його поволі схмарніло, коли слухав оповідання про лихо, що допіру в одну мить рбзчавило серце його приятеля. Шмуке спробував заспокоїти Понса, змальовуючи йому світ із свого погляду. Париж — це невгавуча буря, чоловіки й жінки мчать тут у скаженому вальсі, і не варт чогось вимагати від людей, що дивляться тільки на зовнішність, а ні ф середін, казав він. Розповів сотий раз, що три єдині учениці, яких він любив, яким сам був дорогий, для яких життя віддав би і від яких мав невеличку пенсію дев'ятсот франків, що з неї кожна сплачувала рівну частину, так забули, з року в рік, навідувати його, так скажено закрутились у вихорі паризького життя, що й не приймали вже його три роки, коли він з'являвся, (що правда, Шмуке з'являвся до цих вельможних пань о десятій годині вранці!) А ренту щотри місяці одержував у нотарів.

— А фтім, це солотій серця, — провадив він. — Сльофом, це мій маленькі святі Сесіль,

чаріфній жінкі—пань те-Бордентюф, пань те-Фантенес, пань ті-Діле. Я їх пачу в Єлісейські Боля, вони мене ні, а люпіль мене туже, я міг-пі опітати в їх, вони-п раті буф. Я міг бути у їх гості, та мені крашше быть із моїм друг Бонс, бо я його бачить коли хош і в щотень.

Понс узяв Шмуке за руку й потиснув її щиро, від усієї душі; якийсь час вони стояли, як коханці, що побачились по довгій розлуці.

— Опідай туть щотень!..— сказав Шмуке, потай благословляючи жорстокість президентової.— Слюхай, мі вкуп путім сбірайть ріткощ, і ніякі чорть нам не страшні!

Щоб зрозуміти ці справді героїчні слова: „Мі вкуп путім сбірайть ріткощ!“— треба сказати, що з Шмуке був безпросвітній неук у тандитництві. Тільки завдяки глибокій своїй приязні він нічого не розбив у залі та кабінеті, що були в Понса за музей. Шмуке, нічого крім музики не відаючи і в музиці творячи сам про себе, дивився на всяке безділля свого приятеля, як дивилася б риба на квітки в люксембурзькому саді, коли б дістала туди запрошення. Він шанував ті чудові витвори задля пошани, з якою Понс до них ставився, обтираючи порох із своїх скарбів. На захоплення приятелеве він відповідав: „Атош, душе гарні“, як та мати, що абичим озивається на рухи дитини, яка ще говорити не може. За два роки спільного життя Шмуке був свідком, як Понс сім раз міняв годинника, завжди здобуваючи кращого замість гіршого. Понс мав тоді чудового годинника—Буль із чорного дерева, з мідними інкрустаціями та різьбою в першій манірі Буля. У Буля було дві маніри, як у Рафаеля—три. У першій він обробляв міддю червоне дерево, у другій, наперекір переконанням своїм, взявся до черепахи—творив дива, щоб перемагати своїх конкурентів, що вигадали тахльовані вироби з черепахи. Не зважаючи на вчені пояснення Понса, Шмуке не добачав найменшої різниці між розкішним годинником у першій манірі Буля та шістьма попередніми. Та ради Понсового щастя Шмуке більше

турбувався за все це безділля, ніж навіть сам Понс. Отож, не треба дивуватись, що величні слова Шмуке „мі путім сбірайть ріткощ“ могли заспокоїти Понсів розпач, бо німець цим казав: якщо будеш вдома обідати, я вкладу в колекцію гроші.

— Накрито, панове! — з дивним апльомбом оповістила пані Сібо.

Легко зрозуміти, як здивувався Понс, побачивши та покуштувавши обід, що повстав із глибини приязні Шмуке. Такі почуття, в житті вельми рідкі, походять не з постійної відданости, коли друзі раз-у-раз одне одному кажуть: „в мені ти маєш другого себе“ (до цього звикаєш); ні, вони виникають від порівняння цих проявів щастя в інтимному житті з варварством життя світського. Якраз світське життя знову й безперестань зв'язує двох приятелів чи двох коханців, коли дві великі душі поєдналися в любові чи дружбі. Тому Понс утер дві великі сльози, а Шмуке й собі мусів утерти звогчені очі. Вони нічого не сказали, але полюбилися ще більше й презиралися з таким виразом, що бальзамом сцілющим падав на рану — від порошини, яку вкинула президентова Понсові в серце. Шмуке тер собі руки, мало шкури з них не здираючи, бо йому в голову спала така думка, яка завжди німця вражає, коли раптом виникне в його мозку, пошаною перед державцями замороженому.

— Так що ш, мій то прі Бонс? — сказав Шмуке.

— Догадуюсь, ти хочеш, щоб ми щодня вкупі обідали.

— Хотіф пі я путі такі багат, щоп частувайть ті отак щотень, — сумовито відповів добрий німець.

Пані Сібо, якій Понс давав вряди-годи квитка на виставу — а це підносило його в її серці на таку саму височінь, що й її харчівника Шмуке — зробила тоді таку пропозицію:

— Їй-богу, — сказала вона, — за три франки без вина, я вам обом варитиму щодня такий же обід, що аж тарілки ж оближете, чисті будуть, мов вимиті.

— А й то скажайть,— мовив Шмуке.— У пань Зіпо я їм туть кращі опіт як у король...

У своїй надії шанобливий німець ладен був підспівувати наклепам дрібних газет про обмеженість королівського склепу.

— Справді? — сказав Понс.— Гаразд, завтра спробую!

Цю обіцянку почувши, Шмуке кинувся на другий край столу, потягши скатертину, посуд, карафи, й здушив Понса в обіймах, мов той газ, що до другого газу прагне, маючи з ним спорідненість.

Які щастя! — скрикнув він.

— Добродій обідатиме вдома щодня! — згорда сказала зворушена пані Сібо.

Не знаючи навіть, якій саме події зобов'язана здійсненню своєї мрії, чудова пані Сібо побігла в дверницьку й увійшла в неї, як Жозефа на сцену в „Вільгельмі Телі“. Кинула миски й тарілки та крикнула:

— Сібо, біжи принесеш дві чашечки турецької кави, скажеш у ресторані, що це для мене!

Потім сіла, руки на могутні коліна поклала й, дивлячись у мур, що навпроти будинку, сказала:

— Піду сьогодні ввечері порадитись до пані Фонтен!..

Пані Фонтен ворожила на карти всім куховаркам, покоївкам, лакеям, дверникам, тощо в окрузі Маре.

— Відколи ці добродії оселилися в нас, ми поклали дві тисячі франків в ощадну касу. Через вісім років — ото щастя! Чи може краще не вигадувати на обіді пана Понса та прихилити його до дому? Курка панії Фонтен мені все це скаже.

Ні в Понса, ні в Шмуке не видно було ніяких спадкоємців, тож пані Сібо вже коло трьох років тішила себе надією, що дістане щось за духівницею „своїх добродіїв“, і пильність її збільшилась на цю жадібну думку, що дуже пізно проросла в її вусах, досі бездоганно чесних. Обідаючи щодня в гостях, Понс уникав цілковитого поневолення, в якому дверниця хотіла тримати „своїх добродіїв“. Бродяче життя цього трубадура-лекціонера розвіювало досі невиразні мрії, що вихрились у голові пані Сібо, а після цього пам'ятного обіда вони обернулись у грізний плян. Чверть години згодом

пані Сібо з'явилась у їдальні з двома чудовими чашечками кави та двома чарками кіршвасера до них.

— Хай шіве пань Зіпо! скрикнув Шмуке! — Вона зрозумій мене.

Старий похлібець знову почав нарікати, але Шмуке заспокоїв його ніжними словами, якими й личило голубові-хатнику звернутися до голуба мандрованого, потім приятелі вийшли вкупі. Шмуке не хотів покидати свого приятеля в тому стані, до якого допровадили його своєю поведінкою господарі й слуги в домі Камюзо. Він знав Понса й почував, що під час вистави, на диригентському стільці його можуть обійняти якнайсумніші думки та знищити в ньому добре вражіння від повороту в гніздо. Ведучи Понса пізно ввечері додому. Шмуке тримав його під руку і, як закоханий своєї коханій, показував Понсові місця, де кінчався або починався пішохід, попереджав його, коли калюжа траплялась; йому хотілось, щоб брук був ватний, а небо блакитне та щоб Понс почув музику, яку для нього грали янголи. Він же здобув останню ділянку, що не належала йому в серці приятеля.

Місяців зо три Понс щодня обідав із Шмуке. Передусім, він мусів на вісімдесят франків зменшити суму своїх набутків, бо франків із тридцять п'ять йому треба було на вина, а сорок п'ять коштував обід. До того ж, не зважаючи на турботи та наївні німецькі жарти Шмуке, старий митець жалкував за добірними стравами, чарочками лікеру, доброю кавою, фалшивими чемностями, гістьми та лихослів'ям домів, де він обідав. Важко на схилі життя відкинутись звички, що тривала тридцять шість років. З бочки вина за сто тридцять франків у шклянку гурманові ллється мало приємне вино,— тому щоразу, підносячи до рота шклянку, Понс пригадував із незглибним пекучим жалем виборні вина своїх господарів. Але через три місяці вщухли жорстокі болі, що мало не розбили чуле Понсове серце, і він думав тільки про приємності товариства; отак старий женолюбець жалкує за коханкою, яку покинув через занадто надмірну зрадливість! Хоч і пробував старий музикант затаїти глибоку тугу, що його мучила, проте видно було,

що його обпала одна з тих недуг, яких коріння лежить у моралі. Щоб з'ясувати цю нудьгу від зламаної звички, досить зазначити якусь із безлічі дрібниць, що, мов кільця панциря, оповивають душу залізною сіткою. Одною з найбільших радостей колишнього Понсового життя, до того ж одною з утіх похлібця, була несподіванка, гастрономічне вражіння від надпрограмової страви, від ласощів, що їх господиня в буржуазних домах урочисто додає до обіду, щоб він здавався бенкетом! Цієї шлункової насолоди Понсові бракувало, пані Сібо з гордощів наперед розповідала йому меню. Періодична гострота Понсового життя геть зовсім зникла. В його обіді не було чого сподіватись на те, що в домах наших прадідів звалося закритою стравою. Ось цього Шмуке не міг збагнути. Понс був надто делікатний, щоб скаржитись, а коли й є щось сумніше за невизнаного генія, то це незбагнутий шлунок. Серце з розбитою любов'ю, ця драма, якою надуживають, виникає з хибної потреби, бож, коли створіння нас покидає, то можна любити самого творця, він має для нас цілі скарби. Але шлунок!.. Ніщо не дорівнюється до його муки, бо життя-передусім! Понс жалкував за деякими кремами—справжніми поемами! за білими сосами—шедеврами! за дичиною з трюфелями—розкішшю! а над усе за славетними райнськими коропами, що водяться тільки в Парижі, та з якими присмаками! Інший день Понс скрикував: „О, Софіє!“ згадуючи куховарку графа Попін. Почувши це зідхання, перехожий подумав би, що старий за коханкою сумує, а мова йшла про щось рідкосніше, про гладкого коропа під сосом, прозорим на вигляд, густим на язиці, під сосом, гідним монтіонівської премії! І від спогаду про колишні обіди диригент оркестри, опанований гастричною тугою, чимало схуднув.

На початку четвертого місяця, в кінці січня 1845 року, молодий флейтист, що звався Вільгельм, як мало не всі німці, і Шваб, щоб відзначитись від інших Вільгельмів, хоч це й не відзначало його від інших Швабів, визнав за потрібне звернути увагу Шмуке на стан диригента, бо в театрі вже почали за нього хвилюватись.

Це було в день першої вистави, коли брали участь і струменти, на яких грав старий німець.

— Старий підупав, щось недобре з ним робиться, очі сумні, руки слабшають,— сказав Вільгельм Шваб, показуючи на Понса, що похмуро сідав до свого пюпітра.

— А це завші бувай у шістдесят рок,— відповів Шмуке.

Як і та мати з „Канонгатських хронік“, що підвела сина під розстріл, аби тільки ще одну добу з ним перебути, Шмуке теж ладен був пожертвувати Понсом ради втіхи — обідати з ним щодня.

— Усі в театрі турбуються, а наша перша балерина, панна Елоїза Брізту, навіть примітила, що й сякається він уже дуже тихо.

Старий музикант немов у риг сурмив, коли сякався, так бо гучав у хустці його довгий дуплястий ніс. Цей шелест був причиною настирливих докорів кузенові Понсу з боку президентової.

— Багато б даф пі, щоп його розвашіть, сказав Шмуке,— нутьга його тошить.

— Їй-богу,— сказав Вільгельм Шваб,— пан Понс видається мені таким вищим проти нас, нещасних, що я навіть не зважився запросити його на весілля. Я же-нююся...

— Як-ше саме? — спитав Шмуке.

О, дуже чесно,— відповів Вільгельм, добачивши в чудернацькому питанні Шмуке жарт, до якого цей бездоганний християнин не був здатний.

— Ну, панове, на місця! — сказав, почувши три дзвінки, Понс, що оглядав у оркестрі свою маленьку армію.

Грали увертюру до „Нареченої диявола“, п'єси-фее-рії, що мала вже двісті вистав. У першому анкракті Вільгельм та Шмуке лишились на самоті в порожній оркестрі. Атмосфера в залі сягала тридцять два ступні Реомюра.

— Розкашіть-ше мені фаш історій,— сказав Шмуке Вільгельмові.

— Стривайте, бачите он на аванцені юнака?.. Пізнаєте його?

— Щось не фтямкі...

— Це через те, що він у жовтих рукавицях і сяє всіма проміннями чесноти; але це мій приятель Фріц Брунер, з Франкфурта на Майні.

— Той, що приходіф то фас у оркестр ті-фітись на фістаф?

— Він самий. Правда, важко повірити в таку метаморфозу?

Цей герой обіцяної історії був із тих німців, яких обличчя виявляє zarazом похмурий глум Гетового Мефістофеля й лагідність романів блаженної пам'яті Огюста Ляфонтена, хитрощі й наївність, жадібність крамаря й мудру байдужість члена Жокей-Клубу, а надто відразу, яка дає пістоля до рук Вертерові, не так від Шарльоти, як від німецьких принців збудьгованому. Це справді було типове німецьке обличчя — багато єврейства й багато простоти, дурощів і відваги, знання, що родить нудьгу, досвід, що його кожна дурниця розбиває, надужиток пивом та тютюном, а щоб усі ці противенства поєднати — диявольська іскра в прекрасних синіх стомлених очах. Одягнений із банкірською елегантністю, Фріц Брунер показував залі свою лису голову тіціянівського кольору, де з боків кучерявилось трохи жовто-гарячого волосся, що його розпуста й злидні йому залишили, щоб він мав змогу платити перукареві в день свого фінансового відродження. Його лице, колись вродливе та свіже, як лице Ісуса Христа в художників, прибрало різких відтінків, що від рудих вус та бороди здавались майже страшними. Чиста синь його очей потьмарніла в боротьбі з нудьгою. До того ж столика розпуста паризька покарбувала йому вії та обвід очей, де мати колись сп'яніло вбачала божественний відблиск свого погляду. Цей передчасний філософ, цей старий юнак був витвір своєї мачухи.

Тут починається цікава історія блудного сина з Франкфурта на Майні, найдивніша й найдивовижніша подія, що будь-коли траплялась у тому спокійному, хоч і центральному місті.

Розділ VIII,

З ЯКОГО ВИДНО, ЩО БЛУДНІ СИНІ РОБЛЯТЬСЯ
ЗРЕШТОЮ БАНКІРАМИ ТА МІЛЬЙОНЕРАМИ, ЯКЩО
ВОНИ З ФРАНКФУРТА НА МАЙНІ.

Пан Гедеон Брунер, один із тих славетних франкфуртських корчмарів, які в спілці з банкірами із благословення закону вивертають у туристів кишені, до того ж чесний кальвініст, побрався з єврейкою — вихристкою, якої посаг став підвалиною його достатків. Єврейка ця померла, покинувши свого дванадцятилітнього сина Фріца під опікою батька та під доглядом одного дядька по матері, ляйпцізького хутровика, голови торгового дому Вірлах і Товариство. Цей дядько, що був далеко не такий м'який, як його хутра, примусив Брунера-батька покласти чималий достаток молодого Фріца в банк Аль-Сартшільд і не чіпати його. Щоб помститись за цю юдійську вимогу, Брунер удруге женився, бож, мовляв, незмога йому порядкувати у величезній корчмі без жіночого ока й руки. Узяв дочку іншого корчмаря, в якій добачав справжню перлину, але не знав він, що то є дочка-одиначка, батьками випещена. Друга пані Брунер була така, якою бувають молоді німкені, коли вони лихі й легковажні. Вона згайнувала свій достаток і помстилася за першу пані Брунер, зробивши з свого чоловіка найнещаснішу в особистому житті людину, яку будь коли знали на терені вільного міста Франкфурта, де мільйонери, кажуть, збираються видати муніципальний закон, щоб примусити жінок дуже себе любити. Ця німкеня любила різні оцти, що їх усі німці називають одним словом:

райнське вино; любила паризький крам, любила верхи їздити, любила оздобити; словом, єдина дорога річ, якої вона не любила, були жінки. Малого Фріца вона зненавиділа й занастала б його, коли б цей молодий продукт кальвінізму та Мойсеєвого закону не народився в Франкфурті та не був під опікою ляйпцізького дому Вірлаха; але дядько Вірлах, у свої хутра заглиблений, пильнував тільки його достатку, а саму дитину покинув мачусі на поталу.

Ця гієна тим лютіша була на цього херувима, сина прекрасної пані Брунер, бо сама вона, не зважаючи на свої, льококомобіля годні, зусилля, дитини не могла мати. Злочинна німкеня з диявольського наміру турнула молодого Фріца, якому тільки двадцять перший минув, у вир антинімецьких розваг. Вона надіялась, що англійський кінь, райнський оцт і гетівські Маргарити зведуть дитину єврейки та її багатство, бо дядько Вірлах залишив малому Фріцові добру спадщину, коли той дійшов повноліття. Та хоч курортні рулетки та застільні друзі, серед яких був Вільгельм Шваб, і докнали Вірлахів капітал, але блудний юнак лишився, по волі божій, в науку молодій людності Франкфурта-на-Майні, де всі родини користуються його ім'ям, як опудалом, щоб держати дітей у розумі та страху по конторах із кутими дверима та готовими грішми. І замість померти в розцвіті літ, Фріц Брунер сам мав приємність бачити похорон своєї мачухи в одному з чарівних кладовищ, де німці, з пошани, мовляв, до мертвих, віддаються своїй шаленій пристрасті до садівництва. Отже, друга пані Брунер померла раніш за своїх батьків, а старий Брунер мав від неї тільки порожні скрині й такі муки, що в шістдесят сім років, не зважаючи на геркулесову статуру, вже так занепав, немов його сточила славетна отрута Борджій. Десять років терпіти дружину й нічого після її смерти не взяти від — цього корчмар зробився другою гайдельберзькою руїною, що її, як і гайдельберзьку, невпинно підтримували, проте, Rechnings (рахунки) щоб не прогололи мандрівців до неї туристи, які жадають побачити цю прекрасну й завжди впоряджену руїну. У Франкфурті про це

говорили, як про банкрутство, пальцем на Брунера показували, приказуючи:

— Ось до чого може довести нас лиха жінка, після якої спадщини не лишається, і син, на французький кшталт вихований!

В Італії та Німеччині Францію вважають за причину всякого лиха, на неї всіх собак там вішають; але бог у правді своїй... (далі — як в оді Лефранка де-Помпіньяна).

Гнів власника великого „Голяндського Готелю“ упав не тільки на мандрівців, що на їхніх рахунках (Rechnungs) позначилась його туга. Коли син його вкрай зруйнувався, Гедеон, добачаючи в ньому посередню причину своїх злигод, відмовив йому хліба й води, вогню, помешкання й люльки! — а це в німецького корчмаря останній ступінь батьківського прокляття. Місцева влада, не здаючи собі справи за перші його помилки й уважаючи його за найнещаснішу в Франкфурті людину, стали йому в поміч і вигнали Фріца з терену цього вільного міста, вплутавши його для цього в дрібну сварку. Правосуддя в Франкфурті також мало людяне та мудре, як і скрізь інде, хоч це місто й править за осідок германського Союму. Суддя рідко коли іде до верховин річки злочинів та нещастя, щоб довідатись, хто саме тримав урну, звідки випорснула перша цівка води. Якщо Брунер забув сина, то друзі синові теж за батьком учинили.

Ах, колиб цю історію виставити перед суфлерською будкою для зборища, з-поміж якого газетярі, леви та кілька парижанок питали самі собі, звідки взялася глибоко-трагічна постать цього німця, що вирнув у елегантному Парижі на театральній прем'єрі, — то це куди цікавіше було б за феєрію „Наречена Диявола“, хоч повторило б тільки двохсоттисячний раз величну притчу, розграну в Месопотамії за три тисячі років перед різдвом Христовим.

Фріц подався пішки до Страсбургу й надібав там те, чого біблійний блудний син не знайшов на батьківщині св. письма. У цьому виявляється вищість Ельзасу, де б'ється стільки щирих серць, щоб показати Німеччині

красу поєднання французького розуму та німецької поважності. У Вільгельма, що тільки день перед тим одержав від батьків спадщину, було сто тисяч франків. Він розкрив Фріцові свої обійми, розкрив йому своє серце, розкрив свій дім, розкрив свій гаман. Описати момент, коли запорошений, нещасний, майже зачумлений Фріц знайшов по той бік Райну справжню золоту монету в руці справжнього приятеля — це однаково що складати оду, а тільки Піндар міг би по-грецьки вразити нею людство, щоб розпалити в ньому пригаслу дружбу. Поставте імена Фріца та Вільгельма поруч імен Дамона й Пітія, Кастора й Полукса, Ореста й Пілада, Дюбрейля й Пмежа, Шмуке та Понса й усіх фантастичних імен, що ми даємо двом приятелям Мономотапи, бо Ляфонтен, з усією геніяльністю своєю, створив із них безтілесні й нереальні марива; додайте до тих прикладів ці два нові ймення — а зробити це ви маєте цілковите право, бо Вільгельм проїв укупі з Фріцом свій спадок, точнісінько як вони разом і Фріців пропили, палючи при тому, розуміється, всі відомі гатунки тютюну.

Річ дивна, але приятелі згайнували цю спадщину по страсбурзьких шинках, по-дурному й безглуздо, з статистками із страсбурзького театру та ельзасками, що в них від убогих принад лишилися тільки недоїдки... І казали між себе щоранку:

— Треба ж, нарешті, схаменутися, щось вирішити, щось почати з тим, що в нас лишилося!

— Чи ба, хай ще сьогодні, — казав Фріц, — а вже завтра... о, завтра!..

У житті марнотратників Сьогодні — це великий заводяка, а Завтра — великий боягуз, що жахається відваги свого попередника; Сьогодні — це капітан старовинної комедії, а Завтра — П'єро наших пантомін. Дійшовши до останньої тисячофранкової кредитки, приятелі сіли в так звану, королівську пошту й подались до Парижу, де оселились у мансарді в „Райнському готелі“ на вулиці Майль у Графа, колись першого прислужника в Гедеона Брунера. Фріц, з рекомендації Графа, став за писаря в банку братів Келерів на шістсот франків. Господар „Райнського готелю“, був брат славетного

кравця Графа. Кравець узяв Вільгельма за рахівника. Граф знайшов ці дві убогі посади двом блудним дітям на спогад свого учеництва в „Голяндському готелі“. Ці два факти: зруйнований приятель, визнаний від приятеля багатого, та німецький корчмар, що зацікавився двома зубожілими земляками, дадуть декому привід гадати, що історія ця є роман, але ж усяка правда тепер дуже нагадує вигадку, бо й вигадка в наш час прагне за всяку ціну нагадувати правду.

Фріц, писар на шістсот франків, і Вільгельм, рахівник на таку саму платню, відчули, як важко жити в такому веселому місті, як Париж. Тому 1837 року, через рік по приїзді, Вільгельм, маючи не абиякий хист до флейти, вступив до Понсової оркестри, щоб мати інколи й масла до хліба. А Фріц міг здобути додаток до платні тільки в розвитковій фінансовій здібності, властивій йому, як виходневі з роду Вірлахів. Не зважаючи на посидющість, а може й через таланти свої, франкфуртець дійшов двох тисяч франків тільки 1843 року. Біда, божественна мачуха, зробила те, що не під силу було їхнім матерям: навчила їх ощадности та життя, дала їм те велике й міцне виховання, яке вона канчуками вбиває великим людям, що всі в дитинстві бувають нещасні. Фріц та Вільгельм, люди з себе посередні, усіх напучень біди не послухались, вони від її замахів оборонялись, для них груди її були цупкі, руки її кістляві, і не звільнили вони з неї добру фею Уржель, що поступається пестошам геніїв. Та все ж зрозуміли велику цінність багатства й заріклися приборкати йому крила, якщо воно колись до них на двері навернеться.

— І от, дядько Шмукє, далі все одним словом з'ясується,— казав Вільгельм, що довго розповідав піяністові по-німецьки цю історію.— Брунер-батько помер. Ні син його, ні пан Граф, у якого ми живемо, й не знали, що він — один із фундаторів баденських залізниць, що дали йому величезні прибутки, і він полишив чотіри мільйони! Сьогодні ввечері я востаннє граю на флейту. Коли б це не прем'єра, то я б уже кілька днів тому кинув, але не хотілось, щоб моєї партії бракувало.

— Це то пре, юнаше,— сказав Шмуке. А з кім же фішенісь?

— З дочкою нашого господаря, пана Графа, власника „Райнського готелю“. Я люблю панну Емілію вже сім років, вона прочитала стільки неморальних романів, що відмовила задля мене всім женихам, не знаючи, що з того буде. Дівчина ця буде дуже багата, бо вона єдина спадкоємниця Графів, кравців із вулиці Рішельє. Фріц дає мені вп'ятеро більше, ніж ми проїли вкупі в Страсбурзі — п'ятсот тисяч франків!.. Він кладе мільйон франків у банкове діло, де пан Граф, кравець, теж приміщує п'ятсот тисяч франків; батько моєї нареченої дозволяє мені повернути на цю справу двісті п'ятдесят тисяч франків посагу й сам дає стільки ж у товариство. Банк „Брунер, Шваб і Т-во“ матиме, отже, два мільйони п'ятсот тисяч франків капіталу. Фріц купить оце на півтора мільйони франків акцій Французького Банку, щоб забезпечити в ньому наш рахунок. Це ще й не весь маєток у Фріца, йому ще лишаються батьківські будинки в Франкфурті, оціновані в мільйон, і „Голяндський готель“ він уже найняв одному з Графових родичів.

— Фісумофіт поглядайте на фаш труг,— сказав Шмуке, що уважно слухав Вільгельма,— може фісасрїть йому?

— Заздрю, але тільки на Фріцове щастя,— відповів Вільгельм.— Та хіба він виглядає задоволеним? Боюсь я Парижу для нього, хотілося б, щоб і він, та як я, зробив. Старий біс може в ньому прокинутись. Не в його голову з наших двох трапило найбільше олива. Його вбрання, його лорнет — усе це мене непокоїть. У залі він дивиться тільки на лореток. Ох, коли б ви знали, як важко одружити Фріца! Він ненавидить те, що у Франції зветься лицянням; його треба було б кинути в родину, та як у Англії людину кидають у вічність.

Підчас гармидеру, що знімається наприкінці всякої прем'єри, флейтист запросив свого диригента до себе на весілля. Понс радо погодився. Шмуке побачив тоді вперше за три місяці посмішку на обличчі свого приятеля і провів його на Нормандську вулицю мовчки, бо

по цьому проблиску радості пізнав глибочінь муки, що пекла Понса. Щоб у правдиво-благородної, такої безсторонньої, тихої, великої у чуттях людини були такі хибкості — ось що пантеличило стоїка Шмуке, і він страшенно посмутнів, бо відчув, що неминуче випадає йому відмовитись від щоденних обідів із то прим Бонсом ради Понсового щастя, тільки не знав, чи можлива ця жертва, і від такої думки йому холонула кров.

Горда мовчанка Понса, що замкнувся на Авентенському горбі Нормандської вулиці, вразила, звичайно, президентову, але здихавшись свого паразита, вона мало ним турбувалась; думала разом із чарівною донею своєю, що кузен зрозумів жарт своєї Лілечки; та не так було з президентом. Президент Камюзо де-Марвіль, куценький товстун, після підвищення в суді зробившись урочистим, захоплювався Ціцероном, уважав Опера-Комік за краще від Італійців, порівнював гру різних акторів, не відступався від юрби ні на крок; повторював за свої всі статті міністерської газети, а подаючи свою думку, перефразовував думки попереднього промовця. Цей суддя, якого вдача в основних рисах уже відома і який через становище своє мусів усе брати за серйозне, найбільше дорожив родинними зв'язками. Як здебільшого чоловіки, що над ними цілковито жінки панують, президент у дрібницях удавав незалежність, яку дружина його шанувала. Цілий місяць задовольнявся він банальними причинами, що наводила йому дружина з приводу Понсового зникнення, але кінець-кінцем йому дивним видалося, що старий музикант, сорокалітній друг його перестав приходити якраз після того, коли зробив вельми цінний подарунок, віяло пані де-Помпадур. Граф Попіно визнав віяло за шедевр, а в Тюільрі ця коштівність із рук у руки переходила й здобула президентовій компліменти, що дуже потішили її самолюбство; їй докладно пояснили красу десятиох галузок їх слонової кости, з котрих кожна була виконана нечувано-витонченою різьбою. Одна руська пані (руським завжди здається, що вони в Росії) давала президентовій у графа Попіно шість тисяч франків за це

надзвичайне віяло,— їй смішно було бачити його в таких руках, бо це й справді було віяло, варте герцогині.

— Не можна заперечити,— сказала Сесіль батькові другого дня після цієї пропозиції,— що бідний кузен добре знається на цих дурничках...

— Дурнички!— скрикнув президент.— Та уряд має ось сплатити триста тисяч за колекцію небіжчика радника Дюзомарара й витратить навпіл із містом коло мільйона на купівлю та впорядження готелю Клюні, де примістять оті дурнички!.. Ці дурнички, люба доню, часто бувають єдиними посвідками, що лишаються нам від зниклих цивілізацій. Етрусська ваза чи намисто, які коштують перша сорок, друга п'ятдесят тисяч франків— це дурнички, що показують нам, яке високе було мистецтво за часів облоги Трої, і доводять, що етруски це троянці, які повтікали до Італії!

Так умів жартувати гладенький президент, до дружини з дочкою він промовляв із тяжкою іронією.

— Звід знання про ці дурнички, Сесіль,— провадив він,— складає цілу науку, яка зветься археологією. Археологія обіймає архітектуру, скульптуру, малярство, золотарство, кераміку, виробництво з слонової кости, мережива, килими, словом, усі витвори людської праці.

— Так кузен Понс — учений?— сказала Сесіль.

— А що це його не видно?— спитав президент, так ніби його струснуло від безлічі забутих спостережень, що в раптовому сполученні дають вибух, коли вжити тут мисливецького виразу.

— Якщо й образився, то даремно,— відповіла президентова.— Я, може, не виявила потрібної вдячності за той подарунок, але ж, знаєте, я доволі нетямуща...

— Ви, одна з найкращих учениць Сервена,— скрикнув президент,— та не знаєте Вата?

— Я знаю Давіда, Жерара, Гро і Жіроде, і Герена, і де-Форбена, і Турпена де-Крісе...

— Ви мусіли б...

— Що я мусіла б, пане?— спитала президентова, глянувши на чоловіка з виразом цариці Савської.

— Знати, хто такий Вато, моя люба, він тепер дуже

модний,— відповів президент, виявляючи в цій покорі всі свої обов'язки перед дружиною.

Розмова ця відбулася день за кілька перед прем'єрою „Нареченої Диявола“, коли всіх в оркестрі здивував Понсів хворобливий вигляд. На той час усі ті, хто звик бачити Понса в себе за столом і користуватись його послугами, одне одного почали розпитувати, і в колі, де Понс обертався, поширилась тривога, тим більше що дехто бачив його на праці в театрі. Хоч як старанно обходив Понс на прогулянках старих знайомих, коли здивався з ними, та якось зійшовся віч-на-віч із колишнім міністром, графом Попіно, у Моністроля, одного з тих відомих та спритних торговців на новому бульварі Бомарше, що про них Понс розповідав колись президентовій — вони своїм хитрим захопленням день-у-день нагонять ціну на рідкощі, які, мовляв, такі рідкісні вже стали, що й знайти їх не можна.

— Що це вас ніде не видно, любий Понсе? Ви нас зовсім забули, пані Попіно вже й не знає, що думати.

— Пане граф,— відповів старий,— в одному домі, в родичів, мені дали на розум, що в мої літа робишся зайвий на людях. Мене ніколи з великою пошаною не приймали, але хоч не ображали досі. Я ні в кого нічого ніколи не просив,— сказав він з митецькою гордістю.— За увагу до мене я часто ставав у пригоді тим, хто приймав мене; та, здається, помилявся я: за честь пообідати в друзів, у родичів, я мушу кріпаком, невольником зробитись... Так я надумав кінчити з похлібництвом. У себе вдома я маю те, чого жоден обід мені не давав — справжнього приятеля!

Ці слова, пройняті гіркотою, яку старий митець умів ще вкладати в свою мову жестами та наголосом, так здивували пера Франції, аж він одвів достойного музиканта набік.

— Та що це, справді, вам сталося? Чи не можете ви звірити мені своєї образи? Дозвольте зауважити вам, що в моєму домі ви завжди знаходили пошану...

— Ви єдиний для мене виняток,— сказав старий.— До того ж, ви вельможа, державний діяч, при потребі все можна було б пояснити вашою заклопотаністю.

Підпавши дипломатичній вправності, що Попіно здобув у стосунках із людьми та справами, Понс кінцем розповів про свої злигодні в президента де-Марвіля. Попіно близько до серця взяв його болей зразу ж розповів про це своїй дружині, чудовій і достойній жінці, а та поговорила з президентовою, тільки не з нею здибалась. Колишній міністер і собі закинув кілька слів про це президентові, і в родині Камюзо де-Марвіль відбулось порозуміння. Хоч Камюзо був і не великий пан у своїй господі, але догана його була обгрунтована на праві й на фактах, отже мати з дочкою мусіли її правдивість визнати; обидві вони знітілись і всю провину скинули на слуг. Слуг покликано, вилаяно і прощення вони здобули тільки після цілковитого признання, яке показало президентові, що Понс мав велику рацію не з'являтися по гостях. Як і всі господарі, що під жінчиною рукою суть, президент появив усю чоловічу та суддівську велич і слугам заявив, що бути їм прогнаними і всі вигоди від довгої служби в нього втратити, якщо надалі його кузен Понс і всі ті, хто шанує його одвідинами, не будуть у його господі трактовані, як і сам він. На це слово Мадлена посміхнулась.

— У вас один тільки спосіб порятуватись,— сказав президент,— це виблагати в мого кузена пробачення. Ідіть до нього й скажіть, що ваша доля тут залежить цілком від нього, бо прожену вас, якщо він не простить.

Розділ ІХ.

ДЕ ПОНС ПРИНОСИТЬ ПРЕЗИДЕНТОВІИ МИСТЕЦЬКУ РІЧ, ТРОХИ ДОРОЖЧУ ЗА ВІЯЛО.

Другого дня президент вийшов зараня, щоб одвідати кузена перед засіданням. Поява пана президента де-Марвіль, якого оповістила пані Сібо, була ціла подія. Понс, якому вперше за життя ця честь випадала, вже передчував винагороду.

— Я дізнався, кінець-кінцем, любий кузене,—сказав президент після звичайного вітання,—чому ви нас покинули. Ваша поведінка ще збільшує, коли це можливо, мою пошану до вас. З цього приводу не буду вам багато говорити. Всю прислугу я звільнив, дружина й дочка мої в розпачу; вони хочуть побачитися з вами, щоб порозумітися. Але в цій справі є один безневинний — це старий суддя; не карайте ж мене за вихватку нерозважливої дівчинки, що хотіла пообідати в Попіно, а надто тепер, коли я прошу у вас миру й усю вину перебираю на нас... Тридцять - шести - літня приязнь, хоч би вона й ущерблена, все ж має ще певні права. Ну, підпишіть мир і приходьте до нас сьогодні обідати...

Понс заплутався у велемовній відповіді й сказав наприкінці кузенові, що ввечері він буде на заручинах одного музиканта з своєї оркестри, який кидає к бісу флейту й робиться банкіром.

— Ну, так завтра.

— Графиня Попіно, кузене, ласкаво запросила мене таким приятним листом...

— Ну, так післязавтра...— вів президент.

— Післязавтра товариш моєї першої флейти, один німець, пан Брунер, частує наречених, бо сам у них сьогодні буде...

— Отже який ви любий, коли доводиться сперечатись за приємність бачити вас у себе,— сказав президент.— Ну, так у ту неділю.

— Так ми ж обідаємо в пана Графа, тестя моєї флейти...

— Ну, то в суботу! Тим часом заспокойте дівчину, вона вже й так свою провину оплакала. Бог вимагає тільки каяття, а ви хіба будете до бідненької Сесілі суворіший за вічного отця?..

Понс, за хибке зачеплений, пустився у вельми ввічливі вислови й провів президента аж на сходи. Через годину до Понса з'явилися президентові слуги; поводитись вони цілком по-служницьки, злякано та влєсливо — плакали! Мадлена відвела пана Понса вбік і рішуче впала йому до ніг.

— Це ж я, пане, все наробила, а ви, пане, знаєте, що я вас люблю,— сказала вона, розливаючись слізьми.— Через помсту, що в крові моїй кипить, усе це нещасне діло, пане, сталося. Ми втратимо наші пенсії!.. Я божевільна була, пане, не хочу тільки, щоб товариші через моє божевілля потерпіли... Добре бачу я тепер, що не судилося мені за вами бути. Я схаменулась, тоді я ображена була, але люблю вас, пане, й досі. Десять років я мріяла, щоб вам щастя дати й усього тут доглянути! Що то за чудова доля... Ох, коли б ви, пане, знали, як я вас люблю! Та ви, пане, мусіли догадатись про це по моїй злостивості. Якщо я завтра помру, то що знайдуть, пане?.. духівницю на вашу користь... а тож, пане, в моїй скрині, під збіжжям моїм!

Граючи на цю струну Мадлена розворушила самолюбство старого панича, яке завжди прокидається від навіяної любови, хоч би вона й не до серця була. Благородно простивши Мадлені, він і іншим вибачив та пообіцяв побалакати із своєю кузиною президентовою, щоб усі слуги залишились на місці. Понс із невимовною радістю почував, що всі його звиклі втіхи поновитися мають без жодної з його боку негідности.

Його просити прийшли, цим він вигравав на пошані, та коли він похвалився своєму приятелеві Шмуке цією перемогою, то з жалем постеріг у ньому смуток і невимовлені сумніви. Проте, побачивши на обличчі Понсовім раптову зміну, добрий німець і собі кінець-кінцем зрадів, жертвуючи своїм щастям від неподільного володіння приятелем впродовж мало не чотирьох місяців. Моральні недуги мають над фізичними величезну перевагу—вони гояться вмить, тільки но уволено бажання, що їх спричинює, бо походять вони від збавлень: Понс цього ранку був уже не той. Сумного смертельного діда заступив той задоволений Понс, що ніс нещодавно президентовій віяло панії Помпадур. Але Шмуке поринув у глибокі міркування про цю подію і не зрозумів її, бо справжній стоїцизм ніколи не з'ясує собі французької гречности. З Понса був справжній француз часів Імперії, в якому галянтність минулого століття з'єднувалась із відданістю жінці, так красно оспіваною в романсах „До Сирії рушаючи“ та ін. Шмуке поховав тугу в серці під квітками німецької філософії, але через тиждень пожовк, і пані Сібо всякими хитрощами привела до нього квартального лікаря. Лікар цей висловив побоювання, що це іктерія, і покинув пані Сібо в пригнобленні від цього вченого слова, яке означає — жовтуха!

Обидва приятелі чи не вперше пішли разом у гості обідати; але для Шмуке це була ніби подорож до Германії. Справді — Йоган Граф, господар „Райнського готелю“, та його дочка Емілія, кравець Вольфганг Граф із дружиною, Фріц Брунер і Вільгельм Шваб — усе були німці. Понс із нотарем були єдині французи, закликані на бенкет. Емілія виховалась у родині Графів-кравців, що мали чудовий осібник на вулиці Рішельє, між вулицями Нев-де-Пті-Шан та Віледо, бо батько її цілком підставно боявся впливу різних людей, що спляються в готелі. Ця достойна кравецька родина, де дівчину любили, як рідну дочку, віддавала молодому подружжю перший поверх свого будинку. Там і повинен був відкритись банковий дім Брунера, Шваба и Т-ва. Події ці вирішились ще місяць тому,

поки Брунер, творець цього добробуту, одержував свій спадок, тож славетний кравець мав час розкішно поновити та вмеблювати помешкання наречених. Банкова контора мала міститись у крилі, що з'єднувало розкішний новий будинок, на вулицю поставлений, із старим осібником, що між подвір'ям та садом.

По дорозі з Нормандської вулиці на вулицю Рішельє, Понс довідався від неухважного Шмуке про подробиці цієї нової історії блудного сина, для якого Смерть убила гладкого корчмаря. Понсові, під свіжим вражінням замирення з найближчими родичами, зразу ж спало на думку поженити Фріца Брунера з Сесіллю де-Марвіль. Волею випадку нотар братів Графів був якраз зять і наступник Кардо, колись старший нотаріальний клерк, що в нього Понс часто обідав.

— А, це ви, пане Бертє,— сказав старий музикант, подаючи руку своєму *ex*-господареві.

— Чому це ви відобрали в нас приємність бачити вас на обіді?— спитав нотар.— Дружина стурбована за вас. Ми бачили вас на прем'єрі „Наречена Диявола“, і стурбованість наша обернулася у цікавість.

— Старі з природи дражливі,— відповів Понс,— їхне лихо в тому, що вони на століття спізняються. Та що ж поробиш?.. Годі й того, що вони одне століття репрезентують, не можуть же вони бути ще й представниками того століття, в котрому вмирають.

— Ах, за двома століттями не вженешся,— хитро сказав нотар.

— А от що,— сказав старий, відводячи молодого нотаря в куток, чому це ви заміж не віддасте моєї кузини Сесілі де-Марвіль?.

— Чому?..— відповів нотар.— За доби, коли розкоші пройшли аж у дверницькі, молодики не поспішають зв'язувати свою долю з долею дочки паризького судді, коли їй приділено тільки сто тисяч франків посагу. Не було ще такої жінки, що б не коштувала чоловікові трьох тисяч франків річно в тій класі, де стоятиме чоловік панни де-Марвіль. Отже, відсотків із того посагу ледвещо стане на туалети майбутньої

дружини. Хлопець, маючи п'ятнадцять-двадцять тисяч франків ренти, живе собі на гарній антресолі, світ від нього нічого не вимагає, обійтись він може й самим лакеєм, всі прибутки свої повертає на втіхи і для нього важливий тільки той декорум, про який дбає його кравець. Завбачливі матері його пестять, він — один із королів паризького блиску. А для дружини, навпаки, потрібен упоряджений дім, їй дай карету; коли до театру їде, хоче ложу, а з хлопця досить було б і стільця; словом вона загарбує весь достаток, яким хлопець колись користувався тільки для себе. Хай у подружжя тридцять тисяч ренти — в умовах теперішнього життя багатий хлопець бідаком робиться й на перегонах у Шантільї вже не зважується грати. А ще діти... от вам і скрута! Марвілям ще тільки на п'ятий десяток звернуло, отже надії здійсняться тільки через років п'ятнадцять-двадцять; ніякий вам хлопець не схоче так довго надіятись, бо розрахунок ой як глибоко вкорінився в серце гульвіс, що витанцьовують із льоретками польку в Мабіль, юнаки й самі чудово вивчають цю проблему, а нашої поради зовсім не потребують. Між нами, панна де-Марвіль не зворушує серце своїх претендентів так, щоб вони голову втратили, і ці антиматримоніальні міркування не сходять у них із думки. Якщо котрийсь юнак при повному розумі із двадцятьма тисячами франків ренти надумає собі одружитися за для честолюбних плянів, то панна де-Марвіль дуже мало підходить...

— Чому ж це? — здивовано спитав музикант.

— Еге!.. — відповів нотар, тепер мало не всі юнаки, навіть такі бридкі, як ми з вами, любий Понсе, мають нахабство жадати шістсот тисяч франків посагу й дівчат із гарних домів, дуже вродливих, розумних, добре вихованих, без ніякої ганджі, зразкових.

— Так моїй кузині важко буде віддатися?

— Буде вона дівкою, аж поки батьки не дадуть їй у посаг маєток Марвіля; а коли б вони це зробили, вона була б уже віконтесою Попіно... Та ось і пан Брунер, зараз зачитаємо акта про товариство Брунера й шлюбний контракт.

Перезнайомившись із присутніми та привітавшись, Понс, якого батьки попросили підписати контракта, вислухав акти, і коло п'ятої години з половиною всі перейшли до їдальні. Обід був розкішний, такий обід, який влаштовують купці, покидаючи свої справи; він, до речі, свідчив, що Граф, господар Райнського готелю, мав стосунки з найкращими паризькими крамницями. Ні Понс, ні Шмуке ніколи не їли чогось подібного. Деякі страви просто за серце брали!.. — нечувано ніжна локшина, незрівняно засмажена корюка, справжній женеvський сос і такий крем до плюм-пудінга, що й сам винахідник його, славетний лондонський доктор, певно здивувався б. З-за столу вийшли о десятій увечері. Кількість випитого райнського та французького вина здивувала б денді, бо ніхто не знає скільки напоїв можуть поглинути німці, лишаючись тихими й спокійними. Треба пообідати в Німеччині й побачити, як сунуться одна по одній пляшки, мов ті хвилі десь на середземноморському пляжі, й зникають, так ніби німці мають поглинну здатність губки чи піску, але гармонійно без французького галасу; розмова лишається розважлива, як імпровізація лихваря, обличчя червоніють, як у наречених на фресках Корнелія та Шнора, тобто непомітно, і спогади стелються поволі, як дим із люльок.

Годині об десятій із половиною Понс та Шмуке опинились у садку на лаві поруч колишнього флейтиста, й самі гаразд не тямили, чого саме почали вони з'ясовувати одне одному свою вдачу, думки та нещастя. Серед цього попури признаннів Вільгельм заговорив про своє бажання одружити Фріца, заговорив міцно й із п'яним красномовством.

— А що ви скажете на такий плян для вашого приятеля Брунера?— крикнув Понс Вільгельмові на вухо,— чарівна дівчина, розважлива, двадцять чотири роки, дуже доброго роду, батько посідає високе становище в суді, посагу є сто тисяч франків, а надій на мільйон.

— Стривайте!— відповів Шваб.— Ось я зараз побалакаю з Фріцем.

І Брунер із приятелем почали ходити туди й сюди по садові перед двома музикантами, по черзі один одного слухаючи. Понс, у якого голова трохи обважніла, а думки, навпаки, були легкі, хоч він і не сп'янів цілком, дивився на Фріца Брунера крізь прозору хмарку, що від вина стелеться, й шукав на його обличчі прагнень до родинного щастя. Незабаром Шваб познайомив Понса з своїм приятелем та спільником, і той дуже подякував старому за його турботи. Нав'язалась розмова, де Шмукє з Понсом, обидва безженці, вихваляли шлюб і дозволили собі без задньої думки пожартувати, що це, мовляв, „кінець чоловікові“. Коли подали морозиво, чай, пунш і тістечка в майбутньому помешканні молодих, шановні купці, майже всі на підпитку бувши, й зовсім звеселіли, коли довідались, що фундатор банкового дому збирається ступити в слід своєму спільникові.

Шмукє з Понсом вертались бульварами додому о другій годині вночі, до запомороки філософуючи про музичний лад речей на цьому світі.

Другого дня Понс подався до своєї кухні президентової, радіючи, що може віддячити добром за зло. Бідна, славна й чудова душа!.. Певна річ, він дійшов до величного, і всі з цим погодяться, бо живемо ми в таку добу, коли тим, хто виконує свої обов'язки, йдучи за приписами євангелії, видають Монтіонівську премію.

— Ох, тепер-от вони будуть зобов'язані своєму похлібцеві,— думав він, звертаючи на вулицю де-Шуазель.

Людина не така захоплена радістю, як Понс, людина світська й недовірлива, певно стежила б за президентовою та її дочкою, вернувшись до їхнього дому; але з бідного музиканта була дитина, наївний митець, що вірив тільки в моральне добро, як і в прекрасне в мистецтві; ласки Сесіліні й президентової зачарували його. Старий цей, що перед очима його вже дванадцять років відбувались водевілі, драми й комедії, не пізнав гримас соціальної комедії, якими, певна річ, він був пересичений. Ті, хто буває в паризькому світі й

хто зрозумів душевну й тілесну сухість президентової, жадібної тільки на пошану й завзятої в своїй чесноті, її вдавану побожність і гордовитість удачі в жінки, що звикла вдома командувати, можуть собі уявити, яку затаєну ненависть почувала вона до кузена свого чоловіка після того, як перед ним завинила. Вся ласкавість президентової та дочки її була, отже, підбита грізним бажанням помсти, тим часом відкладеної. Уперше за своє життя Амелія завинила перед своїм чоловіком, над яким панувала, та ще й мусіла прихильною бути до винуватця своєї поразки!.. Аналогію до цього можна знайти тільки в лицемірстві, що роками триває в святій колегії кардиналів або в капітулах начальників релігійних орденів. О третій годині, коли президент вернувся з суду, Понс ледве встиг кінчити оповідання про своє чудесне знайомство з паном Фрідріхом Брунером, про вчорашнє частування, що закінчилось тільки вранці, й про все, що вищеназваного Фрідріха Брунера торкалось. Сесіль підійшла до справи просто й поцікавилась, як Фрідріх Брунер одягається, який він на зріст і на поставу, якого кольору має волосся й очі, і коли переконалась, що Фрідріх виглядає виборно, тоді почала вихваляти його великодушність.

— Дати п'ятсот тисяч франків своєму товаришеві в нещасті! Ох, мамо, в мене буде карета й ложа в Італійців...

І Сесіль зробилась мало не гарна, гадаючи про здійснення всіх материних бажань і власних надій, в яких уже зневірилась.

А президентова тільки сказала:

— Люба доню, ти можеш побратися через два тижні.

Всі матері називають своїх двадцять-три-річних дочок донями.

— А втім,— мовив президент,— треба ще часу, щоб зібрати відомості, я ніколи не віддам свою дочку першому-ліпшому...

— Щодо відомостей, то в Бертьє ж складено ті акти,— відповів старий митець.— Щождо молодика,

люба кузино, так ви пам'ятаєте, що мені казали! Ну, йому вже за сорок, половина голови безволоса. Він хоче знайти в родині пристань від бур, я його не відмовляв; людина з нього вишукана...

— Це ще одна підстава, щоб побачити пана Фрідріха Брунера,— відповів президент.— Я не хочу свою дочку віддати якомусь недолузі.

— Гаразд, кузино, через п'ять день, коли хочете, ви самі оціните мого кандидата, бо, коли не помиляюсь, одного побачення буде досить...

Сесіль і президентова були зачаровані.

— Фрідріх, як справжній amator, просив мене докладно показати йому мою невеличку колекцію,— вів кузен Понс.— Ви ніколи не бачили моїх картин, моїх рідкощів, приходьте,— сказав він своїм родичкам,— вас ніби приведе мій приятель Шмуке, і ви познайомитесь із женихом, не компрометуючи себе. Фрідріх може й не знати, хто ви такі.

— Чудово!— скрикнув президент.

Можна собі уявити, якою шанобою оточено колись зневаженого паразита. Бідолаха справді був того дня кузенем президентової. Щаслива мати, потопивши ненависть у хвилях радості, дарувала його поглядами, посмішками й словами, що захоплювали старого, бо він творив добро й передбачав своє майбутнє. Хіба ж не матиме він у родині Брунера, Шваба й Графа таких обідів, як під час підписання контракту? Бачив достатнє щастя й чудову низку закритих страв, гастрономічних несподіванок, виборних вин!

— Якщо кузен Понс улаштує нам таку справу,— сказав дружині президент, коли Понс пішов,— то ми мусимо приділити йому ренту, що дорівнювала б його диригентській платні.

— Певна річ,— сказала президентова.

Сесіль було уповноважено, в разі вона погодиться на пропозицію, умовити старого музиканта, щоб прийняв цю скупу данину.

Другого дня президент, бажаючи мати певні докази достатків пана Фрідріха Брунера, подався до нотаря. Бертъє, якого попередила президентова, закликав свого

нового клієнта, банкіра Шваба, екс-флейтиста. Засліплений такою партією для свого приятеля (відомо ж, як німці шанують соціяльні відзнаки! в Німеччині жінку звать пані генералка, пані радниця, пані адвокатка), Шваб був згодливий, мов колекціонер, коли він думає, що дурить покупця.

— Передусім,— сказав Швабові Сесілін батько,— я дам дочці за контрактом Марвільський маєток, але хочу, щоб він лишився її особистою власністю. А пан Брунер хай примістить у землю мільйон, щоб збільшити Марвіль, і це буде нерухоме майно, що забезпечить майбутність моєї дочки та її дітей незалежно від змінностей банківської справи.

Бортъе потер підборіддя й подумав:

— Не дурень із пана президента!

Шваб, коли йому з'ясували формальну суть справи, поручився за згоду свого приятеля. Бо й сам Фрідріх висловлював йому бажання добрати такої комбінації, що не дала б йому вже ніколи зайти в злидні.

— Зараз продається на мільйон двісті тисяч франків ріллі та сіножатів,— сказав президент.

— Мільйона банківськими акціями цілком вистачить,— сказав Шваб,— щоб забезпечити в банку рахунок нашого підприємства; Фріц не хоче вкладати в справи більше, як два мільйони; він зробить те, що ви кажете, пане президент.

Жінки мало не збожеволіли з радощів, коли президент розповів їм ці новини. Такої догодливої здобичі в шлюбних мережах, справді, треба пошукати.

— Ти будеш пані Брунер де-Марвіль,— сказав батько дочці,— я здобуду твоєму чоловікові дозвіл прилучити це прізвище, а потім він і громадянство дістане. Якщо я зроблюся пером Франції, то він буде моїм заступником!

П'ять день президентова використала, щоб навчити дочку. У день побачення вона сама одягла Сесіль, спорядила її власними руками так дбайливо, як опоряджав адмірал синьої фльоти забавну яхту англійської королеви, коли та їхала в подорож до Німеччини.

Понс із Швабом і собі вичистили та витерли Понсів

музей, помешкання й обставу, мов ті вправні матроси адміральське судно. Жодної порошини не лишилось у дерев'яній різьбі. Мідь геть блищала. Під склом на картинах виразно видніли роботи Лятура, Греза та Ліотара, славетного автора „Шоколадниці“, дивного витвору цього малярства, на жаль такого коротко-часного. Вилювала незрівняна емаль на флорентійській бронзі. Мінились тонкі барви корольових шибок. Все сяяло своєю формою, все збуджувало душу в цьому концерті шедеврів, двома поетами-музикантами зорганізованому.

Розділ Х.

НІМЕЦЬКА ІДЕЯ.

Щоб не було незручності під час їхньої появи на сцені, хитрі жінки прийшли перші — вони хотіли зайняти позицію. Понс познайомив родичок із своїм приятелем Шмуке, яким він видався ідіотом. Украй заклопотані думкою про багатющого жениха, обидві неучки не як уважно слухали мистецькі пояснення старого Понса. Байдужим оком дивились вони на емалі Петіто, розкидані по червоному оксамитовому полі в трьох чудових рямцях. Квітки Ван-Гюїзума, Давіда де-Гейма, комахи Абраама Міньйона, твори Ван-Ейка, Альберта Дюрера, оригінали Кранаха, Джорджоне, Себастьяна дель Пйомбо, Вакюїзена, Гобема, Жеріко, малярські рідкощі — ніщо не зворушувало їхньої цікавості, бо вони чекали сонця, що мусіло освітлити ці скарби; проте, їх вразила краса дечого з ертруських коштовностей та справжня вартість табакерок. Вони якраз захоплювались з увічливості фльорентійською бронзою, коли пані Сібо оповістила пана Брунера! Вони не обернулись, але скористувались чудовим венеційським дзеркалом, оправленим у дивовижні шматки різьбленого чорного дерева, і в ньому почали роздивлятись на незрівняного жениха.

Фрідріх, від Вільгельма попереджений, зачесав до купи рештки свого волосся. На ньому були гарні штани ніжного, хоч і темного, відтінку, шовковий, надзвичайно елегантний жилет нового строю, мережана сорочка ручної роботи й синя краватка в білу смужку. Ланцюжок при його годиннику походив із майстерні Фльорана

й Шанора, також і головка на ціпку. А фрак його сам дядько Граф викраяв із найкращого сукна. Шведські рукавиці свідчили за людину, що згайнувала вже материзну. Про низеньку парокінну каретку банкірову можна було б догадатись по блисківі його лакованих чобіт, коли б уші двох кумась не чули вже її стукоту по Нормандській вулиці.

Якщо в двадцятирічному гультяєві закладено зародок майбутнього банкіра, то на сорок років із нього виходить людина дуже спостережлива, тим більше, що Брунер зрозумів, які вигоди може мати німець із своєї наївності. Того дня він виглядав мрійно, немов вагався, чи починати йому родинне життя, чи продовжувати парубоцькі розваги. Таке обличчя у зфранцуженого німця видалося Сесіль вершком романтичності. У дитині Вірлахів вона побачила Вертера. Яка ж дівчина не дозволить собі маленького роману в своїй весільній історії? Сесіль почувала себе найщасливішою з жінок, коли Брунер, побачивши чудові утвори, сорок років терпляче збирани, захопився ними і вперше, на превелику Понсові втіху, оцінив їхню справжню вартість,

— Це поет!— подумала панна де-Марвіль;— йому ввижаються тут мільйони.

Поет — це людина, що не лічить, що дає свої капітали на волю дружині, людина, якою легко помикати й яку цікавлять дурниці.

Кожна шибка двох вікон у кімнаті старого була з швайцарського кольорового скла; найменше з них коштувало тисячу франків, а цих шедеврів, що на них тепер полюють аматори, він мав шістнадцятеро. 1815 року шибки ці продавались по шість-десять франків. Ціну шістдесятьох картин, що з них складалась ця божественна колекція — все суті шедеври, непідмальовані, оригінальні,— можна було встановити тільки в запалі аукціону. Кожна картина була оздоблена високоцінною рямкою, і рямки тут були всяких гатунків: венеційські з великим орнаментом, як на теперішньому англійському посуді; римські, знамениті тим, що митці називають *fla fla*; еспанські, із сміливими закрутками, флямандські й німецькі з наївними фігурками, черепахові рямці,

інкрустовані циною, міддю, перлямутром, слоновою кісткою; рямці з чорного дерева, букшпанові й мідні рямці, рямці Люї XIII, Люї XIV, Люї XV й Люї XVI словом одинока колекція найкращих моделей. Щасливіший за охоронців дрезденських та віденських музеїв, Понс мав рямку славнозвісного Брусольоне, Мікель-Анджельо дерева.

Панна де-Марвіль, природна річ, просила тепер пояснень про кожну нову рідкощ. Посвячення в знання цих див вона воліла діставати від Брунера. Вигуки її були такі наївні, така радість їй була довідатись від Фрідріха про вартість та красу якоїсь картини, якоїсь скульптури чи бронзи, що німець розтанув — обличчя в нього помолодшало. Словом, обидві сторони пішли далі, ніж годилося б для першої зустрічі, як-не-як випадкової.

Дія ця тривала три години. На сходах Брунер запропонував Сесіль руку. Сходячи вниз із мудрою повільністю, Сесіль усе балакала про мистецтво й була здивована, що жених її так захоплюється Понсовим безділлям.

— Так ви гадаєте, що все, що ми бачили допіру, коштує великих грошей?

— Ех, панно, коли б ваш шановний кузен захотів продати мені свою колекцію, то я сьогодні ж увечері дав би йому вісімсот тисяч франків—і не прогадав би. На аукціоні самі лиш картини пішли б за багато дорожче.

— Вірю через те, що ви мені це кажете,— відповіла вона,— та так воно й мусить бути, бо ви цим найбільше цікавитесь.

— Ох, панно!..— скрикнув Брунер.— Замість відповіді на цей закид я прошу у вашої паніматки дозволу завітати до вас, щоб мати щастя з вами побачитись.

— Розумна ж моя доня!— подумала президентова, що йшла в слід дочці.— З великою приємністю, пане,— відповіла вона вголос.— Надіюсь, що ви прийдете з нашим кузеном Понсом обідати; панові президентові буде за велику радість познайомитися з вами... Дякую, кузене.

Вона потиснула руку Понсові так багатозначно, що й присяга: „між нами спілка на життя й на смерть“ цього потиску не дорівнялася б. Вона поцілувала Понса поглядом, що супроводив оте „дякую, кузене“.

Коли наймана карета з дівчиною зникла на вулиці Шарльо, Брунер почав розмову про рідкощі, але Понс вів про весілля.

— Так перешкод ви не вбачаєте? — сказав він.

— Ах! — відказав Брунер, — дівчина сама нічого не важить, а от мати тверденька... Побачимо.

— У майбутнього чудовий статок, — зауважив Понс. Більше, як на мільйон...

— До понеділка, — урвав мільйонер. — Якщо хочете продати свої картини, то я охоче дам п'ятсот-шістсот тисяч франків...

— Ох! — скрикнув старий, що й не уявляв себе таким багатим; — тільки не можу я віддати те, в чому моє щастя... Я продав би свою колекцію з умовою, що покупець дістане її після моєї смерті.

— Гаразд, побачимо...

— От у нас дві справи лагодяться, — сказав колекціонер, що думав тільки про весілля.

Брунер уклонився Понсові й від'їхав у своєму блискучому екіпажі. Понс дивився йому вслід, не звертаючи уваги на Ремонанка, що курив люльку на порозі крамниці.

Того ж вечора пані де-Марвіль пішла за порадою до тестя й застала в нього родину Попіно. Прагнучи заспокоїти мстиве почуття, цілком природне в серці матерів, яким не пощастило захопити для дочки багатого жениха, пані де-Марвіль натякнула, що Сесіль має чудову партію. „З ким же дружитья Сесіль?“ — це питання зірвалось у всіх. І тоді президентова, непомітно для себе зраджуючи свої секрети, зробила стільки натяків, зробила на вухо стільки признаннів, від пані Бертъе до того потверджених, що другого дня в буржуазних емпіреях, де відбувався Понсів гастрономічний рух, говорили з цього приводу ось що:

„Сесіль де-Марвіль віддається за молодого німця, який із людяности робиться банкіром, бо має чотири

мільйони. Це —герой із роману, справжній Вертер, чарівний, добрий, з бурхливим минулим, і він закохався в Сесіль до самозабуття; це кохання з першого погляду, і воно тим міцніше, що суперницями в Сесіль були всі Понсові мальовані мадони“ і т. ін., і т. ін.

Ще через день президентову провідало кілька осіб із єдиною метою — дізнатись, чи той скарб справді існує, і президентова відповідала кожній у чудових варіаціях, що можуть бути за приклад іншим матерям, як колись „Зразкова листовня“.

— Весілля певне тільки тоді, коли молоді з мерії та церкви вернуться,—казала вона пані Шефревіль,—а в нас ще тільки побачення; тому я покладаюсь на вашу дружбу, що ви нікому не скажете про наші надії...

— Щаслива ж ви, пані президентова, шлюб тепер важко взяти.

— Що ж, це виняток! Але з весіллям часто отак буває.

— Ну, так ви вже віддаєте Сесіль?—казала пані Кадро.

— Так,—казала президентова, розуміючи оте лукаве „вже“.— Ми були вимогливі, через те й запізнились із весіллям. Але тепер ми все знайшли: достаток, привітність, гарну вдачу й уродливого чоловіка. Та моя донечка й варта цього. З пана Брунера чарівний хлопець, дуже вишуканий, він любить розкоші, знає життя, від Сесіль він без тями, щиро її любить, і, не зважаючи на його три чи чотири мільйони, Сесіль погоджується... Таких великих вимог у нас не було, але... зайва вигода не шкодить...— Ми згоджуємося не так через достаток, як через любов його до моєї дівчини,—казала президентова панії Леба.— Пан Брунер дуже поспішає, він хоче, щоб весілля відбулося в законний термін.

— Він чужинець?

— Так, пані, але, признаюсь щиро, я дуже щаслива. Не зятя, а сина я матиму. З нього надзвичайно делікатна людина. І уявити не можете, як охоче погодився він на роздільність майна... Це велике забезпечення родині. Він купує на мільйон двісті тисяч франків сіножаті, що колись буде приєднана до Марвіля.

Другого дня на цю саму тему були вже інші варіації. Отож, із пана Брунера вийшов великий пан, який усе робить по-великопанськи, грошам ліку не знає, а коли панові де-Марвіль пощастить здобути йому громадянство (міністерство може для нього трохи порушити закон), то зять буде пером Франції. Достатки в пана Брунера не знати які, його коні й карети найкращі в Парижі й т. ін.

Та радість, з якою Камюзо розводились про свої надії, цілком певно свідчила, яка несподівана була для них ця перемога.

Зразу ж після побачення в кузена Понса пан де-Марвіль, під тиском дружини своєї запросив міністра юстиції, головного президента та генерального прокурора обідати до себе на той день, коли мав з'явитися незрівняний зять. Ці три видатні особи погодились, хоч запрошено їх у дуже короткий термін; кожен зрозумів ролю, якої жадав від них батько родини, і радо пішов йому на допомогу. У Франції досить охоче стають у поміч матерям, що полюють на багатого зятя. Граф та графиня Попіно теж залюбки доповнили своєю присутністю блиск цього обіду, хоч це запрошення й видалось їм поганим смаком. Загалом, було одинадцять персон. Дід Сесілін, старий Камюзо, з дружиною так само не обминули цих зборів, які мусіли, самим становищем гостей, остаточно заохотити пана Брунера, проголошеного, як ми бачили, одним із найбагатших німецьких капіталістів, людиною із смаком (він же любив доню!), майбутнім суперником Нусінгена, Келера, дю-Тілье і т. ін.

— Сьогодні наш день,— з добре вивченою простою сказала президентова, називаючи гостей тому, кого мала за зятя,— у нас тільки свої. Передусім, батько мого чоловіка—його, як ви знаєте, мають призначити на пера Франції; далі—граф та графиня Попіно; їхній син був не досить багатий для Сесіль, проте ми лишилися в добрій приязні; наш міністер юстиції, наш головний президент, наш генеральний прокурор, словом наші друзі... Ми мусимо обідати трохи пізніше, бо засідання в Палаті кінчаються завжди тільки о шостій.

Брунер значуще глянув на Понса, а Понс руки притер, мов казав: „Оце наші друзі, мої друзі“!..

Президентовій, як жінці спритній, треба було щось важливе сказати кузенові, щоб лишити Сесіль якусь мить на самоті з її Вертером. Сесіль багато балакала й улаштувалася так, щоб Фрідріх побачив німецького словника, німецьку граматку та Гете, що вона приховала.

— Ах, ви вивчаєте німецьку мову?— мовив Брунер, червоніючи.

Тільки французки можуть вигадати таку пастку.

— Ох, та й лихий же ви!.. Не гаразд, пане, нищпорити в моїх псхоронках. Я хочу читати Гете в оригіналі,— додала вона,— і вивчаю вже два роки німецьку мову.

— Виходить, граматика тяжко дається, бо розрізано тільки десять сторінок...— наївно зауважив Брунер.

Сесіль зніяковіла й відвернулася, щоб не показати свого рум'янця. Такої тактики витримати німець не годен, він узяв Сесіль за руку, повернув її, ніякову, до себе й глянув на неї так, як дивляться наречені в романах блаженної пам'яті Огюста Ляфонтена.

— Ви чарівна,— сказав він.

Сесіль схвильовано зробила жест, що означував: „А ви? як вас не полюбити“?

— Все йде гаразд, мамо,— шепнула вона на вухо матері, що вернулася з Понсом.

Годі описувати, як виглядає родина такого вечора. Кожному приємно було бачити матір, що запопала для дочки добру партію. Двозначні чи двобійні привітання діставав і Брунер, що ніби не розумів нічого, і Сесіль що розуміла все, і президент, який сам їх викликав. Кров задзвонила Понсові в ушах, всі театральні ляmpi зайнялись у його очах, коли Сесіль тихенько, з усілякими пересторогами переказала йому батьків намір про дожиттєву ренту з тисячі двохсот франків, але старий митець рішуче від неї відмовився, посилаючись на своє власне рухоме майно, якого вартість викрив йому Брунер.

Міністер. головний президент, генеральний прокурор

та подружжя Попіно, все люди ділові, по обіді роз'їхались. Незабаром лишилися тільки старий Камюзо та колишній нотар Кардо із своїм зятем Берт'є. Старий Понс, побачивши себе серед родини, дуже недоречно подякував президентові та президентовій за пропозицію, що Сесіль йому допіру зробила. Щирі люди завжди отак бувають під владою першого поруху. Брунер, якому ця рента в таких обставинах видалась чимсь ніби премією, вмить змінив фронт і прибрав не так розважливого, як замріяного вигляду.

— Моя колекція або вартість її завжди належатиме вашій родині, чи то продам я її нашому приятелеві Брунеру чи ні,—казав Понс, повідомивши здивовану родину про те, якими скарбами він володіє.

Брунер постеріг, як змінилось ставлення цих неуків до людини, що з бідака зробився багатієм, а так само постеріг він уже й пестоці, якими батьки ущедряли хатнього божка — Сесіль, і йому хотілось геть уразити цих достойних буржуа.

— Я сказав панні, що особисто міг би дати таку ціну за картини пана Понса, але мистецькі уніки тепер у такій ціні, що ніхто не може передбачити, якої вартості дійдуть вони на аукціоні. Може ті шістдесят картин і до мільйона дійдуть, декотрі з них, на мою думку, по п'ятдесят тисяч франків коштують.

— Добре ж бути вашим спадкоємцем,—сказав Понсові колишній нотар.

— Але ж мій спадкоємець — це панна Сесіль,—відказав старий, обстоюючи свою кровність.

Всі були в захваті від музиканта.

— Це дуже багата спадкоємиця,—мовив, сміючись, Кардо.

Він пішов; лишилися тільки Камюзо — батько, президент, президентова, Сесіль, Брунер, Берт'є та Понс, бо всі гадали, що зараз має відбутися офіційна пропозиція. Справді, коли родина лишилась на самоті, Брунер почав із питання, яке родичам видалось доброю приквіткою.

— Скільки я зрозумів, — сказав Брунер до президентової,—панна є дочка-одиначка...

— Певна річ,— гордовито відповіла вона.

— Ви ні з ким не матимете неприємностей,— додав старий Понс, щоб схилити Брунера до пропозиції.

Брунер зробився заклопотаний, і з цієї фатальної мовчанки повіяв якийсь дивний холодок. Так ніби президентова призналась, що доня в неї епілептичка. Гадаючи, що дівчині тут не місце, президент кивнув їй— вона зрозуміла й вийшла. Брунер мовчав. Всі перезирались. Становище робилось тяжке. Старий Камюзо, людина досвідчена, повів німця до кімнати президентової, щоб, мовляв, показати йому віяло, що Понс знайшов— він догадувався, що виникли якісь труднощі, і жестом попросив сина, невістку та Понса, щоб лишили його на самоті з женихом.

— Ось цей шедевр!— сказав старий шовковик, показуючи віяло.

— Воно коштує п'ять тисяч франків,— відповів Брунер, оглянувши його.

— Ви ж прийшли, пане, за тим, щоб просити руку моєї внучки?— спитав майбутній пер Франції.

— Атож, пане,— сказав Брунер,— і прошу вас вірити, що ніякий шлюб не може бути мені бажаніший, ніколи я не знайду дівчину вродливішу, яка б підходила мені краще за панну Сесіль, але...

— Ах, без „але“,— сказав старий Камюзо,— або зразу ж з'ясуйте мені це „але“, любий пане.

— Пане, поважно вів Брунер,— я дуже радий, що між нами немає жодних зобов'язань, бо становище дочки-одиначки, таке жадане для всіх, крім мене, це становище, про котре я не знав, повірте мені, є цілковита перешкода...

— Як це, пане,— спантеличено сказав старий,— ви з величезної переваги хибу робите? Ваше поведінка справді незвичайна, і я хотів би знати її причини.

— Я прийшов сюди, пане,— флегматично відповів німець,— з наміром просити в пана президента руку його дочки. Я хотів улаштувати панні Сесіль блискучу долю, хотів запропонувати їй усе, що схоче вона взяти з моїх достатків; але дочка-одиначка— це дитина, яку батьки вибачливістю своєю привчають до свавільства

і яка ніколи не знала суперечности. Тут те саме, що й по багатьох родинах, де я бачив колись культ отаких-о божеств,— не тільки внучка ваша є хатній божок, але й пані президентова додає... та ви знаєте що! Я бачив, пане, як через це саме подружнє життя мого батька зробилося пеклом. Мачуха моя, причина всього мого лиха, чудова дочка-одиначка, найчарівніша з наречених, зробилася суцим чортом. Я не сумніваюсь, що панна Сесіль є виняток із моїх тверджень, але я вже немолодий, мені сорок років, а через різницю в літах виникнуть труднощі, що не дозволять мені зробити щасливою дівчину, яка знала від пані президентової тільки попуски і яку пані президентова слушає, мов оракула. Яке право я маю вимагати, щоб панна Сесіль змінила свої звички та думки? Замість батьків, що кожній примсі її потурають, вона матиме егоїзм сорокалітнього чоловіка; якщо вона упиратиметься, то сорокалітній буде переможений. Отож, я роблю, як людина чесна,— я йду. Крім того, прошу не милувати мене, якщо треба буде пояснити, чому я був тут тільки раз...

— Якщо вами, пане, керують такі мотиви,— сказав майбутній пер Франції,— то вони ймовірні, хоч і вельми чудні...

— Не сумнівайтесь, пане, в моїй щирості,— жваво урвав Брунер.— Коли ви знаєте якусь убогу дівчину з родини, де багато дітей, дівчину без посагу, яких багато по Франції є, аби тільки вихована була та доброї вдачі, так я одружусь із нею.

Фрідріх Брунер покинув Сесілиного діда в мовчанці, що після цієї заяви сталася, ввічливо попрощався з президентом та президентовою і пішов. Як живий коментарій до прощання свого Вертера, з'явилася бліда, мов труп, Сесіль, що все чула, сховавшись у материному гардеробі.

— Відмовився!..— сказала вона матері на вухо.

— Чому ж це?— спитала президентова в зніяковілого тестя.

— З гарного приводу, що, мовляв, усі дочки-одиначки мазунки,— відповів старий.— І він не зовсім

помиляється,— додав він при цій нагоді, щоб докорити невістці, яка дратувала його вже двадцять років.

— Моя доня цього не переживе!.. Ви вб'єте її!..— сказала президентова підтримуючи дочку, яка визнала за доцільне потвердити материні слова й упала їй на руки.

Президент з дружиною поклали Сесіль у крісло, де вона вкiнець зомліла. Дід подзвонив прислугу.

Розділ XI.

ПОНСА ЗАСИПАЄ ПІСКОМ.

— Бачу я підступи оцього пана!— люто сказала мати, вказуючи на бідного Понса.

Понс випростався, немов почув сурму в день страшного суду.

— Він хотів відповісти образою на безвинного жарту,— вела президента, в якої очі були, мов дві цівки зеленої жовчі,— хто ж повірить, що німець той сповна розуму? Він або спільник лютої помсти, або ж божевільний. Сподіваюсь, пане Понс, що надалі ви звільните нас від неприємности бачити вас у домі, де ви хотіли посіяти ганьбу та безчестя.

Понс остовпів і ні в сих, ні в тих уступив очі в килим.

— Так ви ще тут, невдячності чудище!..— крикнула, обернувшись президента.— Ніколи не приймати його, якщо він з'явиться,— сказала вона слугам, указуючи на Понса.— Сходіть по лікаря, Жане. А ви, Мадлено, дайте рогового масла!¹⁾

Причини, що Брунер навів, були для президентової тільки приводом, що під ним інші, невідомі причини ховалися, але розлад весілля був безперечний. Пані де-Марвіль, з тою швидкістю думки, що жінкам у відповідальних обставинах властива, добрала єдиного способу відбити удар— закинула Понсові умисну помсту. Це пекельне щодо Понса пояснення рятувало

¹⁾ Речовина, що відокремлюється перша за сухого перегону оленячого рогу (Glau de corne de cerf). Колись її вжито, як ліки.

Прим. перекл.

родинну честь. Вірна своїй ненависті до Понса, вона звичайну жіночу підозру обернула в істину. Жінки взагалі мають свою власну віру, свою власну мораль, вони вірять у дійсність усього, що служить їхнім інтересам та пристрастям. Та президентова й далі пішла, вона весь вечір навертала президента на свою віру, і другого дня суддя був цілком переконаний у провинності свого кузена. Поведінка президентової всім видається жахливою, але в таких обставинах кожна мати зробить те саме, вона краще пожертвує честю чужої людини, ніж честю доччиною. Способи можуть змінюватися, але мета лишається та сама.

Музикант швидко зійшов сходами, але бульварами йшов уже поволі й машинально зайшов до театру; там він машинально став до пюпітру й машинально керував оркестрою. В антрактах він так невиразно відповідав Шмуке, що той стурбувався—він подумав, що Понс збожеволів. Для такої дитячої натури, як Понсова, попередня сцена набирала розмірів катастрофи... Викликати страшну ненависть там, де хотілось дати щастя—це геть знищувало його існування. Він пізнав нарешті в очах, у руках, у голосі президентової смертельну ненависть.

Другого дня пані Камюзо де-Марвіль зробила важливу постанову, якої, до речі вимагали обставини і яку схвалив президент. Вирішено дати Сесіль у посаг Марвільський маєток, будинок на Ганноверській вулиці й сто тисяч франків. Того ж ранку президентова вирушила до графині Попіно, розуміючи, що на таку поразку треба відповісти негайним весіллям. Вона розповіла про страшну помсту й гидкі Понсові підступи. Все те було ймовірне, коли додати, що приводом до відмови було становище дочки-одиначки. Нарешті президентова майстерно закинула про красу прізвище Попіно де-Марвіль та про розкішний посаг. Коли вважати на ціну нормандських земель, то нерухоме майно це становило коло дев'яти сот тисяч франків, а будинок на Ганноверській вулиці виносив ще двісті п'ятдесят тисяч. Жодна розважлива родина такої спілки не відмовиться, тож і граф Попіно з дружиною погодились,

і як люди зацікавлені честю родини, до котрої вступали, пообіцяли свою допомогу, щоб пояснити вчорашню катастрофу.

Отож, у того самого старого Камюзо, діда Сесіліного, перед тими самими особами, що й кілька день тому там були і яким президентова на весь голос вихваляла Брунера, та ж сама президентова, якій боялись і слово мовити, хоробро рушила назустріч поясненням.

— Тепер справді,— сказала вона,— треба бути страшенно обережною в справах шлюбу, а надто коли маєш справу з чужинцем.

— Чому це, пані?

— Що вам сталося?— спитала пані Шіфревіль.

— Хіба ви не знаєте, що в нас сталося з тим Брунером, який мав сміливість претендувати на Сесіліну руку?.. Це якийсь німецький крамаренко, небіж торговця кролячими шкурами.

— Чи можливо це?.. Ви така обережна!..— мовила одна з дам.

— Ці пройдисвіти такі хитрі! Але ми про все дізнались від Бертъє. Приятель у цього німця — бідак-флейтист! Родич його держить мебльовані кімнати на вулиці Майль, да ще кравці якісь... Ми довідались, що живе він у край безпутньо, і ніяких грошей йому не стане, бо свою материзну він уже змарнував.

— Так ваша дочка була б дуже нещасна!..— сказала пані Бертъє.

— А як же він з вами познайомився?— спитала стара пані Леба.

— Це пана Понсова помста, він привів до нас того панка, щоб посміховисько з нас зробити... Цей Брунер— нам його за вельможу виставляли—із себе недолугий, лисий, зуби попсовані, то я тільки побачила його, так і взяла мене підозра...

— А великі достатки, про які ви казали?— боязко запитала якась молода пані.

— Достатки не такі великі, як говорилося. Кравці, хазяїн готелю та сам він пошкребли свої каси й заклали банк... Що тепер новий банк?— шлях до руїни.

Жінка лягає спати мільйонеркою, а прокидається, в чому є. З першого ж погляду, з першого слова ми вже мали думку про того пана, який зовсім на наших звичаях не тямиться. По рукавицях, по жилету видно було, що це хлоп, німецький кухаренко, без благородства в почуттях, тільки пиво п'є та курить... Ох, пані, двадцять п'ять люльок на день. Яка ж була б доля в моєї бідної Лілі?.. Я ще й досі тремчу. Бог нас урятував! До того ж Сесіль цей пан не подобався... Чи могли ми чекати такого підступу від родича, від завсідника нашого дому, який обідає в нас двічі на тиждень уже двадцять років! Ми стільки добра йому зробили, а він же як комедію строїв — назвав Сесіль своєю спадкоємницею перед охоронцем печатів, перед генеральним прокурором, головним президентом!.. Цей Брунер та Понс змовилися приписувати одне одному мільйони!.. Ні, запевняю вас усіх, пані, що й ви піддалися б на цю митецьку оману.

— Об'єднані родини Попіно, Камюзо та їхні прихильники за кілька тижнів здобули в світі легку перемогу, бо ніхто не брав в оборону нещасного Понса, паразита, похмурого скнару, облудного діда, обкиданого зневагою, якого вважали за гадюку, на родинних грудях зогріту, за людину виключної злоби, за небезпечного блазня, якого треба забути.

Щось через місяць після відмови фалшивого Вертера Понс уперше встав із ліжка, де був лежав у нервовій гарячці, й гуляв на сонці по бульварах, спираючись на руку Шмуке. На бульварі Тампль ніхто вже не сміявся з двох клацунів, бо один із них був геть підупалий, а другий надзвичайно зворушливо доглядав свого видужного приятеля. На бульварі Пуасоньєр Понс навіть порожевів, дихаючи атмосферою бульварів з їхнім могутнім повітрям, бо в місцях людних воно животворче, і в Римі, наприклад, спостережено, що в брудних гето, де кишать євреї mala agia немає. А може й звикла, щоденна обстава, широке паризьке видовище впливало на хворого. Коло театру „Вар'єте“ Понс на хвилину покинув Шмуке — вони йшли поруч, але недужий час-до-часу відходив від

приятеля, щоб подивитись на новини, недавно виставлені по крамницях. Він опинився віч-на-віч з графом Попіно й підійшов до нього якнайшанобливіше, бо колишній міністер належав до людей, яких Понс найбільше поважав.

— Не розумію, пане, вашої нетактовности — суворо відповів пер Франції,— як можете ви вітатися з людиною, коли хотіли близьку їй родину зганьбити й ославити за для своєї, митецьки вигаданої помсти?.. Знайте, пане, що віднині ми мусимо бути одне одному цілком чужі. Графиня Попіно теж поділяє обурення, яке ваша поведінка в Марвілів викликала серед усього суспільства.

Колишній міністер пішов, а Понс зостався приголомшений. Ні пристрасті, ні правосуддя, ні політика, ніяка велика громадська сила ніколи не цікавиться станом людини, яку вражає. Державний діяч, керуючись родинним інтересом — знищити Понса, навіть не постеріг фізичної кволости цього страшного ворога.

— Що ті, мій то прі труше?— скрикнув Шмуке, збліднувши не менше за Понса.

— Зараз дістав нового вдара в серце,— відповів старий, спираючись на руку Шмуке.— Здається тільки господь бог має право чинити добро, от через це всі ті, хто в його справу втручається, спобігають такої жорстокої кари.

Цей митецький сарказм був найвищим зусиллям цієї чудової людини, що хотіла розвіяти страх, на обличчі приятелевому написаний.

— Я так і думай,— просто відповів Шмуке.

Для Понса все це було незрозуміле, бо ні Комюзо, ні Попіно не прислали йому запрошення на Сесілине весілля. На Італійському бульварі Понс побачив пана Кардо. Після нагінки він пера Франції він уже не зважився спинити цю особу, в котрої минулого року обідав щодва тижні — він тільки йому вклонився; але мер і паризький депутат зневажливо глянув на Понса й на вітання йому не відповів.

— Підди-лиш, спитай у нього, що вони всі проти мене мають,— сказав старий до Шмуке, що в усіх подобицях знав катастрофу, яка Понсові трапилась.

— Пані,— хитро промовив Шмуке до Кардо,— мі трух Бонс після ф'оробі, і фі мабуць не фпізнай його?

— Чудово впізнав.

— А чім ше фін перет фам фінуваті?

— Ваш приятель — чудище невдячності; коли він живий ще, то тільки тому, що бур'ян живущий, як у приказці сказано. Добре світ робить, що митцям віри не йме, вони лукаві й лихі, як ті мавпи. Ваш приятель хотів ославити свою власну родину, зганьбити дівчину, щоб помститись за безвинний жарт, я не хочу надалі мати з ним жодних стосунків, я забуду, що знав його, що він є. Так думає, пане, вся моя родина, його родина і всі люди, в котрих добродій Понс мав честь бувати...

— Алеш, пані, фі людіна росфашліва, і голі досфоліть, я с'ясуй фам спрафу.

— Будьте йому приятелем, якщо ваше серце до нього лежить — воля ваша,— відказав Кардо.— Але спиніться, бо мушу вас попередити, що такої самої думки я буду про всіх, хто пробуватиме його обстоювати, обороняти.

— Фі прафдувайті?

— Так, бо його поведінка невиправдна, їй немає назви.

На цьому доброму слові сенський депутат пішов далі, не бажаючи вже й звука почути.

— Вже маю проти себе дві державні влади,— мовив, посміхаючись, Понс, коли Шмуке переказав йому ці дикі прокляття.

— Фсе проті нас,— сумовито відповів Шмуке,— хотімо, щоп не сустріти інші турнів.

Це вперше за своє справді овече життя промовив Шмуке такі слова. Його мало не божественна лагідність ніколи не була похитнута, він наївно посміхався на всі нещастя, що йому траплялись; але бачити, як зневажають його величного Понса, цього невідомого Арістіда, цього покірливого генія, цю незлобиву душу, цей скарб доброти, це щире золото!.. він почував обурення Альцеста й назвав господарів Понсових дурнями! Цей вираз в устах такої мировитої людини

дорівнював усьому шаленству Роляна. Шмуке з обережності повів Понса до бульвара Тампль; і хворий Понс покірно пішов, бо він був, як той борець, що не почуває вже ударів. Доля судила, щоб проти бідного музиканта повстав увесь світ. У сніговині, що звалилася на нього, мусіло бути все—палата перів, палата депутатів, родина, чужинці, сильні, кволі, безневинні!

Вертаючись додому, Понс перестрів дочку того самого пана Кардо, молоду жінку, яка сама зазнала багато лиха, отже мусіла бути вибачливою. Вона чимсь завинила і через те зробилась рабою свого чоловіка. З усіх господинь дому, де Понс обідав, тільки панію Бертє він називав на ім'я, казав їй: „Фелісі“, і часом йому здавалось, що вона його розуміє. Цій ніжній жінці, здавалось, неприємно було здибати кузена Понса, бо, хоч він був ніякий родич другій дружині старого Камюзо, все ж його мали за кузена; але обминути його Філісі Бертє не могла й спинилась проти недужого.

— Я не думала, що ви лихий, кузене; та коли в усьому, що про вас говорять, хоч на чверть є правди, то з вас дуже облудна людина... О, не виправдуйтесь! — жваво додала вона, коли Понс хотів щось сказати, — це даремно з двох причин: поперше, я не маю права ні обвинувачувати, ні судити, ні засуджувати когось, бо на собі знаю, що й люди, які дуже винними здаються, можуть подати виправдання: подруге, ваші доводи будуть ні до чого. Пан Бертє складав контракта панни де-Марвіль та віконта Попіно, він страшенно на вас обурений, і коли довідається, що я хоч слово вам сказала, що я розмовляла з вами востаннє, то жити мені не дасть. Проти вас усі.

— Добре це бачу, пані,—схвильовано відповів бідний музикант і шанобливо вклонився пані нотаревій.

І поволі пішов далі на Нормандську вулицю, важко злягаючи Шмуке на руку, так що старий німець побачив, який знеможений Понс і як відважно він із своєю фізичною неміччю бореться. Оця третя зустріч була ніби присудом від ягняти, що лежить у бога в ногах—гнів цього янгола бідних, символа народів,—це останнє

слово неба. Приятелі мовчки прийшли додому. В деяких обставинах життя можна тільки почувати приятеля коло себе. Словесна розрада ятрить рану, розкриває її глибину. В старому п'яністі, як бачимо, був геній приязні, і сам він багато страждавши, знав звичай страждання.

Ця прогулянка була остання для старого Понса. Після хвороби його знову хвороба обпала. Темпераменту він був сангвінічно-жовчного, жовч у нього потрапила в кров, і він занедужав на тяжке запалення печінки. Ці дві недуги були єдині в його житті, лікарів він зовсім не знав, і пані Сібо, в якій пориви на початку завжди бували чудові, навіть материнські, привела до нього квартального лікаря. У кожному кварталі в Парижі є лікар, якого ім'я та мешкання відомі тільки нижчій клясі, дрібним міщанам та дверникам, отже його звуть кварталним лікарем. Цей лікар допомагає в пологах, кидає кров і в медицині є те саме, що в „Птіт з'Афіш“¹⁾ слуга на всі руки. До бідних він із обов'язку добрий, має не абияку вправність завдяки довгій практиці, і його звичайно люблять. Доктор Пулен, якого пані Сібо привела до хворого й приводила колись до Шмуке, байдуже вислухав скарги старого музиканта, який цілу ніч чесав собі шкуру, що втратила будьяку чулість. Стан очей, обведених жовтими колами, погоджувався з цим симптомом.

— У вас днів зо два тому була якась велика туга, — сказав лікар.

— Лишенько, так, — відповів Понс.

— У вас та хвороба, якої трохи не спобіг ось цей добродій, — сказав він, показуючи на Шмуке, — жовтуха; але це дарма, — додав доктор Пулен, пишучи рецепта.

Не зважаючи на це заспокійне слово, лікар скинув на хворого тим гіпократичним поглядом, де всяк, хто хоче правди дізнатися, завжди побачить смертний вирок, хоч і прихований під професійним співчуттям. Тож і пані Сібо, що зазирнула лікареві в вічі шпигунським

---

¹⁾ „Petites Affiches“ — назва старовинної французької довідкової газети. *Прим. перекл.*

поглядом, не помилилась ні на значінні медичної фрази, ні на обличчі лікаря, і вийшла за ним із кімнати.

— Ви думаєте це минеться? — спитала вона в лікаря на сходах.

— Ваш добродій, люба пані Сібо, мрець, — не через розлиття жовчі, а через свою моральну кволість. Проте, якщо пильно його доглядати, то хворий ваш може ще очуняти, треба було б вивезти його звідци, повезти подорожувати...

— За які гроші?.. — сказала дверниця. — У нього тільки посада, а приятель його живе на невеличкі ренти, що дістає від якихось великих пань, яким він колись у послузі був. Це — дві дитини, яких я доглядаю вже дев'ять років.

— Все своє життя я бачу людей, що мруть не від своїх недуг, а від великої і невигойної хвороби — браку грошей. У скількох мансардах я не то що грошей за візиту не беру, а ще й кладу якусь сотню су на камін!..

— Бідний пан Пулен!.. — сказала пані Сібо. — Ох, якби у вас було ж сто тисяч ліврів ренти, як у деяких наших скнар, того кодла пекельного, то ви були б представником господа бога на землі!

Лікар, що з ласки добродіїв дверників своєї округи мав невеличку клієнтуру, яка ледвещо задовольняла його потреби, підвів до неба очі й подякував пані Сібо з виразом, вартим Тартюфа.

— Так ви кажете, любий пане Пулен, що як нашого любого хворого добре доглядати, то він і вичуняє?

— Атож, якщо туга його не дуже дійняла.

— Бідненький! Хто ж би це йому туги завдав? Це славний же чоловік, якщо другий є такий на землі, так тільки приятель його, пан Шмуке!.. Я от довідаюсь, звідки воно пішло! І я вже дам прочуханки тим, хто кров моему панові зіпсував...

— Слухайте, люба пані Сібо, — мовив лікар уже на ганку, — у хворобі вашого пана найголовніша прикмета — це постійна дратівливість з приводу всяких дрібниць. Мабуть доглядати його доведеться вам, бо доглядачку йому нема за що взяти. Так от...

— Ше ви за п'ана Понша мовите? — спитав залізник, що курив люльку.

Він підвівся з порогу своєї крамниці й пристав до розмови дверниці з лікарем.

— Атож, дядько Ремонанк, — відповіла овернцеві пані Сібо.

— Тото він єсть багатійший від пана Моніштроля і від усіх колекціонерів... Я ші на тому рожумію і говорю вам — у него шкарби!

— А я думала, що ви тоді глузували з мене, як я показувала вам оту старовину, коли панів моїх не було дома, — сказала пані Сібо Ремонанкові.

У Парижі, де брук має вуха, де двері мають язик, де виконні ґрати мають очі, розмовляти на ганку — страшенно небезпечна річ. У словах, які на прощання говоряться і які в розмові є те саме, що *post scriptum* у листі, бувають признання, небезпечні й для тих, хто каже їх, і для тих, хто їх підхоплює. Одного прикладу буде досить, щоб потвердити випадок нашої історії.

Розділ XII.

ЗОЛОТО Є ХИМЕРА

(слова Скріба, музика Меєрбера, декорації Ремонанка).

Одного разу, за часів Імперії, коли чоловіки дуже дбали за своє волосся, один із найперших перукарів виходив із дому, де зачісував гарну жінку й обслуговував усіх багатих пожильців. Серед них процвітав один старий панич під охороною своєї економки, яка ненавиділа спадкоємців свого пана. Над цим паничем, що тяжко слабий був, допіру відбувся консиліум із найкращих лікарів, які тоді ще не звалися князями науки. Лікарі випадково вийшли разом із перукарем, і прощаючись коло брами, розмовляли про хворого так, як і говорять вони звичайно поміж себе, коли комедія консиліуму вже відіграна. „Це вже мрець“, сказав доктор Одрі. „Йому й місяця не прожити“, додав Деппен, „якщо чуда не станеться“. Перукар ці слова почув. Як і всі перукарі, він водився із слугами. Гнаний неслітською жадобою, він зразу ж іде до того панича й обіцяє покоївці-коханці добру премію, якщо та умовить свого пана обернути більшу частину свого майна в дожиттєву ренту. Серед достатків мрущого панича, якому було вже п'ятдесят шість років, а через любовні пригоди здавалося вдвічі, був чудовий будинок на вулиці Рішельє, що коштував тоді двісті п'ятдесят тисяч франків. Цей будинок, мета перукарового жадання, був йому проданий за тридцять тисяч франків дожиттєвої ренти. Сталося це 1806 року. Але ще й 1846 року колишній перукар, якому сімдесят років тепер, ренту все таки платить. А паничеві тому дев'яносто шість років,

він здитинився й одружився з своєю панією Еврар, отже може прожити ще довгенько. А що перукар давав не раз по тридцять тисяч франків ще й покоївці, то будинок коштує йому більше, як мільйон, а ціна йому тепер вісімсот-дев'ятсот тисяч франків.

Овернець, за прикладом того перукаря, підслухав останні слова, що Брунер сказав Понсові на ганку в день побачення незрівняного жениха з Сесіль; тож йому схотілось побувати в Понсовому музеї. Ремонанк жив у добрій злагоді з подружжям Сібо, і незабаром потрапив до помешкання приятелів, коли тих не було вдома. Засліплений Понсовим багатством, Ремонанк відчув у ньому і оживу, мовляв купецьким жаргоном, тобто майно, яке можна вкрати, і вже з тиждень не спускав цього з думки.

— Я ні троха не кпив, — відповів він пані Сібо, — ми ще над чим помитикуємо, і наколи ваш панджей жгодитьші на п'ятдешять тисяч франків ренти, то я зафундую вам кошук нашого оверншького вина, якби ви мені...

— Ви не жартуєте? — спитав лікар у Ремонанка. — П'ядесят тисяч франків до життя!.. Та коли старий такий багач, то під моїм доглядом та опікою пані Сібо він може видужати... Адже недуги печінки властиві дуже міцним натурам...

— Хіба я говорив п'ятдешять? Але єден пан, ожде на ганку, давав єму шімшот тисяч франків лиш жа шамі картини, тощо!

Почувши від Ремонанка цю заяву, пані Сібо якось чудно глянула на доктора Пулена, чорт запалив лихий вогник у її оранжових очах.

— Ну, годі" про ці дурниці, — мовив лікар, якому дуже приємно було довідатись, що клієнт його спроможний сплатити всі його візити.

— Пане докторе, Понс в шей чаш лежить і наколи пані Шібо дасть ми пожвоління привешти екшперта, то я міг би ручити, що у дві години найду гроші, хоть шімшот тисяч франків...

— Добре, друже! — відповів лікар.— Ну, пані Сібо, пильнуйте, щоб не перечити хворому; припасайте терплячості, бо його все дратуватиме, стомлюватиме, навіть ваш догляд; знайте наперед, що йому ніщо не подобатиметься...

— Так із ним важко буде,— сказала дверниця.

— Слухайте мене гаразд,— авторитетно вів лікар.

— Життя пана Понса в руках тих, хто його доглядатиме; тому я навідуватимусь до нього може й двічі на день. Починатиму з нього свій обхід...

— Він буде доглянутий, як король,— відповіла пані Сібо з удаваним запалом.

Дверниця почекала, поки лікар звернув на вулицю Шарльо, і аж тоді почала знову розмову з Ремонанком. Залізник докурював люльку, прихилившись до одвірку в крамниці. Став він так не без наміру, бо хотів, щоб дверниця перша до нього підійшла.

Ця крамниця, де раніш було кафе, аж ніяк не змінилась, відколи овернець найняв її. На довгій вивісці, що красується над вітринами геть усіх модерних крамниць, ще можна було прочитати: „Нормандське Кафе“. Якийсь малярчук написав для Ремонанка — задурно, певна річ — чорною фарбою на вільній місцині під „Нормандським Кафе“: „Залізник Ремонанк, купує випадкові речі“. Видима річ, дзеркала, столи, стільці, етажерки й усякі інші меблі „Нормандського Кафе“ були продані. Ремонанк за шістсот франків найняв порожнісіньку крамницю, кімнатку позад неї, кухню та одну кімнату на антресолях, де спав колись перший лакей, бо решта кімнат, що належала до „Нормандського Кафе“, прилучено до іншого помешкання. З колишніх розкошів лишилися тільки ясно-зелені шпалери в крамниці та залізні ґрати на вікна з прогоничами.

Оселившись тут 1831 року після липневої революції, Ремонанк почав торгувати битими дзвінками та посудом, залізом-ломом, старими теразами, старими тягарками, що скасовані були законами про нові міри, яких тільки держава не виконує, бо й досі лишає в ужитку монети на один та два су, биті ще за Люї XVI. Потім цей овернець, дужий за п'ятьох овернців, накупив кухенного

посуду, старих рям, старої міді, щербленої порцеляни. Сповнюючись та спорожняючись, крамниця почала нагадувати фарси Ніколе, крам у ній усе кращав. Залізник додержував тих чудових і певних способів, що їх наслідки впадають у очі вуличним гульвісам, які по-філософськи вивчають поступове збільшення цінностей у цих мудрих крамницях. Бляху, лампи та битий посуд заступає мідь і рями. Потім з'являється порцеляна. Незабаром крамниця, що хвилину тому звалищем була, обертається в музей. Нарешті одного дня пиляві шибки проясніли, в середині відремонтовано, овернець скидає оксамитові штани та куртки, надіває сурдути! Він, немов дракон, стереже свої скарби, круг нього шедеври, з нього вже глибокий знавець, капітали його здесятирились, і не підманиш його нічим, всі тонкощі справи йому відомі. Чудище сидить так, як стара баба серед дівчат, яких продає публіці. До краси й див мистецтва байдуже йому, заразом витонченому й брутальному, він лічить прибутки і грубіянить із нетямущими. Зробившись комедіянт, він удає, що не може розлучитися з своїми полотнами, з своїми інкрустаціями, прикидається, що грошей не має, вигадує ціни, які мов би сплатив, пропонує показати рахунки. Це — Протей, але одночасно й Жокріс, Жано, Мондор, Гарпагон і Никодим.

На третій рік у Ремонанка були вже порядні годинники, зброя, старі картини; а коли його вдома не було, крамницю доглядала гладка й дуже бридка жінка, сестра його, що з дому пішки прийшла, коли він кликав. Ремонанчиха виглядала ідіоткою, очі мала каламутні й одягалась, як японський ідол; з ціни, що брат визначав, вона не скидала й сантим, господарства жодного не провадила і розв'язувала на перший погляд нерозв'язну проблему — як жити сенськими туманами. Ремонанк із сестрою жилися хлібом та оселедцями, лушпинням, рештками городини, що кухарі викидають на смітник. Вони не витрачали вдвох і дванадцяти су на день, разом із хлібом, та й то Ремонанчиха заробляла шиттям та плетінням.

Цей початок торговельних справ Ремонанка, що приїхав до Парижу комісіонером і з 1825 до 1831 року

виконував доручення у торговців рідкощами з бульвару Бомарше та в мідників з вулиці Ляп, є нормальна історія багатьох торговців рідкощами. Євреї, нормандці, овернці та савойці, ці чотири порідки людей, мають однакові інстинкти, і багатіють вони однаковими способами. Нічого не витратити, не впускати дрібних заробітків, складати відсотки й прибутки — оце їхня хартія. І хартія ця правдива.

Тепер Ремонанк знову зайшов у стосунки з колишнім хазяїном своїм Монстролем та з найбільшими купцями й нишпорив (технічне слово) по передмістях Парижа, що, як відомо, має сорок льє в радіусі. Після чотирнадцятилітньої торгівлі він мав шістдесят тисяч франків грішми й добре впоряджену крамницю. На Нормандській вулиці, якої він держався через дешевизну помешкання, сторонніх покупців у нього не було, а весь крам свій він перепродував купцям, задовольняючись скромним заробітком. Одну мрію він голубив — бажав оселитися на бульварах; хотів зробитися багатим торговцем рідкощами й мати справу безпосередньо з аматорами. Купець із нього був би грізний. Обличчя йому вкривав порохнявий тинк від залізних ошурок, зліплених потом, бо він усе робив сам, — а від цього обличчя його було ще непроникливіше, бо звичка до фізичної праці й так обдарувала його стоїчним спокоєм старих салдатів 1799 року. З постави Ремонанк був куций і худий, а в маленьких очах його, як у свиней поставлених, в холодно-синіх оболонках їх, світилась зосереджена жадова, облуда й хитрощі євреїв без їхньої вдаваної лагідности, підбитої глибокою зневагою до християн.

Відносини між Сібо та Ремонанками були, як між добродіями та завдяченими. Пані Сібо була певна крайнього убозтва овернців і продавала їм за абищо рештки од обідів Шмуке та Сібо. Ремонанк платив за фунт черствого хліба й сухарів два сантими з половиною, півтора сантими за миску картоплі й т. ін. Хитрий Ремонанк ніколи не провадив справи від себе. Він завжди був тільки представником Моністроля й прикидався жертвою багатих купців; тож подружжя Сібо щиро жаліло Ремонанків. Овернець за одинадцять років

ще не зносив ні оксамитової куртки, ні оксамитових штанів, ні оксамитової жилетки; але ці три частини вбрання, прикметного для овернців, були геть у латках, що Сібо клав задурно. Як бачимо, не всі євреї во Ізраїлі суть.

— Чи не глузуєте ви з мене, Ремонанк? — сказала дверниця — Хіба може мати пан Понс такі достатки й жити так, як він живе? Та в нього й сотні франків немає...

— Та то они вші такі любителі, — повчально відповів Ремонанк.

— Так ви справді думаєте, що в мого ж пана на сімсот тисяч франків!..

— Єдних лиш картин... Він там має одну, що якби він за ню п'ятдесять тисяч загадав, то я наштараб би хоч би завішитишь прийшлоші. А знете в него мідні рами з емалем на червонім окшамиті, де портрети?.. То за тоті, відаю, єден мініштер, аптекар бувалий, платить тишячу екую штука...

— А в нього їх тридцятєро в двох рямах! — сказала дверниця, і очі їй поширились.

— Ну, то помишліть шобі, які в него шкарби.

У пані Сібо заморочилась голова, і вона хутко зникла. Зразу ж у неї з'явилась думка заволодіти Понсовою духівницею, як це робили всі покоївки-коханки, яких ренти збуджували люту заздрість у кварталі Марє. В її мрії вже стояло село близько Парижа, а вона пишається на дачі, доглядає пташню та садок, доживає віку в королівських вигодах, а з нею її бідний Сібо, що заробив це велике щастя, як і всі забуті, занедбані янголи.

У раптовому й наївному захопленні дверниці Ремонанк відчув певність своєї перемоги. У ділі нишпорців (так звуться ті, що шукають нагоди, купують за півдарма речі в нетямущих власників), у цьому ділі найважче доступитися в середину дома. Годі уявити ті Скапенові хитрощі, ті Сганарелові підступи й Дорініну облуду, що вживають нишпорці, коли їм треба пройти

до буржуа. Це — справжні театральні комедії, і завжди ґрунтом для них, як і тут, буває жадібність слуг. Слуги, а надто на селі чи в провінції, за тридцять франків грішми або крамом охоче допомагають такому ділу, де нишпорець заробить тисячу або й дві франків. Є один севрський сервіз, і коли б розповісти історію його здобуття, то вона варта була б усіх дипломатичних хитрощів Мюнстерського конгресу і всього розуму, появленого в Німвегені, в Утрехті, в Рісвіку та Відені—нишпорці все це перевершили. Їхні способи сягають у безодні особистого інтересу не гірше за мудрощі по-слів, яким треба розбити найміцніші спілки.

— Порадно натроюдив я Шібо,—сказав брат до сестри, коли та сіла на свого подертого стільця.—А тепера треба порадитьші і ж тим, хто оден на тому ші розуміє, з нашим жидом, добрим жидом, которий нама жичить гроші лиш на п'ятнадцять прóцент!

Ремонанк прочитав у серці панії Сібо. „Хотіти“ для жінок такої вдачі — це значить „діяти“; вони ні перед чим не відступають, аби добитись успіху; від найчистішої чесности вони в одну мить кидаються до найглибшого злочинства. Чесність, як і загалом усі наші почуття, треба поділити на дві чесності—негативну й позитивну. Негативна чесність, це така, як у Сібо,—ці люди чесні тільки доти, аж поки не трапиться нагоди забагатіти. А позитивна чесність це та, що завжди пробуває по коліна в спокусі, але не піддається їй, як, наприклад, у касирів. Лихі наміри потоком ринули в розум та серце дверниці крізь загату вигоди, прорвану диявольським словом залізняка. Пані Сібо пішла, чи певніш полетіла, в помешкання двох добродіїв і з'явилася вдавано ніжна на порозі кімнати, де стогнали Понс та Шмуке. Побачивши господиню, Шмуке кивнув їй, щоб при хворому й словом не прохопилась про справжню думку доктора, бо й приятель теж прочитав у його очах; і вона так само кивнула йому головою в глибокій скорботі.

— Ну як же ся маєте, любий пане?—спитала Сібо. Дверниця стала в ногах ліжка, взявшись руками

в боки й закохано поглядаючи на хворого, але які іскри блищали в її очах! Хто б побачив, то її погляд ужахнув би, як погляд тигра.

— Та дуже кепсько!— відповів бідний Понс,— у мене немає жодного апетиту. Ах, світе, світе!— скрикнув він і стиснув руку Шмуке, який сидів у головах ліжка, тримаючи Понса за руку— хворий, мабуть розмовляв із ним про причини своєї недуги.— Краще було б мені, добрий Шмуке, слухатись твоїх порад— обідати вдома щодня та відмовитись від товариства, що кинулось на мене, як вовки,— а за що!..

— Ну не треба нарікати, любий пане,— мовила Сібо,— доктор мені сказав правду...

Шмуке сіпнув дверницю за сукню.

Е, смикайте ж тільки обережніше ж... Будьте спокійні, коло вас же друг ваш і жінка ж, яка, не хвалячись скажу, доглядатиме вас, як мати ж первістка. Я вигляділа Сібо після хвороби, коли пан Пулен на смерть його прирік і як мерця ж того покинув!.. Ну, а ви ж не такий, слава богу, хоч і дуже хворий, але покладіться на мене... Я ж вас сама вигляджу, своїми ж руками! Будьте спокійні, не хвилюйтеся так!

Вона натягла ковдру хворому на руки.

— Слухайте ж, синку,— вела вона,— я з паном Шмуке ночі сидітимемо у ваших же головах... Доглянемо вас краще, як князя... та й ви ж не такий бідний, щоб відмовляти собі, що потрібне у вашій хворобі... Я оце умовилася з Сібо, бо що ж він бідолаха без мене робитиме?.. Ну, так я ж його переконала, і ми вас так любимо обоє, що він погодився, щоб я ж була при вас уночі... А для такого чоловіка, як він, це не знати яка жертва, бо він любить мене, як і першого дня. Не знаю вже, як це він! А все дверницька, завжди, бачите, вкупі!.. Та не розкривайтеся так!..— сказала вона, кидаючись у голови ліжка та осмикуючи ковдру Понсові на груди.— Якщо не будете любенький та не слухатиметесь, що каже пан Пулен— а він, знаєте, сущий образ божий на землі, то й я тоді вас покину... Треба слухатись мене...

— А тош, пань Зіпо, фін фас слухайтесь—

відповів Шмуке,—по фін хоче шиті за-раті сфій трук Шмуке, я ручісь са це.

— А надто не дратуйтеся, бо ваша хвороба,— й так же вас непокоїть,—казала Сібо,—тому треба бути терплячішим. Бог на нас лихо насилає, любий добродію, він за гріхи нас карає, а у вас же певно є грішки ж на совісті.

Недужий заперечно хитнув головою.

— Ох, де вже там, ви ж, може, замолоду не любили чи не залицялися ж? Або й плід від кохання ж свого десь маєте, що сидить же без хліба та притулку!.. Що вже страхіття з чоловіків! Любить же один день, а потім — хвіть, та й не думає ж навіть про годувальницю ж! Бідні жінки!..

— Тільки Шмуке та бідна моя мати й любили мене,— сумно сказав бідний Понс.

— Та що там! Ви ж не святий! Були ж ви молоді та ще й не погані ж, мабуть, у двадцять років... Я б сама ж вас, такого доброго, полюбила...

— Я завжди був бридкий, як жаба,— в розпачу сказав Понс.

— Це ви з скромности кажете, бо дуже вже ви з себе скромний.

— Та ні, люба пані Сібо, кажу вам ще раз — я завжди бридкий був, мене ніколи ніхто не любив...

— Кажіть! Це вас!..— сказала дверниця.— Ви хочете, щоб я ж повірила, що ви, у літа ваші, дівич та й тільки! Кому іншому кажіть! Музикант же! У театрі служить! Та коли б це жінка мені казала, то я б їй не повірила.

— Пань Зіпо, не тратуйте його!— крикнув Шмуке, побачивши, що Понс вигинається на ліжку, як червак.

— Ви теж мовчіть! Обидва ж ви старі паливоди... Що ж там, що ви бридкі, і погана покришка свого горщика знайде, як там у приказці сказано! Полюбила ж мого Сібо найкраща устричниця в Парижі... а ви куди ж кращі за нього... Ви ж добрі... Ну, було ж діло, а тепер бог карає вас, що ви дітей своїх покинули, як той Абраам!..

Пригніченому хворому стало ще сили заперечно махнути рукою.

— Та заспокойтесь, це вам не зашкодить прожити ж Матусаїлів вік.

— Дайте мені спокій!—крикнув Понс,—ніколи не було мені, щоб мене любили!.. Ніколи не було в мене дітей, я сам — один на землі...

— Чи справді ж?..—спитала дверниця,—бо ви ж добрий, а жінки, чи бачите, люблять же добрість, вона їх манить... так мені не вірилось, щоб ви в щасливий свій час...

— Виведи її!—шепнув Понс до Шмуке,—вона мучить мене!

— Тоді ж у пана Шмуке діти є... Всі ж ви отакі, старі паничі...

— Я!—скрикнув Шмуке, зриваючись на ноги.—Та...

— Та що ж, виходить, у вас же спадкоємців немає? Ви, як печериці ті, вирости ж на землі...

— Ну, х о т і м,—відповів Шмуке.

Добрий німець героїчно взяв пані Сібо за стан і вивів із кімнати, не зважаючи на її крик.

Розділ XIII.

ТРАКТАТ ОКУЛЬТНИХ НАУК.

— Ви ж хочете, у ваші літа, спокусити ж бідну жінку!..— кричала Сібо, вириваючись із рук у Шмуке.

— Не кришіть!

— Ви, кращий з обох!— відповіла Сібо.— Ах, надало ж мені про любов говорити з двома старими, які не знали ж ніколи жінок! Я ж роздрочила ж вас, чудище,— скрикнула вона, побачивши в очах у Шмуке іскри гніву.— Рятуйте ж! Рятуйте ж! Пропала я!

— Фі турна!— відповів німець.— Ну так що скасаф токтор?..

— Ви зневажаєте мене,— сказала, плачучи, Сібо, коли визволилась,— а я в огонь ладна кинутись за вас обох! Сказано ж, що пуд соли треба з'їсти, поки людину спізнаєш... Свята правдонька! Бідний Сібо зі мною так не зробив би... А я вас за дітей своїх маю, бо в мене дітей немає, і я казала вчора Сібо, атож, не далі, як учора: „Друже, правдиво бог учинив, що дітей нам не дав, бо в мене двійко є нагорі“. От, хрест на мені, матінкою присягаюсь, що казала йому...

— Та що токтор скасаф?— обурено спитав Шмуке й уперше за життя тупнув ногою.

— Так він же сказав,— відповіла пані Сібо, завівши Шмуке до ідальні,— він же сказав, що наш дорогий та любий хворий може й померти, якщо не допильнувати його, але я тут, хоч і зневажаєте ви мене, бо ви грубіян, а я вас за доброго мала. Ну й удача ж у вас! Ах, ви, у ваші ж літа, жінку спокушаєте, зальотник ви!..

— Сальотник?.. Фі не росумійте, що я люплю тільки Бонса!

— Щастя вам, значить ви досте ж мені спокій?— сказала вона, посміхаючись до Шмуке.— Добре зробіте, бо Сібо ж ребра поламає тому, хто на його щастя зазіхатиме!

— Пільнуйте його караст, пань Зіпо,— провадив Шмуке, пробуючи взяти пані Сібо за руку.

— Ах, це ж ви знову починаєте:

— Та фіслухайть мене! Фсе, що ф мене є, путе фаш, якщо мі урятуєм його...

— То добре, зараз піду до аптекаря по ліки... Але, пане мій, ця хвороба дорого коштуватиме. Що ви робитимете?..

— Працюватім! Я хочу, щоп Бонс був тоглянуті, як княсь...

— Так і буде, добродію Шмуке; і слухайте, ви ні про що не турбуйтеся. У мене ж із Сібо є дві тисячі заощаджень, вони ваші; я ж уже й так своїх вам на харчі докладаю...

— То пра шінка!— скрикнув Шмуке, витираючи сльози,— які серць!

— Витріть сльози! Вони честь для мене, бо в них моя винагорода,— мелодраматично сказала Сібо.— У мене й на крихту нема корисливости, але не йдіть же з заплаканими очима, бо пан Понс подумає, що він ще хворіший, ніж насправді.

Зворушений такою чулістю, Шмуке взяв нарешті Сібо за руку й потиснув її.

— Не хвилюйте мене!— мовила колишня устричниця, скинувши на Шмуке ніжним поглядом.

— Бонсе— сказав добрий німець, повернувшись,— пан Зіпо— це янкол, фона пащекух, але янкол...

— Ти думаєш?.. За цей місяць я зневірився,— відповів хворий, хитаючи головою.— Після всіх нещасть я вірю тільки в бога та в тебе.

— Фітушуй, і мі фсі фтръох зашіфем, як король,— скрикнув Шмуке.

— Сібо!— скрикнула захекана дверниця,— ах, друже

мій, наша ж доля забезпечена! Мої добродії не мають же ні спадкоємців, ні незаконних дітей, нічого, от що!.. Ох, побіжу до пані Фонтен, хай кине на карти, скільки в нас буде ренти!..

— Не покладаймося, жінко, на чоботи з мерця, щоб узутися,— відповів малий кравець.

— А, так ти хочеш мені перечити? сказала вона, по-дружньому вдаривши Сібо.— Я знаю те, що знаю! Пан Пулен прирік же Понса! І ми будемо в достатках! Духівниця буде на мене... Ручусь за це! Ший собі та помешкання ж доглядай, недовго вже тобі працювати! Поїдемо ж на село, в Батіньюль. Гарна хатка, гарний садок, де ти для розваги працюватимеш, а в мене ж покоївка буде!

— Ну, шушідко, як діло наверху? — спитав Ремонанк.— Дізналиші, кільки коштує тота колєкція?

— Ні, ще ні! Не можна ж так швидко, добродію. Мені треба було спершу довідатись про щось важніше...

— Важнїйше!— скрикнув Ремонанк.— А що то єсть важнїйшого!

— Знаєш, парубче, хай уже я за віжки візьмуся,— авторитетно заявила дверниця.

— Але тридцять прбчент з тих шімшот тишяч франків вам вдошталъ буде, аби штатечно дожити віку...

— Не турбуйтеся, дядьо Ремонанк, коли треба буде довідатись, скільки коштують речі, що старий же зібрав, тоді й побачимо...

І дверниця побігла до аптекаря по ліки, що записав доктор Пулен, але візиту до пані Фонтен відклала на завтра, бо, гадала вона, здібності в оракула будуть міцніші й свіжіші, якщо прийти вранці перед усіма, а то в пані Фонтен буває часом завізно.

Сорок років ворогувала пані Фонтен із славетною панною Ленорман, але пережила її і зробилась оракулом у Марє. Ніхто й не уявляє ні значіння ворожок для нижчих паризьких кляс, ні того безмежного впливу, що вони мають на долю нетямущих людей, бо куховарки, дверниці, утриманки, робітники — всі ті, що

живуть у Парижі надіями,— завжди вдаються по пораду до цих упривілейованих істот, що мають дивну й нез'ясовану здібність читати в майбутньому. Віра в окультні науки куди більш поширена, ніж гадають учені, адвокати, нотарі, лікарі, судді та філософи. Народ має непоборні інстинкти. Серед них те, що так безглуздо зветься марновірством, живе як у крові народа, так і в розумі освічених людей. Не один державний діяч у Парижі питається у ворожок поради. Для невір астрологія є тільки експлуатація природженого почуття, одного з найміцніших у нашій натурі цікавості. Отож, невіри цілком заперечують ті відносини, що ворожба встановлює поміж людською долею та конфігурацією, яку здобувають сімома чи вісьмома основними способами, що складають астрологію. Тут становище окультних наук те саме, як і багатьох природних явищ, що їх заперечують вільнодумці та філософи-матеріялісти, тобто ті, хто визнає тільки видимі, речові факти, дані реторт і терезів сучасної фізики та хемії; ці науки існують, розвиваються, але мляво, бо вже століття зо два виборні уми перестали над ними працювати.

Коли говорити тільки про можливість ворожби, то й то абсурдним здається вірити, що минулі події в житті людини й таємниці, тільки їй відомі, можна безпосередньо показати на картах, які вона тасує і знімає, а ворожбит розкладає на купки за таємничими законами; але абсурдом здавалася пара, абсурдом здається повітроплавство, абсурдом здавався винахід пороха й друкарства, зорового скла, гравюри й останнього великого викриття — дагеротипії. Якби хтось сказав був Наполеонові, що будівлі та люди безперервно й повсякчас відтворюються в атмосфері, що всі наявні речі мають у ній спійманий відчутний спектр, то він завдав би того в Шарантон, так як Рішельє завдав Соломона де-Ко в Бісетр, коли нормандський мученик приніс йому неоціненне викриття пароплавства. А якраз це саме й довів Дагер своїм винаходом! Отож, якщо бог позначив — для деяких прозірливих очей — долю кожної людини на її обличчі (беручи це слово, як загальний

вираз тіла), то чому б руці не бути підсумком обличчя, коли в руці вся діяльність людини і її єдиний спосіб виявлення? Звідци походить хіромантія. А хіба громада не наслідує бога? Хіба провіщати людині долю по руці є щось незвичайніше для того, хто дістав здібність прозірливця, ніж казати салдатові, що він битиметься, адвокатові — що він промовлятиме, шевцеві — що він шитиме черевики й чоботи, хліборобові — що він угноюватиме й оброблятиме землю. Візьмімо разючий приклад. Генія в людині так знати, що навіть невігласи, гуляючи Парижем, пізнають великого митця, коли він проходить. Це ніби моральне сонце, якого проміння забарвлюють усе навкруги. І хіба не можна зразу ж пізнати дурня по вражінню, протилежному до того, що справляє геній? А пересічна людина проходить майже непомітно. Спостерігачі паризького громадського життя можуть, здебільшого, назвати професію кожного перехожого. Таємниці шабашу, так добре змальовані в художників XVI століття, нині вже не таємниці. Єгиптянки чи єгиптяни, прабатьки циган, чудної нації, що з Індії вийшла, звичайнісінько давали своїм клієнтам гашишу. Явища, що від цього дання виникають, чудово пояснюють їзду на мітлі, літання в піч, реальні видива, сказати б, старих жінок, перетворених на молодих, шалені танки й чарівну музику, з яких склалися фантазії гаданих прихильників диявола.

Тепер із окультних наук пішло стільки доведених і правдивих фактів, що колись науки ці будуть так само поширені, як хемія та астрономія. Навіть дивно, що в той час, коли в Парижі закладають катедри слов'янської, манджурської і таких мало поширених літератур, як північні, які не тільки не можуть повчати, а й самі ще мусять учитися, і яких представники розводяться без кінця про Шекспіра та XVI століття — що в цей час не поновлено під назвою антропології вивчення окультної філософії, одної з окрас давнього університета. У цьому Германія, країна заразом велика й наївна, випередила Францію, бо в ній вивчають цю науку, багато кориснішу за різні філософії, що нічим між себе не різняться.

Що дехто з людей має здібність бачити майбутню подію в зародковій причині, так як бачить великий винахідник промисловість, чи науку в природному явищі, для юрби непомітному,— це вже не єсть щось надзвичайне й заперечуване, це є наслідок визнаної здібності, чогось ніби сомнабулізм розуму. І коли це твердження, на котрому ґрунтуються різні способи завбачити майбутнє, здається абсурдом, то факт лишається фактом. Зважайте, що для прозірливця провістити великі події прийдешнього аж ніяк не важче, ніж відгадати минуле. За системою невір, і минуле, і майбутнє однаково не можна знати. Але якщо доконані події лишають сліди, то правдоподібно можна уявити, що й прийдешні події мають своє коріння. Коли ворожбит докладно з'ясовує вам факти вашого попереднього життя, тільки вам і відомі, то він може розповісти й події, які виникнуть із наявних уже причин. Моральний світ викраєний, так би мовити, за зразком світу матеріального: в обох їх мусять повставати однакові наслідки з різницям, властивими їхнім різним середовищам. Так само як тіла реально проєктуються в атмосферу й створюють там спектр, що його схоплює дагеротипія, так само й ідеї, реальні й рухливі витвори, відбиваються в тому, що треба назвати атмосферою духовного світу, позначаються в ній, живуть у ній спектрально (треба кувати слова, щоб визначити ще неназвані явища), отже дехто з людей, обдарований рідкосними здібностями, чудово може бачити ці форми або сліди думок.

Щождо способів, якими приходять до видіння, це диво пояснити найлекше, якщо рука запитувача розкладає речі, якими йому показують випадки його життя. Справді, в реальному світі все між себе пов'язане. Всякий рух у ньому відповідає причині, всяка причина поєднана з цілістю, отже цілість виявляється в найменшому рухові. Рабле, найбільший розум нової людськості, якого ім'я сполучає в собі Пітагора, Гіпократ, Арістофана й Данте, сказав три століття тому: „Людина — це мікрокосм“. Три століття тому великий шведський пророк Сведенборґ казав, що

земля — це людина. Пророк і предтеча невірства погодилися таким чином на найбільшій із формул. У людському житті все фатальне, як і в житті нашої планети. Найменші, найдрібніші випадки в ньому підпорядковані. Отож, великі справи, великі заміри, великі думки неминуче відбиваються в найдрібніших ділах, і відбиваються так вірно, що коли якийсь змовник тасує та знімає колоду карт, то він записує в ній секрет своєї змови для прозірливця, якою звать циганом, ворожбитом, шарлатаном тощо. Коли припустити фатальність, тобто пов'язаність причин, то астрологія існує і стає тим, чим колись була — неозорою наукою, бо містить у собі здібність дедукції, що так прославила Кюв'є, але здібність притаманну, не засвоєну вченими ночами в кабінеті, як у цього чудового генія.

Сім століть панувала астрологія, ворожіння не тільки над простолюдями, як тепер, а й над видатними умами, над державцями, королевами, багачами. Одна з найбільших наук давнього світу, тваринний магнетизм, повстала з окультних наук, як хемія — із альхемічних печей. Звідти ж повстали кранологія, фізіономістика та неврологія, і славетні творці цих, з вигляду нових, наук зробили одну тільки помилку, всім винахідникам властиву: достотно систематизували порізнені факти, яких витворча причина не піддається ще аналізу. Одного дня католицька церква й модерна філософія поєдналися з правосуддям, щоб заборонити, гнати й на посміховисько дати таємниці кабали та її adeptів, і у впливі та вивченні окультних наук сталася прикра столітня перерва. Хоч як там, а народ і багацько людей освічених, зокрема жінок, і досі платять данину таємничій силі тих, хто вміє підносити завісу майбутнього: вони йдуть до них купувати надію, бадьорість, силу, тобто те, що може дати тільки релігія. Тому наука ця й досі шириться, хоч і не без певного ризику. Чаклуни тепер забезпечені від страти завдяки терпимості, що пішла від енциклопедистів XVIII століття, і підлягають тільки судові виправної поліції та й то лише в разі, коли беруться до ошуканства, коли залякують своїх клієнтів, щоб виманити в них гроші,

а це вже шахрайство. На жаль, шахрайство, а часто й злочин, зв'язані з користуванням цією високою здібністю. І от через що.

Надзвичайне обдаровання, що творить прозірливців, звичайно буває в людей, яким приділяють епітет бидло. Це бидло є обраний посуд, що його бог сповнює елексіром, який чарує людськість. З цього бидла виходять пророки, святі Петри, пустинники. Щораз, як думка лишається в сукупності своїй, лежить цілиною, не витрачається в розмовах, інтригах, літературних творах, учених мареннях, адміністративних заходах, винахідницьких міркуваннях, воєнних подвигах — тоді вона здібна сяяти внутрішнім вогнем дивної сили, мов той нешліхований діамант, що зберігає блиск своїх гранів. Трипляється випадок — і ця думка займається, вона має крила перелітати просторінь, має божественні очі, щоб усе бачити: вчора це було вугілля, а завтра, під діянням невідомої рідини, що його проймає, це вже променистий діамант. Люди освічені, які свій розум всебічно зуживають, ніколи не можуть появили цієї високої сили, хіба що стане диво боже. Тому ворожбитами й ворожками майже завжди бувають жебраки та жебрачки з незайманим духом, істоти з вигляду грубі, каміння, що котиться в потоках злиднів, у канавах життя, де витрачаються тільки фізичні муки. Пророк, прозірливець — це, зрештою, Мартин-хлібороб, що злякав Люї XVIII-го, оголосивши йому таємницю, яку міг знати тільки король; це — панна Ленорман, це колишня куховарка, як от пані Фонтен, або якась ідіотка-негритянка, або пастух, що живе з рогатою худобою, або факір, що сидить коло пагоди й мертвить своє тіло, підносячи дух на верховини сомнабулічних здібностей.

Герої окультних наук за всіх часів з'являлися якраз у Азії. Часто буває, що люди ці, які в звичайному стані лишаються звичайними — вони бо виконують, до певної міри, хемічні й фізичні функції електропровідників: бувають то інертним металом, то каналом із таємничим флюїдом, — ці самі люди, самими собою ставши, беруться до вправ та розрахунків, які ведуть їх до

виправної поліції, а то й до суду та на каторгу, як славетного Балтасара. Нарешті, про величезний вплив ворожіння на народ свідчить той факт, що житло й смерть бідного музиканта залежали від гороскопа, що пані Фонтен мала виголосити панії Сібо.

Хоч деякі потвори й неминучі в такій великій та на подробиці багатій історії, як повна історія французького суспільства ХІХ століття, але не варт змальовувати закуту панії Фонтен, описану вже в „Несвідомих комедіянтах“. Треба тільки зауважити, що пані Сібо зайшла до панії Фонтен, яка живе на вулиці Вйей-дю-Тампль, так як завсідник Англійського кафе заходить до цього ресторану снідати. Пані Сібо була давня клієнтка й часто приводила сюди дівчат та кумась, що палали цікавістю.

Стара служебка, що була за помічницю у ворожки, відчинила двері святині, навіть не сповістивши свою господиню.

— А, пані Сібо!.. заходьте,— додала вона,— ще нікого немає.

— Що це вам, серденько, що ви так рано прийшли?— спитала чаклунка.

Пані Фонтен, якій було тоді дев'яносто вісім років, варта була цієї назви, бо зовнішністю своєю не осоромила б і Парку.

— У мене кров кипить, дайте мені велику колоду!— скрикнула пані Сібо.— Справа йде про мої достатки.

І вона з'ясувала своє становище та попросила поворожити на свою гидку надію.

— А ви знаєте, що таке велика колода?— урочисто промовила пані Фонтен.

— Ні, не така ж я багата, щоб її бачити!.. Сто франків! Вибачте ласкаво! Звідки ж мені їх мати? Але сьогодні ж мені треба!

— Я не часто на неї кидаю, серденько,— відповіла пані Фонтен,— я й багатим її даю тільки з великої нагоди, і мені платять за це двадцять п'ять люї, бо, чи бачите, це стомлює, виснажує мене! Дух мене мордує отут, у шлунку. Це однаково, що на шабаш іти, як колись казали!

— Та коли ж я кажу, добродійко моя люба, що йдеться про моє майбутнє...

— Ну, для вас я віддамся духові, ви далі мені чималу практику:— відповідала пані Фонтен, і на її спорохнілому обличчі з'явився вираз непідробного жаху.

Вона підвелася з брудного крісла, що коло каміна, й підійшла до столу, застеленого зеленим сукном, де можна було полічити всі облізли нитки; ліворуч на ньому спала величезна жаба, а поруч була розчинена клітка, де сиділа чорна курка з настобурченим пір'ям.

— Астарот, сюди, сину мій!— мовила вона, злегка вдаривши жабу довгим дротиком до плетіння по спині, і та тямуще на неї глянула.— І ви, панно Клеопатро!.. Увага!— вела вона, стукнувши й стару курку по дзьобу.

Пані Фонтен зосередилась і якусь мить стояла нерухомо, виглядала вона мертвою, очі в неї вивернулись. зробились білі; потім випросталась і сказала глухо:

— От і я!

Машиналино кинувши Клеопатрі проса, вона взяла свою велику колоду, конвульсивно стасувала її і, глибоко зідхнувши, дала зняти пані Сібо. Коли це втілення смерти в брудному очіпку й лиховісній сукні дивилось на просо, що клювала чорна курка, й покликало свою жабу Астарота, щоб пройшлась по розкиданих картах, в пані Сібо мороз поза шкурою пішов, вона затремтіла. Тільки великі вірування дають велике переживання. Мати чи не мати ренту — от було питання, як сказав Шекспір.

Розділ XIV.

ОСОБА З ГОФМАНОВИХ КАЗОК.

Минуло хвилин з вісім, поки чаклунка читала щось замогильним голосом у чарівній книзі, поки вивчала зерна, що лишились, та путь жаби по картах; потім вона почала тлумачити значіння карт, водячи по них білими очима.

— Ви свого дійдете, хоч справа повернеться зовсім не так, як ви думаєте,— сказала вона.— Багато клопоту матимете. Але плоди своєї праці зберете. Дуже лихе ви чинитимете, але те саме всякий робить, хто коло хворого й кому хочеться частини спадщини. У цьому лихому ділі вам допоможуть значні особи... Пізніше ви покаєтесь у передсмертній агонії, бо вмрете ви від ножа двох утіклих каторжників — один малий і рудоволосий, а другий старий і геть лисий. Це через достатки, про які чутка ходитиме в селі, де ви житимете з вашим другим чоловіком... Ідіть, доню моя, вам вільно діяти чи лишатись у спокої.

Внутрішнє піднесення, що смолоскипами палало в запалих очах цього кістяка, на вигляд такого холодного, погасло. Коли гороскоп був проголошений, панію Фонтен мов засліпило, вона всіма сторонами була подібна на сновид, як їх розбудити; дивилась вона на все здивовано, а потім, коли пізнала панію Сібо так ніби здивувалась, що в тої на обличчі написаний жах.

— Що ж, серденько,— мовила вона голосом, геть відмінним від того, яким допіру пророкувала,— чи задоволені ви?

Пані Сібо спантеличено глянула на чаклунку й не в силі була їй відповісти.

— Ах, ви ж хотіли великої колоди! Я поставилася до вас, як до давньої знайомої. Дайте мені тільки сто франків...

— Сібо помре?— скрикнула дверниця.

— Так я, виходить, вам страхіття наговорила?— дуже наївно запитала пані Фонтен.

— Атож!..— сказала Сібо, добуваючи з кишені сто франків та кладучи їх край столу.— Бути зарізаною!..

— Ну от, ви ж хотіли великої колоди!.. Та заспокойтесь, не всі, зарізані на картах, помирають.

— Та чи можливо ж це, пані Фонтен?

— Ах, моя ясочко, я нічого про це не знаю! Ви хотіли постукати в двері майбутнього, я смикнула за шнурок, і він прийшов!

— Хто це він?— спитала пані Сібо.

— Хто ж, як не Дух!— нетерпляче відказала чаклунка.

— Прощайте, пані Фонтен!— скрикнула дверниця.— Я ж не знала великої колоди, налякали ж ви мене дуже!..

— Пані вдруге за цей місяць не візьметься вже за таку ворожбу!— сказала служебка, проводячи дверницю на сходи.— Вона б на виснагу померла, так її це стомлює. Зараз вона поїсть котлет і спатиме годин зо три...

Ідучи вулицею, Сібо зробила те, що всі роблять із усяким віщуванням— повірила в сприятливу частину пророцтва і взяла під сумнів заповіщені нещастя. Другого дня, зміцнівши в своїх намірах, вона вирішила геть усе пустити в діло, щоб заволодіти частиною Понсового музею та забагатіти. Тому якийсь час у неї була одна тільки думка—яких способів добрати, щоб свого дійти. Явище, котре ми вгорі з'ясували, а саме—концентрація всіх моральних сил у простих людей, що не виснажують щоденними витратами своїх розумових здібностей, як люди світські, і мають їх міцні та могутні в ту хвилину, коли грає в їхньому розумі страшна зброя, учепистою думкою названа,—це явище виявилось в Сібо в найвищому ступні. Учеписта думка творить дива втеч і дива почуття,—тож і дверниця, розпалена жадобою, зробилась сильна, як

Нусінген у скруті і розумна в своїй дурості, як чарівний Ля-Пальферін.

Згодом кілька день, годині о сьомій уранці, вона по-кошечому підійшла до Ремонанка, коли той відмикав свою крамницю.

— Як би зробити, щоб довідатись про ціну речей, що в моїх добродіїв зібрані?— спитала вона.

— Ах, це дуже легко,— відповів торговець рідкощами своїм жаргоном що його далі не варт наводити, щоб не тьмарити оповідання.— Якщо ви будете грати зі мною на чисту (?), то я покажу вам дуже чесного цінувача, який скаже вам ціну картин до копійки...

— Хто?

— Пан Магус, один єврей, який за справи береться тепер тільки ради розваги.

Ім'я Елі Магуса надто відоме в „Людській Комедії“, щоб про нього розводитись; покинувши торгувати картинами та рідкощами, він, як купець, робив те саме, що й Понс, як аматор. Славетні цінувачі — небіжчик Анрі, Піжо та Море, Тере та Роен, словом усі музейні експерти, були діти проти Елі Магуса, що пізнавав шедевр під столітнім брудом, знав усі школи й підписи всіх малярів.

Цей єврей, що приїхав до Парижу з Бордо, покинув 1835 року торгівлю, але не покинув жалюгідного одягу, який носив звичаєм більшості євреїв — така бо вірна ця раса своїм традиціям. За середніх віків євреї через переслідування мусіли ходити в лахах, щоб одвернути підозру, мусіли завжди скаржитись, пхинькати, кричати про злидні. Ця колишня потреба зробилася, як завжди буває, народнім інстинктом, ендемічною вадою. Елі Магус, купуючи та спродуючи діаманти, торгуючи картинами й мереживом, коштовними рідкощами й емаллю, виборною скульптурою та старими ювелірними виробами, мав величезні, нікому невідомі достатки, набуті в цій торгівлі, що зробилася дуже поширеною. Справді, за останні двадцять років число таких торговців подесятерилось у Парижі — в місті, де пливуть рідкощі з усього світу. А картини тільки в трьох містах і продаються — в Римі, Лондоні та в Парижі.

Елі Магус жив на Шосе Мінім, маленькій і широкій вулиці, що веде до Королівської площі — там він мав старий осібник, куплений 1831 року „за шмат хліба“, як говориться. У цій чудовій будові були пишні помешкання, впоряджені за Люї XVI, бо це був колишній осібник Моленкура. Цей славетний президент Податкової Палати й збудував його, а завдяки розташуванню своєму будинок не був зруйнований за революції. Якщо старий єврей, противно ізраїльським законам, вирішив бути власником, то, певно, мав на це підстави. Старий кінчив, як і всі ми кінчаємо, манією, що доходила до божевілля. Хоч і був він скупий, як його покійний приятель Гобсек, але захопився шедеврами, якими торгував; і смак його, дедалі витончуючись та гострішаючи, обернувся в ту пристрасть, що дозволена тільки королям, коли вони багаті й люблять мистецтво. Як той другий пруський король, що захоплювався тільки тим гренадьером, який сягав шести футів заввишки, і витрачав божевільні гроші, щоб прилучити його до свого живого музею гренадьерів, так і колишнього перекупника поривали тільки бездоганні полотна першорядних майстрів, та й то коли вони лишилися такі, як художник їх намалював. Тож Елі Магус не минав жодного великого розпродажу, ходив по всіх базарах, їздив по всій Європі. Ця жадібна на прибутки, холодна як крига, душа запалювалась, побачивши шедевр, достемнісінько як розпутник, від жінок стомлений, зворушується вродливою дівчиною й пускається шукати бездоганної краси. Цей Дон-Жуан полотен, цей обожувач ідеалу здобував у своєму захопленні вищу насолоду, ніж скупець у спогляданні золота. Він жив у сералі чудових картин!

Ці шедеври, як ті князенки розміщені, займали весь другий поверх будинку, що його Елі Магус реставрував і як пишно! На вікнах замість завісок висів найкращий венеційський грезет. Долі лежали найрозкішніші савонрійські килими. Картини, числом коло ста, були вставлені в найпишніші рямці, що їх із смаком позолотив єдиний у Парижі позолотник, якого Елі визнав за сумлінного — Серве, якого старий єврей навчив золотити

англійським золотом, незрівняно кращим за французьке. У позолотному мистецтві Серве те саме, що Тувенен був у палятурному — мистець, закоханий у свої твори. На вікнах у помешканні були обшиті в залізо віконниці. Сам Елі Магус жив у двох кімнатах у мансарді на третьому поверху — вони умебльовані були бідно, впоряджені його лахами й дхнули єврейством, бо він кінчав жити так, як і жив раніше.

У першому поверху, геть занятому картинами, якими єврей досі таки торгував, та чужоземними скринями, було величезне ательє, де працював, — майже виключно для нього, — Море, найвправніший із наших художників-реставраторів, один із тих, чиїми послугами мусів би користуватись Музей. Там було також помешкання його дочки Ноємі, плода його старости, прекрасної, як і всі єврейки, коли азійтський тип виявляється в них чистий і благородний. Її охороняли дві фанатичні єврейки, а до того ще й польський єврей Абрамко, що якимсь неймовірним способом був причетний до польського повстання і якого Елі Магус викупив. Абрамко був за дверника в цьому мовчазному, похмурому та порожньому будинку й жив у дверницькій з трьома злющими собаками — ньюфавндлендським, піренейським та англійським бульдогом.

Єврей міг вільно подорожувати, міг міцно спати й не боятися ні за дочку — найперший свій скарб, — ні за картини, ні за своє золото, і його безпека ґрунтувалася на ось яких глибоких розрахунках. Абрамко одержував щороку двісті франків наддатку, але після смерти господареві нічого вже не мав одержати; до того ж Магус привчав його лихварювати в кварталі. Абрамко ніколи нікому не відчиняв дверей, поки не роздивиться в страшне заґратоване вічко. Цей дужий, мов Геркулес, дверник божествив Магуса, як Санчо-Пансо Дон-Кіхота. Собаки вдень були замкнені й не могли добути десь їжі, але вночі Абрамко їх випускав, і вони, з хитрого розрахунку старого єврея, мусіли вартувати — один коло стовпа, де на вершку повішено шмат м'яса, другий на подвір'ї коло такого самого стовпа, а третій у великій залі на першому поверху. Ви розумієте, що

собаки, які й так з інстинкту стерегли будинок, самі були під сторожею власного голоду й навіть за ради найкращої суки не покинули б свого посту коло призової щогли, від якої й на крок не відходили. Коли б з'явився незнайомий, собаки всі втрюх уявили б, що він зазіхає на їхню їжу, яку їм давано тільки вранці, коли вставав Абрамко. Ця пекельна комбінація мала незмірні вигоди. Собаки ніколи не гавкали, геній Магуса обернув їх на дикунів, вони поробились похмурі, як могікани. І от що одного разу сталося. Три злодії, осмілені тією тишею, уявили собі, що касу в єврея дуже легко почистити. Котрийсь із них, кому впало першому йти в наступ, переліз через мур у саді й хотів злізти на землю; бульдог не заважав йому, хоч чудово його почув, та коли нога цього добродія прийшлась урівень із його пащею, пес ураз відкусив її й пожер. Злодієві стало снаги перелізти через мур назад та прошкандибати на втинкові ноги, аж поки не впав непритомний на руки товаришам, що й понесли його. Узято це з паризької хроніки, бо „Судова газета“ залюбки подала цей чарівний епізод із життя вночішнього Парижу, але всім він видався вигадкою.

Магусові було тоді сімдесят п'ять років, але прожити він міг до сотні. Хоч багатий він був, але жив, як живуть Ремонанки. Трьох тисяч франків ставало йому на всі видатки разом із витратами й на дочку. Жив цей старий надзвичайно регулярно. Вставав удосвіта, їв хліб із часником, і цього сніданку ставало йому аж до обіду. Обід, по-чернецьки убогий, відбувався завжди в родинному колі. Зранку до обіду маніяк гаяв час, гуляючи в помешканні, де сяяли його шедеври. Тут він усюди стирав пил — із меблів та з картин, — і всім невтомно захоплювався; потім ішов до дочки, втішався батьківським щастям і вирушав на місто, де пильнував аукціонів, одвідував виставки тощо. Коли траплявся йому якийсь шедевр на бажаних умовах, життя старого розворушувалось — йому треба було взятись на способи, упорати справу, виграти бійку при Маренго. Він брався на всякі хитрощі, щоб здобути задешево нову одалістку. У Магуса була мапа Європи,

така мапа, де позначено всі шедеври, і він у кожному місці приговорював своїх одновірців, щоб за певну премію пильнували для нього справ. Але ж і винагорода яка за такий клопіт!

Дві загублені картини Рафаеля, що їх так завзято розшукували рафаеліти,— вони ж у Магуса були! Був у нього й оригінал „Коханки Джорджоне“, тієї жінки, що через неї помер художник, а гадані оригінали — це тільки копії з цього славетного полотна, що коштує, за Магусовою оцінкою, сто тисяч франків. Хоронився в єврея й шедевр Тіціана — „Христос у домовині“, намальований для Карла XV і надісланий великому імператорові від великої людини з листом, що Тіціян написав власною рукою — лист цей приліплений унизу до картини. Має він також оригінал того самого художника — макет, за котрим виконано всі портрети Філіпа II. Тож і глузував Магус з нашого Музея, що його нищить сонце, псує в ньому найкращі полотна, бо проходить крізь шибки, що діють так само, як і оптична сочка. Картинні галерії можливі тільки з освітленням крізь стелю. Магус сам зачиняв та відчиняв віконниці в своєму музеї і виявляв до своїх картин не менше турбот та дбайливості, як і до дочки, другого свого божка. Ах, старий картиноман добре знався на законах малярства! На його думку, шедеври мають своє, притаманне їм життя, вони істоти денні, краса їхня залежить від світла, що барвить їх; говорив він про це, як колись голяндці про свої тульпани, і ходив дивитись на певну картину такої години, коли шедевр сяяв у всій своїй пишності, коли світло було ясне та чисте.

Це була жива картина серед картин нерухомих — оцей куций стариган у лихому сурдуті, хтонако-лишньому жилеті та в брудних панталюнах, лисий, у зморшках, із сивою тремтячою бородою, випнутим гострим підборіддям, беззубим ротом, блискучими, як у собак його, очима, з кістлявими, всохлими руками, з шпилястим носом, зашкарублюю та холодною шкірою, який посміхався до чудових утворів генія! Єврей серед тримільйонного достатку завжди буде найкращим видовищем, яке може появи́ти людськість. Великий наш

актор Рабель Медаль негоден, попри хист свій, цієї поезії дійти. Париж є світове місто, де найбільше збирається отаких оригіналів, перейнятих до глибини душі якоюсь релігією. Лондонські ексцентрики завжди розчаровуються кінець-кінцем у своєму захопленні, як розчаровуються вони і в житті, а паризькі мономани лишаються в щасливому розумовому співжитті з своєю фантазією. До вас тут часто приходять Понси, Елі Магуси в дуже лихій одежі, і, здається, нічого дорогого в них немає, нічого вони не почувають, не звертають уваги ні на жінок, ні на крамниці, ідуть, мовляв, куди шлях веде, з порожніми кишенями й порожнім розумом і ви самі себе питаєте — до якого племені паризького вони належать? Так оці люди й є мільйонери, колекціонери, найпристрасніші люди на землі, які ладні пуститись болотяними стежками виправної поліції, щоб заволодіти якоюсь чашкою, чи картиною, чи коштовністю, як і було це одного разу з Елі Магусом у Германії.

Отакий був експерт, до которого Ремонанк таємниче повів панію Сібо. З Елі Магусом Ремонанк радився щоразу, як здибувався з ним на бульварах. Єврей не раз улаштував Ремонанкові позики в Абрамка, бо чесність колишнього комісiонера була йому відома. Від Шосе де-Мінім тільки що не видко Нормандської вулиці, і обоє змовники за десять хвилин уже туди дістались.

— Зараз ви побачите найбагатшого з колишніх торговців рідкощами,— сказав Ремонанк,— найбільшого знавця, що був коли в Парижі...

Пані Сібо спантеличилась, коли побачила малого старигана в такій одежині, що не годна була навіть потрапити до рук Сібо на латання,— він доглядав за роботою реставратора-художника, що підправляв картини в холодній кімнаті цього розлогого помешкання, а коли глянув на пані Сібо холодно лихими, як у кішки, очима, то вона стенулась.

— Що ви хочете, Ремонанк? — сказав він.

— Картини оцінити треба, а вже ніхто, як ви, не скаже бідному тандитникові, скільки можна дати, коли в нього немає ні тисяч, ні сотень, як у вас!

— Де це? — спитав Елі Магус.

— Ось дверниця з будинку, вона за господиню в того добродія, і я з нею порозумівся...

— Як звати власника?

Пан Понс! — сказала Сібо.

— Такого не знаю, — простодушно відповів Магус, непомітно потискуючи ногою ногу реставраторові.

Художник Маре, що знав ціну Понсовому музеєві, з несподіванки підвів голову. На такі хитрощі можна було пуститись тільки з Ремонанком та Сібо. Єврей оцінив морально дверницю одним тим поглядом, де очі правлять за тереза золотоважника. Ні вона, ні Ремонанк, певно, не знали, що старий Понс не раз мірявся з Магусом на силу. Справді, обидва завзяті аматори заздрили одне на одного. Тому старого єврея в ту мить ніби засліпило. Ніколи він не сподівався пройти в так добре охоронюваний сераль. Понсів музей був єдиний у Парижі, що міг змагатися з Магусовим. Єврея на двадцять років пізніше від Понса обняла та сама пристрасть, та що він був аматор-купець, то музей Понсів був йому замкнутий, як і Дюзомерарові. Серце Понсові й Магусові точила та сама заздрість. Ні той, ні той не любив пишноти, за якою вганяють, звичайно, ті, що мають кабінети. Подивитись на чудову колекцію старого музиканта — це для Елі Магуса було таке саме щастя, як для аматора жінок пройти до будуару прекрасної коханки, яку ховає від нього приятель. Велика пошана, що виявляв Ремонанк до цієї особи, і той престиж, що має кожна реальна й навіть таємна сила, зробили з дверниці слух'яну та покірливу. У пані Сібо пропав владний тон, яким вона розмовляла в дверницькій з пожилцями та обоми своїми добродіями, вона погодилась на Магусові умови й пообіцяла того ж самого дня провести його в Понсів музей. А це однаково, що провести ворога в середину фортеці, однаково, що встромити Понсові кинджал у серце, бо він десять років забороняв Сібо пускати будь-кого до себе й завжди забирав із собою ключі, і Сібо його слухалась, поки поділяла погляди Шмуке на тандитництво. Справді, добрий Шмуке, маючи ту пишноту за нікчемство

й оплакуючи Понсову манію, навів і дверниці зневагу до рідкощів і цим застеріг на довгий час Понсів музей від будь-якого нападу.

Відколи Понс ліг у ліжку, Шмуке заступав його в театрі й по пансіонах. Бідний німець, що бачив свого приятеля тільки вранці та вобіді, силкувався скрізь устигнути, щоб зберегти їхню спільну клієнтуру, і на це йшли всі його сили, так бо змагала його туга. Бачивши бідолаху в такому смутку, учениці й артисти, яким він розповів про Понсову недугу, питались у нього новин про хворого, і журба піяністова така велика була, що й сам він викликав у байдужих ту гримасу співчуття, якою відповідають у Парижі на найбільші катастрофи. Самий спосіб життя бідного німця був, як і в Понса, похитнутий. Шмуке мучився разом і своєю тугою, і недугою свого приятеля. Тому й присвячував він Понсові половину своїх лекцій; він так наївно уривав свій виклад, сам себе запитуючи, як приятель його ся має, що молода учениця уважно слухала від нього пояснення про Понсову недугу. Між двома лекціями він бігав на Нормандську вулицю, щоб побачити Понса хоч на чверть години. Його лякала порожнеча їхньої спільної каси, йому завдавала розпачу пані Сібо, що вже пів місяця збільшувала, як сама знала, видатки на лікування та все ж професор-піяніст почував над усіма страхами своїми хоробрість, якої ніколи в собі навіть не уявляв. Він уперше за своє життя хотів заробити грошей, щоб грошей у помешканні не бракувало. Коли одна учениця, справді зворушена становищем двох приятелів, запитала в Шмуке, як може він кидати Понса на самоті, він відповів із величезною посмішкою обдуреного.

— Паньо, у нас є пань Зіпо! Скарп! Берль, Фона Бонса тоглятай, як княся!

Отож, поки Шмуке гасав по місту, Сібо була господинею помешкання й хворого. Як же міг Понс стежити за цим, мовляв, янголом-охоронцем, коли він уже пів місяця нічого не їв, коли він лежав геть безсилий і Сібо мусіла його підводити та садовити в крісло, щоб перестилити ліжку? Звичайно, Сібо пішла до Елі Магуса, коли Шмуке снідав.

Повернулась вона на ту хвилину, коли німець прощався з хворим, бо, відколи можливі достатки Понсові стали їй відомі, Сібо не відходила від свого безженця, з очей його не спускала! Мостилася у вигідне кріселко в ногах ліжка й розповідала Понсові, щоб розважити його, різних пліток, до котрих такі жінки вельми здібні. Зробилась улеслива, ніжна, уважна, дбайлива і з макіявелівською спритністю, як побачимо далі, опановувала розум старого Понса.

Розділ XV.

БАЛАКАНИНА Й ПОЛІТИКА СТАРИХ ДВЕРНИЦЬ.

Налякана провістями великої колоди панії Фонтен, Сібо вирішила сама-собі заволодіти духівницею свого добродія заходами м'якими, злочинством суто-моральним. Десять років не відала Сібо нічого про Понсів музей, десять років була вона віддана, чесна й некорислива, і от зажадала той музей для себе використати. З того дня, коли Ремонанк одним словом, повним золота, розбудив у серці цієї жінки змію, що таїлась у своїй черепашині двадцять п'ять років,— жадання багатства,— з того дня жінка ця живила ту змію всіма лихими соками, що купчаться в глибині серць, і ось побачимо далі, як вона виконувала все те, про що змія їй шипіла.

— Ну що, добре попило наше янголятко? Чи краще йому?—спитала вона в Шмуке.

— Не то прі, люпа пань Зіпо, не то прі!— відповів німець, утираючи сльозу.

— Та це вже ви надто хвилюєтесь, любий пане, це вже вам здається так... Сібо був при смерті, та й то я так не побивалась, як ви. Що там, а янголятко ж наше на здоров'я міцний. Та й, чи чуєте, він, здається, стриманий був, а ви не знаєте, як довго стримані живуть! Він дуже хворий, цьому правда, але ж під моїм доглядом вичуняє. Не клопочіться, ідіть у своїх справах, я тут із ним побуду й дам йому вівсяного навару випити.

— Пес фас я помер пі с турпоті... — сказав Шмуке, довірливо стискуючи руку своїй добрій господині.

Сібо ввійшла до Понсової кімнати, втираючи сльози.

— Що це вам, пані Сібо?—спитав Понс.

— Та це пан Шмуке душу мені вивертає, плаче за вами, як ніби ви померли вже!—сказала вона.— Хоч вам і недобре, та не так уже й погано, щоб за вами плакати; але це мене так хвилює! Боже мій, чи я дурна, що люблю так людей і жалію вас більше, ніж Сібо! Бо ж, зрештою, що ви мені, ми ніякі родичі, ну а от кров у мене холоне, коли про вас ідеться, слово чести! Та я дала б собі руку відтяти—ліву, звісно,— отут перед вами, щоб ви тільки на ноги стали, щоб по крамницях ходити почали, як то ж бувало... Якби б, у мене дитина була, то, певно, я б її любила так, як оце вас люблю, справді! Випийте, серденько, ну, повну шклянку! Випийте, прошу вас, добродію! Пан Пулен насамперед сказав: „Коли не хоче пан Понс на Перляшез перебратись, то нехай п'є вдень стільки шклянок навару, скільки овернець їх продає“. Так пийте ж!

— Та я п'ю, моя добра Сібо... стільки п'ю, що мені в шлунку вже повідь...

— Ну, от і добре!—сказала дверниця, беручи порожню шклянку.— Отак ви й вирятуєтесь! У пана Пулена був отакий хворий, як ви, так його ніхто не доглядав, діти покинули, і він помер од цієї хвороби через те, що не пив!.. Так от, треба пити, моє серденько... два місяці, як поховали його... Знаєте ж, коли ви помрете, любий пане, то й старого Шмуке за собою в труну покладете... Він же, як дитя, слово чести. Ох, та й любить же він вас, овечка він божа! Ні, та де там жінці отак чоловіка любити! Не їсть і не п'є, схуд за два тижні, так як ви, а у вас же сама шкура та кістки... А мені й задро, бо я до вас дуже прихильна, а до такого ще не дійшла, апетит не пропав, навпаки! Набігаюсь через вас сюди й туди тими сходами, так ноги так болять, що ввечері, повірте, падаю, якби й олив'яна. От, виходить, я свого бідного Сібо задля вас занехаяла, так що панна Ремонанк і їсти йому варить, а він гдирає мене, що все погане! Так я кажу йому тоді, що треба вміти й за інших постраждати і що ви такий хворий, що вас не можна кидати... Вам би,

у становищі вашому, доглядачку треба! Та вже не потерплю я тут доглядачки, коли десять років за вашими ділами та господарством дивилась... Та й пелька ж у них! Їсть за десятьох, та ще вина їм дай, цукру, грілень, вигод... А як іще хворих обкрадають, коли їм не відпишуть чогось... Поставте ж на день доглядачку, то завтра картини ж не знайдемо або речі якоїсь...

— Ох, пані Сібо, не кидайте мене!— нестямно скрикнув Понс.— Хай нічого не займають!..

— Та я тут!— сказала Сібо.— І буду тут, поки сил моїх... будьте певні! Хіба ж так пан Пулен — може він на скарб ваш зазіхає,— не хотів вам доглядачки підсунути!.. Ну й одрізала ж я йому! „Тільки мене, кажу йому, пан при собі хоче, він мої звички знає, а я його“. Так він і підкрутив. Та доглядачки — вони всі злодійки! Що вже ненавиджу їх!.. Ось зараз самі побачите, які вони підступні... Колись один старий пан — зважайте, що це мені сам пан Пулен розказав... Отож, така собі пані Сабатьє, років тридцять їй було, колись пантофлями в Суді торгувала — знаєте торгові ряди, що в Суді були...

Понс рухом ствердив.

— Еге ж... Жінці цій тоді жилося не солодко через чоловіка, що все пропивав і сам раптом з перепоею помер; але вона з себе гарна була, правду треба сказати, тільки не в користь їй це було, хоч вона й водилася, кажуть, з адвокатами... через скруту вона в доглядачки до породільниць пішла, і живе ж на вулиці Бар-дю-Бек. Так отож вона доглядала старого пана, у котрого, даруйте на слові, сечовий міхур болів, так що його зондували ж, мов артезіянський колодязь, і його так треба було пильнувати, що вона спала на розкладачці в кімнаті цього добродія. Чи можлива ж це річ! Ви мені скажете: „Чоловіки нічого не шанують, вони тільки себе знають!“ І так, знаєте, розмовляла з ним, бож увесь час коло нього, розважає, було, його, пригод йому розповідає, то й він до балачки пристане, от як і ми вдвох, правда ж, балакаємо... Довідується вона, що небожі його — а в хворого небожі були — іроди, а не люди, що від них йому спокою немає і

що, зрештою, і хвороба його від небожів сталася. Ну так, любий мій пане, вона того добродія вигляділа, за дружину йому стала, і в них дитина така гарнюсінька, а пані Бордвен, різничиха з вулиці Шарльо, вона тій дамі родичка, так за куму була... Оце так щастя!.. Я замужем, але дітей у мене немає, і, можу сказати, це через Сібо, що він занадто мене любить, бо коли б я схотіла... Та годі. Щоб то нам було б із родиною, мені та моєму Сібо, коли ж у нас і су готового немає після ж тридцятьох років, як ми чесно жили, любий мій пане! Тільки те мене й тішить, що немає ж у мене й ліяра з чужого добра. Ніколи я нікому кривди не вчинила... Стривайте, от, припустімо — до речі буде сказати, бо через півтора місяці ви вже на ноги станете й по буль-варах гулятимете — так от завели б ви мене в свою духівницю, то я б спокою не мала, аж поки не знайшла б ваших спадкоємців, щоб їм віддати... так боюсь я добра, що в поті чола не зароблене. Ви мені скажете: „Та, пані Сібо, не мучте себе отак, ви ж його заробили, ви ж доглядали цих добродіїв, як свої діти, ви ж їм тисячу франків на рік зберігали“... Бо на моєму місці, чи чуєте, пане, не одна куховарка вже десяток тисяч франків склала б. „Так це справедливо, коли цей достойний пан лишає вам невеличку ренту“, скажуть мені, припустімо. А я — ні, я некорислива. Не знаю, як це жінки роблять добро ради користи... Це вже й не добро, так пак, пане?.. Я до церкви не ходжу, бо часу не маю, але совість мені каже, де добро... Не хвилюйтеся так, серденько, не дряпайтеся! Боже мій, як ви жовкнете! Ви такий жовтий, що вже аж рудієте... От кумедія, щоб за три тижні на цитрину звестися!.. Чесність — це скарб бідних, бо треба ж щось і бідним мати! Передусім, припустімо, що ви б при смерті були, так я б перша вам сказала, що ви все своє майно повинні відписати панові Шмуке. Це ваш обов'язок, бо він вам за всіх родичів! Він же вас любить, як пес хазяїна.

— Ох, правда, — обізвався Понс, — за все моє життя тільки він і любив мене...

— Ох, пане, — мовила пані Сібо, — який же ви негречний! А я ж вас не люблю, чи що?..

— Я цього не сказав, добродійко Сібо...

— Добре діло! Так ви мене за покоївку маєте, за звичайну куховарку, немов я без серця! Ох, боже ж мій, переривайся отак одинадцять років за двох старих паничів, клопочись тільки про їхній добробут, адже я в десятих крамницях понишпорю й лайки наслухаюсь, щоб вам гарного сиру Брі знайти, я аж у ринок збігаю, щоб вам свіжого масла роздобути, і зважайте ще, що за десять років я вам нічого не розбила й не надщербила... будь, значить, як мати до своїх дітей, а тоді кажуть „добродійко Сібо“, і ти бачиш, що й крихти почуття нема до тебе в серці старого пана, которого ти доглядала, мов короленка якогось, бо й римського короленка не доглядали так, як вас!.. Хоч об заклад піду, що не доглядали його так, як вас!.. Адже помер він саме в соку бувши... Слухайте, пане, несправедливі ви... Невдячний же ви! Це через те, що я тільки бідна дверниця. Ох, боже ж мій, так ви теж думаєте, що ми — собаки?..

— Та, добродійко Сібо...

— От ви ж учений, так розкажіть мені, чого це до нас, дверниць, отак ставляться, немов чуття в нас немає, глузують із нас, а тим часом же про рівність говорять!.. Так я, виходить, якоїсь іншої жінки не варта!.. Та я ж одною з найкращих жінок у Парижі була, мене прекрасною устричницею називали і до кохання мені признавались сім або вісім разів на день!.. А скільки, якби я ще схотіла! Стривайте, пане, знаєте того неоконечно вирного залізняка, що коло ганку? Та от, коли б я, припустімо, була вдова, так він узяв би мене, заплющивши очі, бо не раз пас їх на мені, і щодня мені каже: „Ох, та й гарні ж у вас руки, пані Сібо!.. Цю ніч наснилось мені, що вони хліб, а я масло, і що я лежав на них!“... Ось вам, пане, руки!

Вона закасала рукава й показала на предиво розкішну руку, білу та свіжу всупереч червоній та загрублій кисті, пухку, круглу руку з ямочками, що, з'явившись із звичайного мериносового чохла, мов видобутий із піхов кинджал, засліпила, мабуть, Понса, який і дивитись на неї довго не зважився.

— Вони стільки серць розкрили, як ніж мій — вустриць,— вела вона.— Та вони належать Сібо, і це моя помилка, що я занехаяла його бідолаху, а він, варт мені тільки моргнути, так і в прірву ладен плигнути ради вас, пане, хоч ви й називаєте ж мене „добродійка Сібо“, коли я неможливе для вас роблю...

— Та вислухайте,— сказав хворий,— не можу ж я вас матір'ю або дружиною називати...

— Ні, ніколи до віку я ні з ким не зв'яжуся...

— Та дайте ж мені сказати!— вів Понс.— Бачите, я говорив спочатку про Шмуке.

— Пан Шмуке, оце так душа!— сказала вона.— От він так любить мене, бо він бідний! Бо люди бездушні від багатства робляться, а ви ж багатий. Ну, так заведіть доглядачку, побачите, яке життя у вас буде, як вона мучитиме вас, мов та оса... Лікар скаже, що вам пити треба, а вона вам тільки їсти даватиме! Вона в домовину вас покладе, щоб ваше майно пограбувати! Не варті ви, щоб коло вас пані Сібо була!.. Ну, от прийде пан Пулен, так попросите в нього доглядачки!

— Та, чорт бери, вислухайте ж мене!— гнівно крикнув хворий.— Я не говорив про жінок, коли говорив про Шмуке!.. Я добре знаю, що щиро любите мене тільки ви та Шмуке!..

— Не можна вам так дратуватися, прошу вас!— скрикнула Сібо, кидаючись на Понса та силоміць укладаючи його.

— Як же мені вас не любити?..— сказав бідний Понс.

— Так ви любите мене, правда?.. Ну, та вибачте мені, пане,— сказала вона, плачучи та витираючи сльози.— Атож, ви любите мене, як служницю, от що... як служницю, котрій кидають шістсот франків ренти, мов шмат хліба собаці в будку!..

— Ох, пані Сібо!— скрикнув Понс.— За кого ви мене маєте? Ви мене не знаєте!

— А, так ви мене ще більш полюбите!— вела вона, дивлячись Понсові в вічі,— полюбите свою добру, гладку Сібо, як матір? А воно так, я ваша мати, обидва ви мої діти!.. Ох, коли б моє знаття, хто вам туги завдав, то я б під суд пішла, навіть у в'язницю

а їм би очі видряпала!.. Їх би на горло скарати коло застави св. Якова, та й цього мало таким душогубам!.. Ви такий добрий, такий ніжний, бо серце у вас золоте, ви на світ народилися, щоб жінку якусь ущасливити... Та й ущасливили б... це видко, для цього ви створений... Я, коли побачила, як ви з паном Шмуке живете, то зразу сказала: „Ні, пан не такий мусить бути, він на доброго чоловіка створений“... Ну, та ви любите жінок!

— А так,— сказав Понс,— тільки ніколи їх не мав!..

— Справді?— визивно скрикнула Сібо, підходячи до Понса та за руку його беручи.— Ви не знаєте, що таке мати коханку, яка на все піде заради свого дружка? Чи можливо це! Я б на вашому місці не схотіла на той світ перебиратись, не зазнавши найбільшого щастя, що є на землі!.. Серденько моє! Коли б я була та, що колись, то, слово чести, покинула б задля вас Сібо! Та з отаким носом — а ніс у вас гордовитий,— як же воно було, янголятко моє бідне?.. Ви мені скажете: „Не всі жінки на чоловіках знаються!..“— І це нещастя, що жінки заміж віддаються аби як, аж жаль бере. А я ж думала, що у вас коханок десятками — танцюристки, актриси, герцогині, бож ви хати зовсім не держались!.. Бачу, було, що ви з дому йдете, то й кажу Сібо: „Дивись, он пан Понс до красунь рушає!“ Слово чести, так і казала, бо певна була, що ви жінок полюбляєте! Небо вас створило для кохання... Стривайте, паночку, я це побачила тоді, коли ви вперше тут обідали. Ох, як же вам приємно було, що панові Шмуке ви цим радість учинили! А він так іще й другого дня плакав, кажучи мені: „Пань Зіпо, фін опітаф туть“. Та й сама я теж плакала, як дурка. І що вже засмутився він, коли ви знову по гостях почали вчаштати та обідати десь! Бідолашний, де ж таки видано, щоб так побиватися! Ох, так воно й треба, щоб ви спадкоємцем його зробили! Та це ж за всю родину вам, отой достойний, любий чоловік!.. Не забувайте його! Інакше господь бог не прийме вас до свого раю, де він повинен пускати тільки тих, що були вдячні своїм друзям та відписували їм ренту.

Понс марно силкувався щось відповісти, Сібо сипала словами, як горохом. Як спиняти парову машину—це знайдено, а от як підкрутити язика дверницям — на це не стане винахідницького хисту.

— Знаю, що ви скажете!—казала вона.— Але, добродію, від того, що духівницю в хворобі скласти, люди не мруть, і я, на вашому ж місці, про всяк випадок, не занастила б те бідне ягня, бо він же в господа бога добре звірятко; він нічогісінько не тямить, і я б не дала його на поталу отим жаднущим дільцям та родичам, бо всі вони наволоч! А що ж, хіба за три тижні хоч якась душа вас провідала?.. А ви їм своє добро віддасте! Знаєте, люди кажуть, що про ваше добро варто й поклопотались?

— Атож,—мовив Понс.

— Ремонанк, який знає вас за аматора, тай сам торгує, так він каже, що дав би вам цілих тридцять тисяч франків дожиттєвої ренти, щоб забрати після вас картини... От так справа! На вашому місці я б погодилась! Тільки я подумала, що він глузує з мене, оте казавши... Ви повинні попередити пана Шмуке, що оті речі коштують, бо його ж усяк, як дитину, обдурить, він і думки не має, скільки оте добро коштує! Він про це й не здогадується, і за шмат хліба їх віддасть, якщо з любови до вас не хоронитиме їх у себе все життя, коли ще житиме після вас, бо ваша смерть і йому смертю буде! Але я ж тут, я обороню його від усіх... я та Сібо.

— Добродійко Сібо,—відповів Понс, розчулений від цієї жахливої балаканини, де чуття здавалось наївним, як у простолюдів,—що б зі мною сталося без вас та без Шмуке?

— Ах, ми у вас єдині друзі на землі! Це суцця правда! Але ж два щирі серця варті за всяку родину... Не кажіть мені про родину! Казав один давній писач, що родина — це як язик, у ньому все найкраще й найгірше... А де ж ваші родичі? Чи є вони у вас? Ніколи я їх не бачила...

— Саме вони й поклали мене в ліжку!—скрикнув Понс із глибокою гіркотою.

— Ах, так родичі у вас є!..— сказала Сібо й випро-сталась, так ніби в її кріслі залізо від огню раптом розпеклося.— Та й гарні ж у вас родичі! Як! Ось три тижні — атож, сьогодні вранці три тижні, як ви при смерті, а вони й не навідались до вас! Оце так диво!.. Та, на вашому місці, я б краще все своє добро на підкидьків відписала, аніж їм лишила хоч один лір!

— Так от, добродійко Сібо, я хотів відписати все своє майно своїй кузині вдругих, дочці мого кузена вперших, президента Камюзо — ви його знаєте, отой суддя, що приходив якось уранці тому два місяці.

— А, отой опецьок, що прислав до вас слуг пере-прошувати... за дурощі своєї жінки... а покоївка мене за вас розпитувала, ота стара маніжниця — так і хоті-лося почистити мітлищем їй оксамитову накидку! Чи видано ж, щоб покоївка оксамитову накидку носила! Ні, слово чести, на світі все шкереберть пішло! На-віщо ж революції роблять? Обідайте двічі на день, коли гроші маєте, ненажери-багатії! Але я кажу, що за-кони будуть ні до чого й святого на землі нічого не буде, якщо Люї Філіп не зміцнить станів; бо, зрештою, коли всі ми рівні, правда ж, пане, то покоївка не повинна ж мати оксамитову накидку, коли в мене, пані Сібо, після тридцятьох років чесного життя її немає... От так штука, скажу я вам! Треба, щоб усі бачили, хто ти такий. Покоївка — це покоївка, та як я — дверниця ж! На що ж тоді військові носять еполети з китицями? Кожному своя шана. Ось слухайте, хочете, я скажу вам, до чого воно йдеться? Так от, Франція пропала!.. А за імператора, правда ж, пане, інакше все було? Тож я й сказала Сібо: „Чи бачиш, чоловіче, коли в хазяїв покоївка в оксамитовій накидці ходить, то це люди безсердечні“...

— Безсердечні! Так воно й є,— відповів Понс.

І Понс розповів пані Сібо свої прикrostі та болі, і та щедро лаяла родичів та виявляла як найбільшу чулість до кожного речення цього сумного оповідання. А наприкінці й заплакала!

Щоб зрозуміти раптову приязнь, що виникла між старим музикантом та панією Сібо, досить уявити

становище безженця, що тяжко захворів уперше за своє життя, лежить сам — один на ліжку недуги й мусить гаяти дні на одинці з самим собою, а ті дні довжезними видаються йому, бо його мучить невиразний біль у запаленій печінці, що хоч яке життя в чорну нудьгу обертає, бо без звиклого життєвого клопоту його опановує паризький маразм, і він починає тужити за всім, що в Парижі можна побачити задурно. Ця глибока й похмура самотина, цей біль, що на душу впливають ще більш, як на тіло марність життя — все це схиляє безженця, надто коли він на вдачу слабкий і серцем чулий та довірливий, до приятні з істотою, що доглядає його, — як того тонушого, що хапається за дошку. Тому Понс захоплено слухав сплітки панії Сібо. Шмуке з пані Сібо, та ще доктор Пулен були йому цілою людськістю, а кімната — всесвітом. Коли й так усі хворі зосереджують свою увагу на тому, що охоплює їхній погляд, коли й так егоїзм їхній підпорядковується істотам та речам однієї кімнати, то можна уявити, до чого здатний старий парубок, що не має приятні й ніколи не зазнав кохання. За три тижні Понс часом доходив до того, що шкодував, чому не одружився з Мадленою Віве! Тому за ці три тижні пані Сібо зробила величезний поступ у душі хворого, який без неї почував себе пропавшим; бож Шмуке був для хворого тільки другим Понсом. Дивне вміння Сібо полягало — несвідомо для неї, до того ж, — у тому, що вона висловлювала власні Понсові думки.

— А, от і доктор! — сказала вона, зачувши дзвінок.

І покинула Понса на самоті, добре знаючи, що це прийшов єврей із Ремонанком.

— Не знімайте шелесту, панове... — сказала вона, — щоб він нічого не почув. Бо він скаженіє, коли його скарби зачепити.

— Я тільки пройдуся, — відповів єврей, озброївшись люпою та біноклем.

Розділ XVI

УМОВА ПРО ПІДКУП.

Заля, де містилась більша частина Понсового музею, належала до тих старовинних заль, як розуміли їх архітекти, що працювали на французьку шляхту — двадцять п'ять футів завширшки на тридцять завдовжки й на тридцять футів заввишки. Шістдесят сім Понсових картин висіли всі на чотирьох стінах цієї залі з біло-золотою дерев'яною оздобою — але біле пожовкло, золоте почервоніло від часу й давало гармонійні тони, що не псували ефекту полотен. По кутках і між картинами стояло чотирнадцять статуй на тумбах Буля. Уздовж стін красувались шафки з чорного дерева, геть різблені й по-королівськи розкішні. У них були коштовності. Серед залі низкою стояли різблені вітрини, де хоронились найбільші рідкощі людської праці — слонова кістка, бронза, дерево, емаль, золото, порцеляна тощо.

Потрапивши до цієї святині, єврей зразу ж підійшов до чотирьох шедеврів, які визнав за найкращі в цій колекції і які належали майстрам, що їх бракувало в його власній. Це було для нього те саме, що для природників ті *desiderata*, задля яких вони пускаються в мандрівки із заходу на схід, на тропіки, в пустині, в пампаси, саванни й незаймані ліси. Перша картина була Себастьяна дель Пйомбо, друга — фра Бартоломео делла Порта, третя — пейзаж Гоббема, а остання — портрет жінки пензля Альберта Дюрера, — чотири самоцвіти! Себастьян дель Пйомбо в малярському мистецтві є ніби блискуча точка, де три школи зійшлися, принісши

кожна свої високі прикмети. З Венеції цей художник прийшов до Риму, щоб вивчати Рафаелів стиль під орудою Мікель-Анджельо, що хотів протиставити його Рафаелеві, борючись із цим зверхнім жерцем мистецтва в особі одного з його заступників. Отак цей лінивий геній поєднав венеційські кольори, флорентійську композицію й рафаелівський стиль у небагатьох картинах, які зволив написати і до яких нариси, кажуть, робив сам Мікель-Анджельо. Можна бачити, якої довершеності дійшов він, узброєний цією потрібною силою, коли придивитись у паризькому Музеї до портрета Баччіо Брандінеллі, який можна порівняти, не на шкоду йому, з „Людиною з рукавицею“ Тіціана, з портретом старого, де Рафаель приєднав власну довершеність до довершеності Кореджо, та з „Карлом VIII“ Леонардо да Вінчі. У цих чотирьох перлинах та сама вода, те саме світло, опуклість, блиск і цінність. Людське мистецтво не може далі сягнути. Це вище від природи, що тільки на мить дала життя оригіналам. З цього великого генія, з цієї невмирущої, але непереможно лінивої палітри Понс мав „Мальтійського рицаря на молитві“, намальованого на тавлетці, а свіжістю, витонченістю та глибиною він переважав навіть портрет Баччіо Брандінеллі. Картину фра Бартоломео „Свята родина“ багато хто із знавців визнавав з Рафаелеву. Гоббема мусів піти на аукціоні за шістдесят тисяч франків. Щождо Альберта Дюрера, то цей жіночий портрет нагадував славетного „Гольцшуера“ в Нюрнберзі, що за нього королі баварські, голяндські та пруські марно й не раз давали двісті тисяч франків. Може це дружина або дочка рицаря Гольцшуера, Дюрерового приятеля?.. Гіпотеза здається правдивою, бо жінка Понсового музею змальована в такій поставі, ніби мусить бути до неї ще й пара, а герби розташовані однаково на обох портретах. Нарешті напис *aetatis suae XLI* цілком відповідає рокові, позначеному на портретові, що його так переховує дім Гольцшуерів у Нюрнберзі і з якого нещодавно зроблено гравюру.

В Елі Магуса сльози на очах виступили, коли він дивився на ці чотири шедеври.

— Даю вам дві тисячі франків нагороди за кожну цю картину, якщо ви допоможете мені придбати їх за сорок тисяч франків!..— шепнув він на вухо Сібо, приголомшеної багатством, що падало їй із неба. Через захват, чи певніш сказати — нестямі, в Магуса скинився такий розбрат у розумі та в скнарних звичках, що єврей у ньому, як бачимо, геть ізник.

— Аґя?..— спитав Ремонанк, що не знався на картинах.

— Тут усе рівне на силу,— хитро відказав єврей на вухо овернцеві,— бери десяток яких попало картин на тих самих умовах, і твій достаток забезпечений!

Трое злодіїв ще презиралися, охоплені кожен гострою жагою і задоволенням від успіху в справах багатства, коли це пролунав голос хворого й затремтів ударами дзвону...

— Хто там?..— кричав Понс.

— Та лягайте ж, пане! — сказала Сібо, кинувшись до Понса та силкуючи його лягти.— Що це вам смерти забажалось?.. Це не пан Пулен, це той славний Ремонанк — він страшенно непокоїться за вас і прийшов провідати!.. Вас так люблять, що в будинкові все шкереберть через вас пішло. Чого ж ви злякалися?

— Та мені здається, що вас там кілька,— сказав хворий.

— Кілька! Оце добре!.. Так ви марите?.. Ви збожеволієте кінець-кінцем, слово честі!.. Та ось гляньте.

Сібо моторно розчинила двері, кивнула Магусові, щоб забирався, а Ремонанк щоб увійшов.

— Так от, добродію,— почав овернець, якого Сібо вже попередила,— прийшов я провідати вас, бо весь будинок за вас боїться... Нікому не хочеться, щоб смерть у хату завітала! Та й дядько Моністроль, якого ви добре знаєте, просив переказати вам, що коли вам грошей треба, так він до ваших послуг...

— Він підслав вас, щоб ви придивились до мого безділля!..— гірко й неймовірно сказав старий колекціонер.

Хворі на печінку майже завжди переймаються особливою, раптовою антипатією, і свій лихий настрій спря-

мовують на якусь річ або особу. Отож Понс уявляв, що на його скарб зазіхають, думка про це не йшла йому з голови і час-до-часу він посилав Шмуке побачити, чи не проліз хто до святині.

— А колекція у вас гарна,—лукаво відповів Ремонанк,—так що нишпорцям нею не гріх зацікавитись, я не розуміюся на високих рідкощах, але ви, пане, славитесь за великого знавця, тож я, хоч і не розуміюсь на цьому дуже, а купив би у вас, заплющивши очі... Якщо вам гроші коли будуть потрібні,—бо ні нашо так гроші не йдуть, як на ці клятві хвороби... От сестра моя за десять день витратила десять су на ліки, коли їй напад стався, а їй так видужала б... Лікарі — це шахраї, вони користуються нашим становищем, щоб...

— Прощайте, спасибі, пане,—відповів Понс залізнякові, неспокійно на нього поглядаючи.

— Я проведу його,—шепнула Сібо хорому,—боюсь, щоб він не потяг чого.

— А так, так,—відповів хворий, поглядом дякуючи Сібо.

Сібо зачинила двері до спальні, і це знову занепокоїло Понса. Магус нерухомо стояв коло чотирьох картин. Цю нерухомість, цей захват можуть зрозуміти тільки ті, чия душа відкрита для прекрасного ідеалу, для невисловного чуття, що викликають довершені зразки мистецтва, і хто цілими годинами вистоює на ногах у Музеї коло „Джоконди“ Леонарда да Вінчі, коло „Антіопи“ Кореджо, шедевра цього художника, коло „Тіціянової коханки“, „Святої родини“, Андреа дель Сарто, коло „Дітей серед квіток“ Домінікіна, коло маленької камеї Рафаеля та його ж портрета старого, найбільших шедврів мистецтва.

— Тікайте без шелесту! — сказала Сібо.

Єврей поволі позадкував, усе дивлячись на картини, як коханець на любку, з якою прощається. Коли єврей вийшов на сходи, Сібо, яка це споглядання зрозуміла, ударила Магуса по кістлявій руці.

— Дасте мені по чотири тисячі франків за картину! Інакше нічого не буде...

— Я ж такий бідний!..— мовив Магус.— Якщо я хочу

ці картини, то з любови, тільки з любови до мистецтва, прекрасна дамо!

— Ти такий сухий, синочку, що я розумію оту любов,—сказала дверниця.— Але якщо ти не пообіцяєш мені сьогодні при Ремонанку шістнадцять тисяч, так завтра буде двадцять.

— Обіцяю шістнадцять,— відповідає єврей, наляканий жадністю дверниці.

— А чим б єврей міг заприсягтися?..— спитала Сібо в Ремонанка.

— Можете довіритись йому,— відповів залізник,— він також чесний, як і я.

— Ну, а ви?— спитала дверниця,— коли я допоможу й вам купити, що ви мені дасте?..

— Половину заробітку,— швидко відповів Ремонанк.

— Я хочу знати, скільки, не торговка ж я,— відповіла Сібо.

— Ви чудово розумієтесь на справах!— сказав Елі Магус.— З вас знаменита купчиха.

— Я ж кажу їй, щоб поєдналась зі мною тілом і добром,— сказав овернець, беручи пухку руку Сібо та плескаючи по ній, як молотом.— Ніякого вкладу мені не треба, крім вашої краси! Нащо вам триматися того турка та його голки! Хіба якомусь дверникові збагатити таку чудову жінку, як ви! Ах, як би виглядали ви десь у крамниці на бульварі, серед рідкощів, з аматорами балакаючи та зводячи їх! Покиньте свою дверницьку, коли потягнете тут грошенят, і побачите тоді, які ми вдвох будемо.

— Потягнете грошенят!— скрикнула Сібо.— Та я нездатна тут і цвяшка взяти, чуєте ви, Ремонанку! Мене по всьому кварталі за чесну жінку знають, он що!

Очі в Сібо палали.

— Ну, заспокойтесь!— сказав Елі Магус,— цей овернець, здається, дуже вас любить і образити вас не хотів.

— А як би вона діло повела!— скрикнув овернець.

— Будьте справедливі, синочки,— вела пані Сібо пом'якшавши, — і подумайте самі, яке моє життя тут...

Ось уже десять років я перериваюсь заради тих двох старих паничів, а вони ж мені тільки словами й дякують... Ремонанк вам ось скаже, що я годую їх за таку ціну, що кожен божий день докладаю двадцять, а то й тридцять су, і все ховання моє на них пішло, матінкою своєю присягаюсь!.. я ж її з батьків саму тільки й знала. І така правда цьому, як життя моє, як ясний оцей день, і хай я кавою своєю отруюся, коли брешу хоч на сантиметр!.. Ну й от — один помирає, правда ж? — ще й багатший з обох, а я ж їх як за рідних дітей маю!.. Повірте, добродію, вже три тижні торочу йому, що він при смерті (бо пан Пулен прирік його!..), а цей скнара й не згадує, щоб завести мене в духівницю, так ніби я й незнайома з ним! Слово чести, одержати те, що заробив, можна тільки тоді, коли сам візьмеш його, слово чесної жінки, бо понадійтесь но на спадкоємців!.. де ж пак! Чи чуєте, слова не дхнуть, усі люди на світі — наволоч!

— Це правда, — похмуро зауважив Елі Магус, — серед інших ми ще й найчесніші люди, — додав він глянувши на Ремонанка.

— Та лишіть но, — вела Сібо, — про вас не кажу... Посутні не до мови, сказав той старий актор!.. Присягаюсь вам, що ці два добродії винні вже мені тисяч зо три франків, мої грошенята пішли на ліки та різні їхні справи, і що коли вони не признають моїх витрат!.. Я така дурна з своєю чесністю, що не зважусь їм нагадати про це. Ви на справах, добродію, знаєтесь, то може порадите мені вдатись до повіреного?

— Та ви за всіх повірених краща! — скрикнув Ремонанк.

— Раптом у широкій простороні сходів пролунав гуркіт тіла, що впало на підлогу в їдальні.

— Ох, боже ж мій! — скрикнула Сібо. — Що це воно таке? Здається, це мій пан додолу впав!..

Вона пхнула своїх співучасників, що мерщій побігли вниз сходами, а сама кинулась до їдальні й побачила там Понса — він лежав, витягнувшись на всю довжінь, у сорочці, непритомний! Вона взяла старого панича на

руки, підняла його, як пір'їнку, й понесла на ліжко. Поклавши мрущого, вона дала йому понюхати пале-ного пір'я, намочила йому скроні одекольконом і очу-тила його. А коли він розплющив очі й життя до нього вернулось, вона взялася кулаками в боки.

— Без пантофель, у самій сорочці! Є від чого по-мерти! І чого ви мені не довіряєте?.. Коли так, то про-щайте, пане. Десять років я вам служу, з свого добра до вашої господарки докладаю, все ховання своє від-дала, щоб тільки бідний Шмуке не тужив та не плакав на сходах, як дитина... і от моя нагорода! Ви за мною стежите... Бог вас покарав... та й не дурно! А я над-саджуюсь, на руках вас несучи, може на все життя своє покалічусь... Ох, господи, я й дверей не замкнула...

— З ким ви розмовляли?

— Оце так штука! — скрикнула Сібо. — Що я вам, невольниця? звіт перед вами складатиму? Знаєте, коли ви до мене так чіплятиметесь, то я все покину! Догля-дачку беріть.

Наляканий цією загрозою, Понс дав на розум Сібо, чого вона може добитись цим Дамокловим мечем.

— Це через недугу мою, — сказав він жалісно.

— От і добре, — грубо відказала Сібо.

Вона покинула Понса в ніяковості — його брали жалі, він захоплювався кричущою відданістю своєї до-глядачки, сам себе картав і не почував страшного лиха, яким ускладнив свою хворобу, впавши додолу в їдальні.

Сібо побачила на сходах Шмуке.

— А йдіть но, пане... Недобрі новини в нас! Пан Понс божевільний робиться! Подумайте, він устав голий, пі-шов за мною... і впав отам, як стояв... Спитайте його — чому, так він не знає... Погано йому. Я ж нічого нічого не зробила, щоб його до такого гвалту призвести, хіба що розворушила його розмовою про його перше кохання... Хіба чоловіків знаєш? Всі вони старі розпусники... Да-ремно я йому свої руки показувала, в нього ж очі за-блищали, як самоцвіт...

Шмуке слухав Сібо так, ніби вона по-єврейськи говорила.

— Я так напружилась, що на все життя надвередилась!..— додала Сібо, так ніби їй заболіло, а насправді вона вхопилася випадкової думки, що спала їй у голову, коли вона відчула невеличку притому в м'ясенях.— Ох, дурна ж я! Коли побачила його там, долі, то вхопила його на руки й понесла на ліжку! А тепер надсаду почуваю! Ох, погано мені! Піду додому, доглядайте нашого хворого. Пошлю зараз Сібо, щоб пана Пулена до мене привів! Про мене краще вже вмерти, ніж у каляках бути...

Сібо схопилась за поручні й покотилась сходами, страшенно корчилась і так жалібно стогнала, що всі пожилці з переляку вийшли на площадки з помешкань. Шмуке, плачучи, підтримував хвору й пояснював відданість дверниці. Весь будинок, увесь квартал незабаром дізнався про чудовий вчинок пані Сібо, яка собі смертельної, мовляв, надсади завдала, взявши одного з клацунів на руки. Вернувшись до Понса, Шмуке розповів йому про жахливий стан їхньої управительки, і обидва вони зирнулися, питаючи: „Що з нами буде без неї?..“ Шмуке, хоч і побачив, що Понс через свою вихватку змінився, але не зважився йому докоряти.

— Прокляті тантітництво! Краше п воно погоріл, ніш мого пріятель згупіть!.. — скрикнув він, коли довідався від Понса про причину нещастя.— Не то фіряті пань Зіпо, яка нам сфій заощатшень фіттає! Не караст це, але це форопа.

— Ох, яка ж хвороба! Я перемінився, почуваю це,— мовив Понс.— Неприємно мені жалю тобі завдавати, любий Шмуке.

— Хай уше я! — сказав Шмуке.— А пань Зіпо тай спокій...

Заходами доктора Пулена недуга, що на неї скаржилась пані Сібо, зникла, і від цього чудесного одужання його репутація в кварталі Маре набула надзвичайного блиску. У Понса він покладав цей успіх на чудову будову хворої, яка через тиждень знову заступила до своїх добродіїв, на превелике їхнє задоволення. Подія ця збільшила на сто відсотків вплив дверниччин

і тиранію її над життям двох клацунів, що за цей тиж-
день наробили боргів, але вона ці борги сплатила. Сібо
використала нагоду й дуже легко здобула від Шмуке
зобов'язання на дві тисячі франків, що вона нібито
приятелям позичила.

— Ох, що то за лікар із пана Пулена! — сказала
Сібо Понсові. — Він порятує вас, добродію, бо й мене
він із труни вийняв! Бідний Сібо вже за мертво мене
мав!.. І от пан Пулен вам скаже, що я, коли в ліжку
лежала, весь час тільки про вас думала. „Боже мій,
кажу, візьми мене, аби добродій Понс живий був“...

— Бідна ж ви, добродійко Сібо, трохи не покалі-
чились через мене!..

— Ох, коли б не пан Пулен, була б я в савані,
який усіх нас чекає. В житті ж, як на довгій ниві, мов-
ляв той старий актор! Треба трохи хвілософії. А вам
як без мене було?

— Шмуке мене доглядав, — відповів хворий, — але
наша убога каса й учні наші від цього потерпіли... Не
знаю вже, як він викручувався.

— Саспокойся, Бонс! — скрикнув Шмуке, —
тятько Зіпо ф нас са панкира...

— Не говоріть про це, моє ягнятко! Обидва ж ви
наші діти, — скрикнула Сібо. — Наші заощадження у вас
добре місце мають, що там? Ви певніші за всякий банк.
Поки в нас шмат хліба є, то й у вас половина буде...
Про це й говорити не варт...

— Пітні пань Зіпо! — мовив Шмуке, йдучи.

Понс мовчав.

— Чи повірите, серденько, — сказала Сібо до хво-
рого, бачачи його стурбованість, — коли помирала я
оце — а смерть я, ох, зблизька вже бачила, — так най-
більше мучило мене, що ви лишаєтесь самі на білому
світі, безпорадні, а мій Сібо без єдиного ліяра зоста-
ється... Мої гроші — це такий дріб'язок, що й згадую
я про них, тільки про смерть свою думаючи та про
мого Сібо — янгол він, не людина! Атож, він доглядав
мене, як королеву, й плакав за мною, як теля!.. Та я
надіялась на вас, слово чесної жінки. Казала йому:
„Не журись, Сібо, мої добродії не дадуть тобі з голоду
вмерти“...

Понс нічого не відповів на цю атаку ad testamen-
tum, і дверниця замовкла, чекаючи його слова.

— Я припоручу вас Шмуке, — мовив нарешті
хворий.

— Ох, що ви не зробите, то й добре буде! — скрик-
нула дверниця.— Я здаюся на вас, на ваше серце... Не
говорімо про це ніколи, бо ви принижуете мене, сер-
денько. Думайте про те, щоб видужати! Ви ще й нас
переживете...

Глибокий неспокій огорнув серце панії Сібо; вона
вирішила добитись від свого пана пояснень, що саме має
він їй відписати, і передусім рушила ввечері до доктора
Пулена додому, коли Шмуке, що їв коло Понсового
ліжка, відколи приятель його захорів, закінчив уже свій
обід.

Розділ XVII.

ЯК ПОЧИНАЄТЬСЯ В ПАРИЖІ КАР'ЄРА.

Доктор Пулен жив на Орлеанській вулиці. Займав він невеличке приміщення на першому поверху, що складалося з передпокою, вітальні та двох спалень. Суміжна з передпокоем кімната, яка сполучалася з докторовою спальнею, була йому за кабінет. До помешкання належала ще кімната про слуг та маленький льох, а саме помешкання було в крилі величезного будинку, поставленого за Імперії на місці старого осібника, від якого ще залишився сад. Він був розподілений поміж трьома помешканнями першого поверху.

Помешкання докторове не знало ремонту вже сорок років. Картини, шпалери, оздоби — все в ньому дхнуло Імперією. Від сорокарічного бруду та диму в ньому потемніли шибки, бордюри, малюнки на шпалерах, стеля й картини. Проте, це маленьке помешкання в нетрях Маре коштувало тисячу франків річно. Пані Пулен, шістдесят-семи-літня мати докторова, доживала свого віку в другій спальні. Вона працювала на шкуряників, шила краги, шкуряні штани, помочі, пояси, словом усе, що належить до цього ремества, за наших днів досить занепалого. Заклопотана доглядом за господарством та за єдиною прислугою свого сина, вона ніколи з дому не виходила, а гуляла в садку, де можна було пройти з вітальні скляними дверима. Тому двадцять років овдовівши, вона по смерті чоловіковій продала шкуряне діло їхньому першому майстрові, який дав їй стільки роботи, щоб вона могла заробляти на круг тридцять су денно. Вона всім пожертвувала задля виховання свого

єдиного сина, бо за всяку ціну хотіла вивести його на вище становище, ніж було в його батька. Горда своїм Ескулапом і в його успіх вірячи, вона й далі всім для нього жертвувала, раділа тим, що доглядає його й заощаджує для нього, мріяла тільки про його добробут і любила його з розумом — те, чого не всі матері вміють. Пані Пулен пам'ятала, що була простою робітницею, і не хотіла шкодити синові чи на сміх наражатись, бо добра жінка, як і пані Сібо, говорила по-простолюдному; тож вона сама ховалась у своїй кімнаті, коли до доктора приходили випадком значні клієнти або коли навідувались його товариші з колегії чи шпиталю. Тому докторові ніколи не доводилося червоніти за матір, яку він дуже шанував і в якій брак виховання надолужувала незвичайна ніжність. Продаж шкур'яного діла дав коло двадцяти тисяч франків, вдова поклала їх у банк 1820 року, і тисяча сто франків ренти, що вона з того мала, становили весь її достаток. Тому сусіди довгий час бачили в садку білизну докторову й матері його, на мотузках розвішену. Служниця з панією Пулен ради ощадности прали білизну вдома. Ця хатня подробиця дуже шкодила докторові — бачивши його бідність, йому не хотіли визнавати таланту. Тисяча сто франків ренти йшли на помешкання. Заробітків пані Пулен, доброї гладкої бабусі, перший час вистарчало на всі видатки цієї вбогої родини. Після дванадцятьох років упертої праці на своєму кам'янистому шляху, коли доктор став заробляти якусь тисячу екю на рік, пані Пулен мала до розпорядку тисяч із п'ять франків. Хто знає Париж, той скаже, що цього вистачить тільки на конечні потреби.

Вітальня, де чекали клієнти, була вбого впоряджена вульгарною канапою з червоного дерева, оббитою жовтим утрехтським оксамитом у квітки, чотирма кріслами, півтузінню стільців, вітальним столиком і столом до чаю — все це від спадщини шкур'яника, на його смак куплене. Годинник, що незмінно стояв під склом між двома єгипетськими свічниками, являв собою ліру. Незрозуміло було, яким способом могли так довго продержатись віконні завіски, бо були вони з жовтого

перкалю в червоні квітки, виробу фабрики Жуї. Оберкамфф дістав 1809 року похвалу в імператора за ці жахливі вироби бавовняної індустрії. Кабінет докторів був умебльований до цього ж смаку, бо впоряджено його обставою батьківської кімнати. У ньому все було сухе, бідне й холодне. Який хворий повірить у знання лікаря, що не має не тільки репутації, а й меблів у той час, коли показовість всемогутня, коли на площі Згоди золотять свічники, щоб бідного потішити думкою, що він є багатий громадянин!

Передпокій правив за їдальню. В ньому працювала покоївка, якщо їй не було роботи на кухні та коли вона не допомагала матері докторовій. Побачивши руді серпанкові завісочки на вікні в цій кімнаті, що виходила на подвір'я, всяк із одного погляду пізнавав пристойні злидні, що панували в цьому сумному помешканні, яке півдня бувало порожнє. В стінних шафках хоронились, певно, рештки цвілих пирогів, надбиті тарілки, вічні затички, тижневі серветки — словом, законна гидота дрібних паризьких родин, звідки вона може потрапити тільки в кошик ганчірника. Не диво, що в такий час, коли гроші сидять у кожній голові й бренять у кожній фразі, тридцятилітній доктор, маючи матір без зв'язків, лишався в паничах. За десять років він не натрапив на жоднісінький привід до роману в тих родин, де водила його професія, бо лікував він людей такої верстви, де життя нагадувало його власне життя; він бачив тільки родини, до його родини подібні — дрібних службовців та дрібних фабрикантів. Найбагатшими його клієнтами були різники, пекарі та великі роздрібники кварталу — люди, що здебільшого приписують своє одужання природі й на цій підставі платять докторові сорок су, коли він приходить пішки. В медицині екіпаж потрібніший за знання.

Звичайне й безбарвне життя впливає, кінець-кінцем, і на бурхливу душу. Людина пристосовується до своєї долі, погоджується з нікчемністю свого життя. Після десятиох років практики доктор Пулен так само провадив сізіфову роботу, але вже без розпачу, що отруював йому перші дні. А втім він голубив одну мрію, бо в Па-

рижі в кожного є мрія. У Ремонанка своя, у пані Сібо своя так само. Доктор Пулен сподівався, що його покличуть до якогось впливового багатія, а потім за допомогою цього хворого, що його заходами доконче видужає, він дістане посаду головного лікаря в шпиталі, тюремного лікаря, або лікаря при театрах на бульварі чи при міністерстві. Таким якраз способом він здобув посаду лікаря при мерії. Сібо покликкала його до пана Пільєро, власника того будинку, де Сібо були за дверників—доктор його доглянув івилікував. Пан Пільєро, дід уперших графині Попіно, дружини міністрової, з боку матері, зацікавився цим молодиком, якого приховані злидні він виразно побачив під час подячної візити, і зажадав від свого двоюрідного небожа міністра, який його шанував, щоб доктора призначили на посаду, де він працював уже п'ять років,—ця невеличка платня наспіло вчасно й утримала доктора від страшної долі—еміграції. Покидати Францію для француза жахлива річ. Доктор Пулен пішов, звичайно, подякувати графу Попіно, але лікарем державного діяча був славетний Біяншон, і одвідувач зрозумів, що в цей дім йому ніколи не пройти. Бідолаха-доктор, що тішив себе думкою про протекцію одного з впливових міністрів, одної з дванадцяти чи п'ятнадцяти карт, що їх уже шістнадцять років розкладає на столі Ради могутня рука, знову потонув у Маре, де бігав по бідаках, по дрібних буржуа та зобов'язаний був посвідчувати смерть у мерії за тисячу двісті франків річно.

Докторові Пулену, що відзначався студентом і зробився обережним практиком, досвіду не бракувало. До того ж, смерті його не робили скандалу, і він міг вивчати всі хвороби *in anima vili*. Подумайте, яка жовч у ньому розвивалась! Тому вираз його обличчя, довгого й меланхолійного, часом бував страшний. Вставте в жовтий пергамент палкі очі Тартюфа й ідкість Альцеста, потім уявіть собі ходу, поставу й погляди цього доктора, що був не гіршим від славетного Біяншона лікарем, а почував, що його тримає в темряві якась залізна рука! Доктор Пулен мимоволі порівнював свої десятифранкові заробітки, та й то щасливими днями, до Біяншонових,

що сягали п'ятсот-шістсот франків! Чи не в цьому полягає вся ненависть демократії? Проте, цей загнаний честолюбець нічого не міг собі закинути. Він уже пробував щастя у винаході проносних пілюль на зразок Морісонових. Виробляти їх він довірив одному своєму товаришеві з шпиталю, який зробився фармацевтом, але той був закоханий у статистку з Амбігю-Комік і через неї зруйнувався, а що патент на проносні пілюлі вибрано на його ім'я, то це величезне викриття збагатило його заступника. Фармацевт виїхав до золотого краю Мехіки й завіз із собою тисячу франків заощаджень бідного Пулена, якого статистка для більшої розради вилаяла лихварем, коли він прийшов править із неї свої гроші. Після доброї нагоди з одужанням старого Пільєро, йому не траплялось уже жодного багатого клієнта. Пулен бігав по Марє пішки, як худючий кіт, і з двадцяти візит тільки за дві одержував по сорок су. Клієнт, що добре платить, був йому тим фантастичним птахом, що його по всьому підмісячному світі звуть „білим дроздом“.

Молодий адвокат без справ і молодий лікар без клієнтів — це два найбільші прояви пристойного розпачу, властивого місту Парижеві, того німого й мовчазного розпачу, що ходить у фракку й чорних штанях з побілілими швами, які нагадують цинк мансарди, в отласній потертій жилетці й ретельно береженому капелюхові, в старих рукавицях та перкалевих сорочках. Це поема суму, похмура, як таємниці Консьєржері. Інші злидні, злидні поета, митця, актора, музиканта, прикрашаються притаманною мистецтву радістю, безтурботністю богеми, що веде потім у тебаїди генія! Але ці два чорні фраки, що ходять пішки, належать до професій, яким людськість показує тільки ганебні свої сторони, і в них у початковому приниженні з'являються лихі, визивні думки, де згущена ненависть та честолюбство виблискують поглядами, що нагадують перші віхті полум'я, коли займається пожежа. Коли два приятелі з колегії здибаються після двадцятьох років розлуки, багатий уникає тоді бідного товариша, не пізнає його, жахається тієї прірви, що доля між ними поклала. Один

промчав життя на баских конях фортуни чи на золочених хмарах щастя; другий плазував під землею в паризькій каналізації, що поклала на нього свої сліди. Скільки колишніх друзів уникало доктора, побачивши його сурдут та жилет.

Тепер легко зрозуміти, чому доктор Пулен так добре відіграв свою ролу в комедії з хворобою Сібо. Жадібність та честолюбство одне одного чують. Не знайшовши жодного пошкодження в жодному органі дверниці—пульс у неї був чудовий і рухи надзвичайно легкі,—і разом з тим чуючи її голосні стогони, він зрозумів, що їй є якась користь прикидатися мрущою. Швидке вигоїння тяжкої вдаваної недуги мусіло рознести про нього славу по окрузі, тож він ще прибільшив небезпеку від гаданої гили пані Сібо й казав, що запобіг хворобі тільки тим, що вчасно до неї взявся. Він давав дверниці якісь ліки, зробив їй якусь фантастичну операцію, і все це завершилось цілковитим успіхом. В арсеналі надзвичайних лікувань Деплена він розшукав чудернацький випадок, застосував його до пані Сібо, скромно приписав успіх великому хірургові, а сам назвався його наслідувачем. От на яку зухвалість здібні дебютанти в Парижі. Все їм править за драбину, щоб вилізти на сцену; але ж усе псується, навіть шаблі в драбині, і дебютанти кожної професії не знають уже, з якого дерева ті шаблі робити. Трапляється іноді, що парижанин повстає проти успіху. Йому обридає споружати п'єдестали, він дметься, як пещена дитина, й не хоче вже ідолів; а іноді, правду сказати, й талановитих людей йому для захоплення бракує. В жилевій породі, звідки видобуваються генії, є прогалини; тоді парижанин брикається, йому не хочеться весь час вихваляти та підносити посередності.

Ввійшовши своїм звичаєм раптово, пані Сібо застала доктора з старою матір'ю коло столу, де стояла вальєріянова салата, найдешевша з усіх салат, а за весь десерт був тоненький шматочок сиру Брі, тарілка сушених овочів, де багато видніло сміття, та ще тарілка поганих яблук із берлини.

— Ви можете лишитись, мамо,— сказав лікар, затри-

муючи пані Пулен за руку,— це пані Сібо, про котру я вам казав.

— Мое шанування, пані, кланяюсь, пане,— мовила Сібо, сідаючи на стільця, що їй лікар підсунув.— А, це ваша пані-матка? Шаслива ж вона, такого талановитого сина маючи, бо це ж мій рятівник, пані, від смерти мене він визволив.

Пані Сібо видалась удові Пулен чарівною, коли вона почула від неї таку похвалу синові.

— Прийшла я, добродію Пулен, між нами будь сказано, сповістити вас, що з бідним паном Понсом кепська справа, і хочу оце з вами про нього поговорити...

— Ходімо до вітальні,— сказав доктор Пулен, виразним жестом показуючи пані Сібо на свою служницю.

У вітальні Сібо докладно з'ясувала своє становище супроти двох клацунів, переказала з усякими прикрасами історію своєї позички, розповіла про нечисленні послуги, що вона за десять років панам Понсові та Шмуке робила. Її послухати, так оті старі й не прожили б без її матерніх турбот. Виставляла себе янголом і наплела стільки брехень, покроплених слізьми, що кінець-кінцем розчулила стару пані Пулен.

— Розумієте ж, добродію,— сказала вона наприкінці,— мені треба добре знати, що збирається пан Понс для мене зробити, коли йому помирати прийдеться; аж ніяк не бажаю йому цього, бо, чи бачите, пані, доглядати цих двох немовлят — це життя моє; та коли одного не стане, то я другого доглядатиму. Так уже природа мене створила, щоб матір'ю бути. Не знаю, щоб то сталося зі мною, коли б не було мені про кого дбати, з кого б дитину собі зробити... Отож, коли панова Пулена воля, то він велику послугу мені вчинить, за яку я подякувати йому зумію, коли поговорить із паном Понсом про мене. Боже мій, тисяча франків ренти— хіба ж це я багато жадаю?.. Для пана Шмуке це вигода буде. Адже наш любий хворий сказав мені, що припоручить мене тому бідному німцеві, який буде, виходить, його спадкоємцем... Але що то за людина, коли він двох думок по-французьки зв'язати не годен, а то й

зовсім до Німеччини може виїхати, такий бо розпач його візьме, коли приятель його помре.

— Люба пані Сібо,—відповів доктор, споважнівши,— такі справи аж ніяк не торкаються лікарів, і мені б заборонили практикувати, коли б дізналися, що я втручаюся в заповітні розпорядження когось із моїх пацієнтів. Закон не дозволяє лікареві брати якийсь спадок від свого хворого...

— Що за дурний закон! Бо що ж заважає мені поділитися з вами моїм спадком?— моторно відповіла Сібо.

— Я піду далі,—казав лікар,—моє лікарське сумління забороняє мені говорити панові Понсу про його смерть. Передусім, не в такій ще він для цього небезпечі, а подруге така розмова з мого боку налякала б його, а від цього може трапитись справжнє погіршення й хвороба стане смертельна...

— Але ж я рукавичок не надіваю, коли кажу йому впорядкувати свої справи,—скрикнула пані Сібо,— йому ж від того не гіршає... Він до цього підготований... не бійтеся...

— Не кажіть мені більше нічого, люба пані Сібо! Речі ці не в обсязі лікаря, вони належать до нотарів...

— Але ж, добродію Пулен, якщо пан Понс питає вас про себе, в якому він стані, та якщо він схоче зробити розпорядження, то хіба ви відмовитесь сказати йому, що впорядкувати справи — це чудова річ для одужання?.. А тоді закинете слівце й за мене...

— О, коли він сам згадає про духівницю, то я, звичайно, відмовляти його не буду,—сказав доктор Пулен.

— От і гаразд!—скрикнула пані Сібо.—Я прийшла оце подякувати вам за турботи,—додала вона, всовуючи йому в руку папірець із трьома золотими.—Оце все, що можу зараз дати. Ох, коли б я багата була, то й ви багатий були б, добродію Пулен, ви ж образ господа бога на землі... У вас не син, а янгол, пані!

Сібо підвелась, пані Пулен їй приязно вклонилась, а доктор провів її аж на сходи. Тут цю жахливу вуличну леді Макбет осяяло пекельною думкою: вона зрозуміла, що лікар робиться її спільником, коли прийняв гонорар за фіктивну хворобу.

— Як же це, добродію Пулен,— сказала вона йому,— ви від смерти мене порятували, а тепер не хочете слова замовити, щоб порятувати мене від злиднів?..

Лікар відчув, що дозволив чортові схопити себе за волосину, і волосина та невблаганно накручується на червоний пазур. Злякавшись, що честь свою губить за такий дріб'язок, він на цю диявольську думку відповів не менш диявольською:

— Слухайте, добродійко Сібо,— мовив він, завівши її назад до свого кабінету,— я хочу з вами поквитуватись, бож я зобов'язаний вам своєю посадою в мерії...

— Ми поділимось,— відповіла вона моторно.

— Чим?— спитав доктор.

— Спадщиною,— відповіла дверниця.

— Ви мене не знаєте,— відказав доктор, стаючи у позу Валерія Публіколя.— Не говорімо про це. У мене є приятель з колегії, дуже розумний хлопець; ми з ним великі друзі, бо нам обом у житті не повелося. Я вивчав медицину, а він тимчасом за правом сидів; поки я практику відбував, він папери списував у повіреного пана Кутюра. Сам він син шевця, як я — шкуряника, і не знаходив круг себе великих симпатій, а так само й великих капіталів, бо, зрештою, тільки через симпатію здобуваєш капітали. Контору він зміг одержати тільки в провінції, у Манті... А провінціяли дуже мало тямляться на паризькому розумові й чинили моему приятелеві безліч підступів.

— Яка наволоч!— скрикнула Сібо.

— Так,— провадив доктор,— бо вони з'єдналися проти нього й примусили його спродати контору через якісь нібито помилки його; у справу втрутився королівський прокурор; він був із тамтешніх і потяг за місцевими. Бідний хлопець, ще худший та пошарпаніший від мене,— звати його Фрезье,— притулився в нашій окрузі й мусить тепер виступати за адвоката в мировому суді та в поліцейському трибуналі. Живе він недалеко, на Перловій вулиці. Підіть у номер дев'ятий, там на четвертому поверху побачите золотом на червоному сап'яні: „Кабінет пана Фрезье“. Фрезье спеціально провадить справи дверників, робітників і всіх бідаків нашої округи за помірковану ціну. Це чесна людина, бо нема що вам

казати, що шахрай із його здібностями каретою їздив би. Сьогодні ввечері я з ним побачуся. Сходіть до нього завтра вранці; він знає торговельного пристава Лушара, судового пристава Табаро, мирового суддю Вітеля й нотаря Троньйона,— водиться, виходить, з найшановнішими урядовцями кварталу. Якщо він візьметься за вашу справу й якщо вам пощастить, щоб пан Понс узяв його за радника, то в його особі, чи чуєте, ви матимете власного двійника... Тільки не пропонуйте йому неприйнятних для чести угод, як зі мною було; але він розумний, і ви з ним порозумієтесь. А коли треба буде винагородити його за послуги, то я буду вашим посередником...

Пані Сібо лукаво глянула на доктора.

— Чи не цей ходатар,— сказала вона,— вирятував панію Фльорімон, перекупку з вулиці Вйей-дю-Тампль, що закрутилася із спадщиною свого приятеля?..

— Він самий,— сказав доктор.

— Чи ж не жах це, скрикнула Сібо,— що після того, як він їй дві тисячі франків ренти здобув, вона не згодилась за нього віддатися, як він просив, і за всю подяку, кажуть, подарувала йому тузін сорочок із голяндського полотна, дві тузіні хусточок—словом, цілий посаг!

— Посаг цей коштував тисячу франків, добродійко,— сказав доктор,— і для Фрезье, що тільки починав тоді в кварталі, він був тоді дуже потрібний. До того ж вона без заперечень сплатила видатки... Після цієї справи Фрезье й інші здобув; тепер він дуже зайнятий, але наші клієнти одне одного варті...

— Тільки праведники на землі мучаться!— відповіла дверниця.— Ну прощайте і спасибі, добродію Пулен.

Тут починається драма, чи, коли хочете, жахлива комедія смерти старого безженця, силою речей кинутого на поталу зажерущим натурам, що гуртуються коло його ліжка й яким допомагає в цьому разі запекла пристрасть картиномана, жадібність пана Фрезье, від якого вас дріж візьме, коли ви у власній дірі його побачите, та неситість овернця, на все, навіть на злочин здібного, аби тільки розжитись на капітал. Проте, в цій комедії, котрій попереднє оповідання править ніби за авансцену, акторами виступають ті самі особи, що й досі були на сцені.

Розділ XVIII.

Х О Д А Т А Р.

Упослідження слів належать до тих чуднот у людських звичаях, що для з'ясування їх треба цілих томів. Напишіть, звертаючись до повіреного, „ходатар“, і ви образите його так само, як образили б купця-гуртовика, коли б листа йому заадресували: „Панові крамареві“. Слово „господар“ є найкращий приклад життя й смерти слів. „Господар“ — це значить володар, князь. Цим титулом, колись таким значним, тепер величають кожного; а проте слово „господь“ тотожне й рівновартне з словом „господар“, вживається тільки до бога. Судді, радники, юрисконсульти, лавники, адвокати, судовики, повірені, пристапи, дільці судові агенти та оборонці — ось на які категорії поділяються ті, що чинять закон чи беззаконство. Два останні щаблі цієї драбини є „виконавець“ та „ходатар“. Виконавець, якого вульгарно називають могоричником, це випадковий представник правосуддя, він тільки стверджує виконання присуду; для цивільних справ це ніби принагідний кат. А от ходатар — це справжня образа професії. Для правосуддя це те саме, що „писака“ для літератури. У Франції для всякої професії через запекле суперництво їх вироблено зневажливі терміни. Для кожного стану є своя образа. Але кожна професія в Парижі має свою омегу, людей, що своє діло ставлять урівень із вуличним життям, з народом. Тому й дрібний ділок „ходатар“ існує ще по деяких кварталах, так як існує в Ринку дрібний лихвар, що проти великого банку виглядає так само, як Фрезье проти колегії

оборонців. Дивна річ, простолюди бояться судовиків як бояться вони й розкішних ресторацій. Вони звертаються до дільців, бо й пити в шинок ходять. Свій рівень — це загальний закон різних соціальних сфер. Тільки обрані натури люблять сходити на верховини, спокійно тримаються серед людей вищого стану й здобувають собі місце, як той Бомарше, що впустив годинника одного вельможного пана, який хотів його принизити; але й вискочні, надто такі, що вміють стерти своє минуле, належать до величезних винятків.

Другого дня о шостій годині вранці пані Сібо була вже на Перловій вулиці й роздивлялась на будинок, де жив її майбутній порадник, пан ходатар Фрезье. Це був старий будинок, де живе старовинне міщанство. Хід до нього вів коридором. Перший поверх, зайнятий почасти дверницькою та крамницею мебляра, якого майстерні й комори затарасували внутрішній дворик, був поділений навпіль коридором та сходами, де тхнуло вогкістю й салітрою. Будинок цей виглядав прокаженим.

Пані Сібо зайшла просто в дверницьку, де побачила співтовариша свого чоловіка, шевця, дружину його та двох малят, що жили в простороні десятих квадратних футів з вікном у дворик. Незабаром між жінками нав'язалась найщиріша приязнь, коли Сібо об'явила свою професію, назвалася й розповіла про свій будинок на Нормандській вулиці. Чверть години пішло на плитки, що під них дверниця пана Фрезье варила шевцеві та дітям сніданок, а потім пані Сібо звела мову на пожилеців і згадала за ходатаря.

— Пришла оце порадитись із ним про свої справи; приятель його, доктор Пулен, мабуть говорив йому вже про мене. Ви пана Пулена знаєте?

— Ще б пак! — сказала дверниця з Перлової вулиці, — Він же мою малу від крупа порятував.

— Він і мене порятував, пані... А що за людина з пана Фрезье?

— Така людина, добродійко, — сказала дверниця, — з якої не легко вирвати гроші за листи в кінці місяця.

Кмітливій Сібо цієї відповіді було досить.

— Можна бути бідним і чесним,— зауважила вона.

— Та й я так думаю,— казала друга дверниця;— ми от із золота та срібла не їмо й грошей не складаємо, але нікому й ліяря не винні.

Сібо пізнала себе в цій мові.

— А чи можна йому, любонько, довіритись?— спитала вона.

— Атож, чула я від пані Фльорімон, що коли пан Фрезье комусь добра захоче, так проти нього ніхто не вийде.

— А чому ж вона з ним не побралась, коли він їй багатство здобув?— моторно спитала Сібо.— Не погано ж для крамарки, утриманки якогось дідугана, та стати адвокатихою...

— Чому?— мовила дверниця, виводячи пані Сібо в коридор.— Ви ж зараз до нього йдете, правда?... Ну, так коли будете в його кабінеті, тоді й побачите, чому.

Сходи із звідними віконцями на подвір'я, що, крім власника та пана Фрезье, решта жильців належала до механічних професій. На брудних приступках кожне ремество поклало свою відзнаку— на них валялись мідні окравки, ламані гудзики, шматки матерії та плетівок. Учні з верхніх поверхів малювали на стінах соромицькі карикатури. Останнє слово дверниці розворушило цікавість пані Сібо, і вона вирішила, що порадившись з приятелем доктора Пулена, звірить на нього свою справу тільки залежно від свого вражіння.

— Іноді я сама себе питаю, як то може пані Соваж держатись у нього на службі,— сказала, ніби пояснюючи, дверниця, що йшла за панією Сібо.— Я проведу вас, пані,— додала вона,— якраз несучи хазяїнові молоко та газету.

На третьому поверху Сібо спинилась перед страшенно гидкими дверима. Червоно-руде фарбування їх було на двадцять сантиметрів завширшки вкриті чорнуватим шаром, що відкладається за якийсь час від рук і з яким архітекти пробують боротися по елегантних помешканнях, накладаючи дзеркала над і під замком. Віконце в цих дверях, забите сміттям,— подібним до

того, що вживають ресторатори, щоб надати пляшкам старішого вигляду,— було тут тільки для того, щоб заробити цим дверям прізвисько тюремних; віконце це, до речі, чудово пасувало до окуття на взір трой-зілля, до страшенних гаків, до цвяхів з грубими шапками. Тільки якийсь скупець або пашквілянт, що з усіма пересварився, міг вигадати отаке пристосовання. Від ринви на помії додавалась ще й своя частка смороду на сходах, де стеля була всюди розмальована арабесками від свічного диму, ще й якими арабесками! Кволий звук дзвінка, від якого висів шнурок з брудною кулькою на кінці, свідчив про надщербину в металі. Кожна річ гармоніювала тут із цілістю огидної картини. Сібо почула шелест важких кроків та астматичне дихання якоїсь могутньої жінки, і з'явилася пані Соваж. Це була одна з тих баб, що їх провидів Андрієн Бровер у своїх „Відьмах, що летять на шабаш“— жінка семи футів і шести дюймів заввишки з салдатським обличчям, ще волосатішим, ніж у пані Сібо, хворобливо гладка, в жахливій вибійчаній сукні, в хустці й навіть ще в папільотках, пороблених із газет, що її пан одержував задурно, та з чимсь ніби золоті возові колеса в ушах. У руках ця знаменита самиця тримала опукуватий бляшаний казанок, а збігле молоко дхнуло на сходах ще одним запахом, хоч і мало помітним, не зважаючи на свою нудотну їдкість.

— Що вам треба, пані?— спитала пані Соваж.— І вона загрозово зміряла панію Сібо, що певно видавалась їй дуже добре вбраною, геть убійчим поглядом, бо очі в неї від природи були криваві.

— Я прийшла до пана Фрезье від приятеля їхнього, доктора Пулена.

— Заходьте, пані,— відповіла Соваж, прибираючи зненацька дуже приятного вигляду — це показувало, що вона вже попереджена про цю вранішню візиту.

І зробивши театральний реверанс, парубійко-служниця раптом розчинила двері до кабінету колишнього мантського повіреного. Кабінет цей, що виходив на вулицю, був цілком подібний до маленьких контор третьорозрядних судових приставів, де теки лежать у

почорнілих дерев'яних шафах, де справи такі старі, що в них борода повиростала, висловлюючись канцелярським стилем, де червоні поворозки жалюгідно звисають, де від паперів дхне мишиними гулянками, де підлога сіра від пилу, а стеля жовта від диму. Дзеркало на каміні було мутне, на чавунних ґратках убого тліла пара головешок; годинник модерної штуківки був куплений франків за шістдесят десь на судовому розпродажу, а свічники при ньому у вельми кепському стилі рококо були цинкові, і фарба з них місцями позлазила, полишаючи голий метал. Пан Фрезье, худий і хворобливий чоловічок із червоним прищуватим обличчям, що свідчило за його геть зіпсуту кров, раз-у-раз почісував до того ж свою праву руку, а з-під перуки, надітої надто назад, видко було жахливий череп цегляного кольору. Він підвівся з плетеного крісла, де сидів на зеленій сап'яновій подушці, прибрав ласкавого вигляду й промовив приємним голосом, підсуваючи стільця:

— Пані Сібо, я гадаю?..

— Атож, пане, — відповіла дверниця, втративши свою звичайну впевненість.

Пані Сібо злякалась цього голосу, що дуже нагадував звук тріснутого дзвінка, й погляду — ще зеленішого за зеленуваті очі її майбутнього радника. Кабінет так продхнувся самим Фрезье, що повітря в ньому здавалось зачумленим. Пані Сібо зрозуміла тепер, чому пані Фльорімон не зробилася панією Фрезье.

— Пулен говорив мені про вас, люба дамо, — сказав ходатар тим підлесливим голосом, що зветься голоском, але все таки кислим і безбарвним, як місцеве вино.

Тут ходатар спробував задрапуватись, натягнувши на гострі коліна, прикриті геть поношеними мельтоновими штаньми, поли старого ситцевого халата, в якому з дірок зухвало випиналась вата, що своєю вагою отягала поли й розкривала почорнілий фланелевий каптанець. Зав'язавши з фертівським виглядом поворозки неслух'яного халата, Фрезье зсунув щипцями дві головешки, що давно вже відбігли одна одної, як два

брати-вороги. Потім, охоплений раптовою думкою, підвівся:

— Пані Соваж!— гукнув він,

— А що?

— Мене ні для кого дома немає.

— Авже ж, видима річ,— басом відповіла козирбаба.

— Це моя стара мамка,— ніяково сказав ходатар.

— У неї ще багато молока¹⁾— відповіла базарна героїня.

Фрезье посміявся з калямбура й замкнув двері, щоб господиня його якось не перебила оповідання пані Сібо.

— Ну, пані, викладайте свою справу,— мовив він, сідаючи та все силкуючись загорнутись у халат.— Той, кого посилає до мене єдиний приятель, якого я маю на світі, може на мене покластись... цілком покластись!

Пані Сібо розповідала з півгодини, і Фрезье ні разу не дозволив собі урвати її, слухав її цікаво, як новобранець старого салдата. Через цю мовчанку та терплячість пана Фрезье, що дуже уважно, здавалось, слухав ту бурхливу балаканину, якої зразки можна було бачити в сценах між Сібо та бідним Понсом, неймовірна дверниця покинула деякі впередження, що повстали в неї від ганебної хатньої обстави. Коли Сібо спинилась і наготувалась слухати пораду, маленького ходатаря, що вивчав майбутню клієнтку зеленими в чорні крапки очима, схопив так званий гробовий кашель, тож він удався до фаянсового глечика з трав'яним наваром і випив його.

— Не жити б мені, якби не Пулен, добродійко Сібо,— відповів Фрезье на материнські погляди дверниці,— але він каже, що верне мені здоров'я...

Здавалось, він і забув про оповідання своєї клієнтки, що збиралась уже тікати від такого мерця.

— Щодо спадщини, пані, то передусім треба знати дві речі,— обізвався колишній мантський повірений.— Поперше: чи варта спадщина клопоту, а подруге,

¹⁾ Гра словами: laif — молоко; laid — бридний мають однакову вимову.

хто такі спадкоємці, бо коли спадщина завидна, то спадкоємці — вороги.

Сібо розказала про Ремонанка та Елі Магуса й заявила, що ці вправні дільці оцінили колекцію картин на шістсот тисяч франків...

— А чи куплять вони її за цю ціну?— спитав колишній повірений, бо бачите, пані, ділові люди в картини не вірять. Картина — це на сорок су полотна або на сто тисяч франків малюнку! Але картини на сто тисяч франків дуже добре відомі, і скільки помилок трапляється з цими цінностями, навіть найславетнішими. Один великий фінансист, якого галерію відвідували й гравували (гравували!), витратив, кажуть, на неї мільйони... Він помирає — бо всі мруть — і от його справжні картини пішли не більше, як за двісті тисяч франків! Треба привести до мене тих добродіїв...
Перейдімо до спадкоємців.

І Фрезье знову прибрав поставу слухача. Почувши ім'я президента Камюзо, він похитав головою й скривився, від чого Сібо зробилася надзвичайно уважною, вона спробувала прочитати по його чолі, по його жахливому обличчі, але побачила те, що по-діловому зветься камінним виразом.

— Атож, добродію,— казала Сібо,— мій пан Понс рідний кузен президента Камюзо де-Марвіль, він торочить мені про свою кривність двічі на день. Перша дружина пана Камюзо, шовковика...

— Що зробився допіру пером Франції...

— ... була панна Понс, сестра вперших пана Понса.

— Вони троюрідні...

— Тепер вони ніякі, бо посварилися.

Пан Камюзо де-Марвіль п'ять років головував у мантському трибуналі перед тим, як переїхав до Парижу. Він не тільки полишив там спогади, але й зберіг ще й зв'язки, бо його наступник, той із суддів, з котрим він найбільше приятелював за свого перебування, ще й досі головував у трибуналі, отже знав Фрезье досконало.

— Чи знаєте ви, пані,— сказав він, коли Сібо замкнула червоні шлюзи свого повноводого рота,— чи

знаєте ви, що головним ворогом буде у вас людина, яка може посилати людей на ешафот?

Дверниця підскакнула на стільці, як та лялька в цяцькі, що зветься „сюрпризом“.

— Заспокойтесь, люба дамо,— вів далі Фрезьє.— Нема нічого дивного, що ви не знали, що то є президент палати королівського суду в Парижі, але ви мусіли знати, що пан Понс має законного спадкоємця. Президент де-Марвіль є один і єдиний спадкоємець вашого хворого, але він побічний у третій лінії, отже пан Понс має право на підставі закона чинити з своїм достатком по своїй волі. Ви не знаєте також, що дочка президентова місяця з півтора тому взяла шлюб із старшим сином графа Попіно, пера Франції, колишнього міністра хліборобства й торгівлі, одного з найвпливовіших у сучасній політиці. У цій спілці президент робиться ще страшніший, ніж він був, як голова суду.

Сібо на цьому слові знову затремтіла.

— Атож, якраз він і спровадить вас туди,— провадив Фрезьє.— Ох, люба дамо, ви не знаєте, що таке червона мантия! Досить уже мати проти себе й звичайну чорну мантию! Якщо ви бачите мене зруйнованим, лисим, мрущим, так тільки через те, що я ненавмисно зачепив дрібненького провінціального прокурора! Мене примусили продати з утратою контракту, ще й добре, що сам урятувався, занапастивши достаток! Коли б я надумав опиратись, то не зберіг би права на адвокатство. А ви ще й того не знаєте, що не тільки в президентові Камюзо річ, це дарма було б, але в нього, чи бачите, дружина є!.. І коли здибаєтесь віч-на-віч з цією жінкою, то вас у такий дріж кине, як ніби ви на першу приступку ешафоту стали, волосся у вас дороги полізе. Президентова мстива, вона десять років заплутуватиме вас у сільце, де ви й загинете. Вона крутить своїм чоловіком, як циган сонцем. Вона призвела до самогубства одного чудового хлопця в Консьєржері, вона геть оббілила одного графа, якого обвинувачували до фалшування. Вона трохи не віддала під опіку одного з найбільших вельмож при дворі Шарля X. Нарешті, скинула генерального прокурора де-Гранвіля..

— Що жив на вулиці Вйей-дю-Тампль, на розі вулиці Сен-Франсуа?— спитала Сібо.

— Його самого. Кажуть, що вона хоче свого чоловіка на міністра юстиції вивести, і невідомо, чи не пощастить їй у цьому... Якщо їй спаде на думку завдати нас під суд і на каторгу, так от дарма, що я безневинний, як немовля, а зразу візьму пашпорта й подамся в Сполучені Штати... так бо добре знаю я правосуддя. Так от, добродійко Сібо, щоб віддати свою одиначку за молодого віконта Попіно, що буде, кажуть, спадкоємцем вашого домовласника, пана Пільєро, президентова геть увесь свій достаток поклала, так що тепер вони з президентом живуть на саму його платню. І ви гадаєте, люба дамо, що в таких обставинах пані президентова погребує спадщиною вашого пана Понса?.. Та я волю краще під гармати стати, ніж мати таку жінку за ворога...

— Та кажу ж,— обізвалась Сібо,— вони посварилися...

— А що з того?— спитав Фрезье.— Тим гірше! Вбити родича, який усім набрид,— це щось, але взяти по ньому спадок — сама радість!

— Але ж старий своїх спадкоємців ненавидить; він мені каже весь час, що ці люди — пригадую ймення: Кардо, Бертье тощо,— розчавили його, як яйце, що під воза трапило.

— Хочете, щоб і вам те саме було?

— Господи, боже мій! — скрикнула дверниця. — Правду ж казала пані Фонтен, що мені перешкоди будуть, але вона сказала, що я свого дійду...

— Слухайте, добродійко Сібо.., Що ви заробите на цій справі тисяч тридцять франків — це можливо, але про спадщину нема що й думати... Вчора ввечері ми з доктором Пуленом говорили про вашу справу...

Тут пані Сібо знову підскочила на стільці.

— Що це вам?

— Та коли ви мою справу знали, то навіщо ж я тут стрекотала, як та сорока?

— Пані Сібо, справу я вашу знав, але не знав пані Сібо! А що не клієнт, то й удача.

Тут пані Сібо глянула на свого майбутнього радника особливим поглядом, де світилася вся її недовіра, і Фрезье цей погляд спостеріг.

Розділ ХІХ.

ФРЕЗЬЄ ХИТРУЄ.

— Кажу далі, — мовив Фрезьє. — Отож, ви звели нашого приятеля Пулена з старим паном Пільєро, дідом уперших графині Попіно, і це дає вам право на мою відданість. Пулен щодва тижні навідує вашого власника (зауважте це!) і довідався від нього про всі ці подробиці. Колишній купець був на весіллі свого триюрідного небожа (бо це дядько із спадщиною, він має кілька десятків тисяч франків ренти, а останні двадцять п'ять років живе ченцем, ледве що тисячу екю на рік витрачає...) і розповів Пуленові всю історію цього весілля. Виявляється, що до тієї сварки якраз і призвів ваш старий музикант, що задля помсти хотів ослабити президентову родину. Хто на одне вухо слухає, той тільки половину справи знає... Ваш хворий безневинним себе виставляє, але світ вважає його за страхіття...

— Не здивуюсь, коли воно так і є! — скрикнула Сібо. — Подумайте, десять років я докладаю свого, він знає це, гроші мої в нього, а він не хоче мене в духівницю завести... Атож, пане, не хоче, він упертий, як той віслик... Півтора тижня йому про це торочу, а він, ідол, хоч би оком моргнув! І слова тобі не мовить, тільки дивиться... Ото тільки й сказав мені, що припоручить мене панові Шмуке.

— Так він гадає скласти духівницю на користь Шмуке?

— Він йому все відпише...

— Слухайте, добродійко Сібо, щоб зробити певні висновки й скласти пляна, я мушу познайомитися

з паном Шмуке, оглянути речі, з яких складається спадщина, поговорити з євреєм, про котрого ви мені казали, а тоді дозвольте мені вами керувати...

— Побачимо, добродію Фрезье.

Як то побачимо!— сказав Фрезье, скинувши на Сібо гадючим поглядом та заговоривши своїм природним голосом.— Чи порадник я вам, чи ні? Порозуміймося.

Сібо відчула, що її розгадано, і холодок пройшов їй по спині.

— Я вам цілком довіряю,— відповіла вона, побачивши себе в пазурях тигра.

— Ми, повірені, звикли, що клієнти нас зраджують. Зважте добре своє становище— воно чудове. Якщо ви достоту слухатиметесь моїх порад, то я гарантую вам тридцять-сорок тисяч франків із цієї спадщини... Але в цій чудовій медалі є й зворотний бік. Припустіть, що президента дізнається, що спадщина пана Понса варта мільйона і що ви хочете з неї урвати— бож завжди знайдуться люди, що такі речі переказують,— додав він у дужках.

Від цих дужок, відкритих і закритих двома павзами, пані Сібо затремтіла— вона зразу ж подумала, що Фрезье сам учинить доноса.

— Люба клієнтко, від старого Пільєро за десять хвилин здобудуть вам відмову від посади і дадуть вам дві години, щоб вибратись.

— А що мені з того!..— сказала Сібо, випростуючись на ногах, як Бельона.— Я лишуся в своїх панів за економку.

— Коли так, то на вас поставлять пастку, і одного доброго ранку ви з своїм чоловіком прокинетесь у в'язниці під карним обвинуваченням...

— Я!..— скрикнула Сібо,— та я ж і сантима чужого ж не взяла!.. Щоб я!.. Я!..

Вона говорила хвилин з п'ять, і Фрезье дивився на цю велику артистку, що виконувала концерт самопохвали. Він був холодний, глузливий, його око пронизувало Сібо, як стилет, він сміявся в душі, його суха перука ворушилася. Це був Робесп'єр того часу, коли цей французький Сула складав чотиристишся.

— Та як? Та чому? З якого приводу?— спитала вона наприкінці.

— Ви хочете знати, як вас можуть гільйотинувати?..

Сібо зблідла, як мрець, бо слова ці впали їй на шию, як ніж закону. Вона спантеличено глянула на Фрезье.

— Слухайте мене гаразд, дитино моя,— вів Фрезье, стримуючи задоволення від переляку своєї клієнтки.

— Та я краще все покину...— пробурмотіла Сібо.

І хотіла підвестися.

— Сидіть, бо ви мусите знати свою небезпеку, я мушу просвітлити вас,— владно сказав Фрезье.— Пан Пільєро прожене вас, це певно, правда? Ви стаєте за прислугу в тих двох панів, гаразд! Це значить, що між вами й президентовою оголошено війну. Ви йдете на все, щоб захопити спадщину, щось урвати з неї...

Сібо зробила рух.

— Я вас не ганю, це не моя роля,— сказав Фрезье, відповідаючи на її рух.— Ця справа — справжня бійка, і ви підете далі, ніж думаєте собі! Думка п'янить, голова закрутиться...

Пані Сібо, пишаючись, знову заперечила рухом.

— Ну, ну, мамцю, ви дуже далеко підете...— мовив Фрезье з жахливою фамільярністю.

— Та що ви, за злодійку мене маєте?

— Що там, мамцю, адже маєте ви від пана Шмуке розписку, яка вам небагато коштувала... Ах, ви тут на сповіді, прекрасна дамо... Не дуріть же свого сповідальника, надто коли він уміє читати у вашому серці...

Сібо перелякалась його прозорливості й зрозуміла, чому він так уважно її слухав.

— Так от,— вів Фрезье,— ви вільно можете припустити, що президентова не дасть себе випередити в цій гонитві за спадщиною... За вами наглядатимуть, за вами стежитимуть... Ви доб'єтесь, що в духівницю пана Понса будете заведені... Чудово. Одного доброго дня з'являється поліція, беруть якийсь навар і знаходять у ньому арсен; вас із чоловіком заарештовують за те, що ви хотіли отруїти пана Понса, щоб одержати свою спадщину... Я обороняв у Версалі одну бідну жінку, таку ж безвинну, як і ви були б у такому разі; справа була так,

як я вам кажу, і все, що я міг тоді зробити, це врятувати їй життя. Нещасна дістала двадцять років примусової праці й відбуває її в Сен-Лазарі.

Переляк панії Сібо дійшов вершка. Дедалі більше бліднучи, вона дивилась на цього сухого чоловічка з зеленавими очима, як бідолашна муринка, вірністю своїй релігії відома, на інквізитора, що прирікав її на огнище.

— Так ви кажете, добродію Фрезьє, що коли на вас покластися, звірити на вас свої інтереси, то я щось можу одержати без ніякого страху?

— Гарантую вам тридцять тисяч франків,— упевнено сказав Фрезьє.

— Ви ж знаєте, як я люблю доктора Пулена,— улежливо казала вона,— це ж він намовив мене до вас сходити, і не за тим він посилав мене сюди, щоб мене, як отруйницю, гільйотиною стращали...

Вона рясно заплакала — таку бо дріж на неї думка про гільйотину нагонила, нерви в неї збурились, жах стискував серце, в голові паморочилось. Фрезьє радів своєю перемогою. Постерігши клієнтчине вагання, він, щоб не позбутися справи, хотів приборкати Сібо, налякати, вжахнути, скорити її цілком своїй волі. Дверниця, що влетіла в кабінет, як та муха в павутиння, мусіла лишатись тут зв'язана, засотана й стати за поживу для честолюбства маленького ходатаря. Та й справді Фрезьє хотів мати з цієї справи шмат хліба до кінця днів своїх, вигоду, щастя й пошану. Напередодні ввечері вони з Пуленом усе спокійно зважили, дбайливо, під люпою, дослідили. Доктор змалював своєму приятелеві старого Шмуке, і вони вправним розумом обміркували всі гіпотези, розглянули всі можливості й небезпеки. Фрезьє в захопленні аж скрикнув: „У цій справі наша доля!“ І пообіцяв Пуленові посаду головного лікаря в паризькому шпиталі, а самому собі пообіцяв зробитися мировим суддею в котрійсь паризькій окрузі.

Зробитись мировим суддею! Для людини видатних здібностей, доктора прав — тільки без шкарпеток — це була така неймовірна химера, що й мріяв він про неї так, як депутати про сямару або італійські священники

про тіяру. Це божевілля! Пан Вітель, мировий суддя, що перед ним Фрезье виступав за оборонця, був шістдесят-дев'яти-літній хворовитий дід, що все у відставку податися збирався, і Фрезье говорив Пуленові про цю посаду так, як Пулен йому про багату спадкоємницю, з котрою він одружиться, врятувавши їй життя. Люди й не уявляють, якою жадобою оточені посади в Парижі. Жити в Парижі — це загальне бажання. Тільки не звільниться якась тютюнова чи марочна крамничка, а вже сотня жінок устають, як одна душа, й ставлять на ноги всіх своїх приятелів, щоб ту крамничку здобути. Можливе звільнення одної з двадцять чотирьох податкових діляниць у Парижі здійснює цілу бурю честолюбства в палаті депутатів. Ці посади даються в раді, призначення є державна справа. Платня паризького мирового судді становить коло шести тисяч франків. Контора цього суду дає сто тисяч франків. Це одна з найзавидніших посад судового урядництва. Фрезье, мировий суддя, приятель головного лікаря, дружився з багатю й дружив доктора Пулена; вони подавали одне одному руку. Ніч прокотилась олив'яним котком над думками колишнього мантського повіреного, і зійшов грізний плян, плян пишній, багатий на жниво й на інтриги. Сібо була робочим знаряддям цієї драми. Тим то бунт цього знаряддя мусів бути придушений — він не був передбачений, але колишній повірений оце зараз кинув собі під ноги зухвалу дверницю, розгорнувши всі сили своєї отруйної натури.

— Ну заспокойтесь, добродійко Сібо, — мовив він, беручи її за руку.

Рука ця, холодна, як зміїна шкура, справила на дверницю жахливе вражіння, що подіяло мов фізична реакція й припинило її хвилювання; вона подумала, що до жаби Астарота в пані Фонтен не так небезпечно доторкнутись, як до цього келеха з отрутою в червоній перуці та з скрипучим голосом.

— Не подумайте, що я вас даремно лякаю, — провадив Фрезье, постерігши новий гидливий рух у Сібо. — Справи, що створюють пані президентовій жахливу репутацію, кожному в суді відомі, кого хочете про них

запитайте. Вельможа, якого трохи під опіку не віддали, це маркіз д'Епар. А від каторги врятували маркіза д'Еґріньяона. Багатий, гарний юнак з великим майбутнім, що мусів побратися з дівчиною дуже видатного французького роду і що повісився в камері в Консьєржері,—це славетний Люсьєн де-Рюбанпре, якого справа свого часу розворушила весь Париж. Річ була в спадщині одної утриманки, знаменитої Естер, що лишила кілька мільйонів, і от того юнака обвинувачували, ніби він отруїв її, бо він був її спадкоємцем за духівницею. Цього молодого поета й у Парижі не було, коли та померла, він нічого про спадщину свою не знав!.. Безневиннішим уже бути не можна. Так от, після допиту в пана Камюзо, юнак цей повісився в своїй камері... У правосуддя, як і в медицині, є жертви. В першому разі вмирають для суспільства, в другому — для науки,—сказав він, гидко посміхаючись.—Ну, тепер ви бачите, що я знаю небезпеку... Мене вже зруйнувало правосуддя — мене, маленького, невидного повіреного. Досвід мені коштує дорого, він увесь до ваших послуг...

— Та ні вже, спасибі!..— сказала Сібо.— Я всього зрікаюся! Хай він буде невдячний... Я хочу тільки те, що мені винні! За мною тридцять років чесности, пане. Добродій Понс каже, що припоручить мене в духівниці своєму приятелеві Шмуке,— то що ж, доживатиму віку в злагоді з цим славним німцем...

Фрезье переборщив, він збентежив Сібо й мусів згладжувати її сумні вражіння.

— Не вдавайтесь у розпач,— мовив він,— ідіть собі спокійно додому. А справу ми доведемо до доброго кінця.

— Та що ж я мушу тепер робити, добродію Фрезье, щоб мати ренту й...

— І не мати жодної гризоти?— жваво урвав її на слові Фрезье.— Та як раз для цього й вигадано адвокатів; у такій справі нічого не матимеш, коли переступиш законну межу... Ви законів не знаєте, а от я їх знаю... Зі мною ви будете під охороною закону й спокійно володітемете добром своїм перед людьми, бо ж сумління — це ваша особиста справа.

— Ну, кажіть, далі,—мовила Сібо, яку слова ці зацікавили й порадували.

— Я нічого не знаю, бо не студіював ще справи, думав тільки про перешкоди. Бачите, передусім треба схилити його до духівниці, і ви робите це поправно, але насамперед треба довідатись, на чию користь Понс своє добро поверне, бо якщо ви будете його спадкоємницею...

— Ні, ні, він мене не любить! Ох, коли б я була знала ціну його безділлю та коли б догадувалася, як у нього з коханням, то не турбувалася б тепер...

— Словом, не відступайтесь,—мовив Фрезьє.— У мрущих, добродійко Сібо, бувають чудернацькі фантазії, вони багацько надій зраджують. Хай заповідає, а ми потім побачимо. Але передусім треба оцінити речі, з котрих складається спадщина. Отож, познайомте мене з євреєм та з Ремонанком, вони будуть нам дуже корисні... Звіртеся на мене цілком, я весь ваш. Я приятель своєму клієнтові тілом і душею, коли й він мені приятель. Приятель або ворог — така в мене вдача.

— Гарзд, покладаюся на вас цілком,—відповіла Сібо.— А щодо гонорара, то пан Пулен...

— Не говорімо про це,—сказав Фрезьє.— Дбайте, щоб Пулен був коло хворого; доктор — це чисте й благородне серце, а нам потрібна, бачите, певна людина... Пулен кращий за мене, я зробився лихий.

— Та воно й похоже,—сказала Сібо,—але я звіряюся на вас...

— І не помиляйтесь! — відповів він.— Навідуйтеся до мене, як тільки що... Ви жінка розумна, все буде гарзд.

— Прощайте, добродію Фрезьє, при здоров'ї будьте. Ваша слуга.

Фрезьє провів клієнтку до дверей і там сказав їй своє останнє слово, як і вона вчора докторові:

— Якщо ви зможете зробити, щоб пан Понс до мене за порадою звернувся, то це був би великий поступ у справі.

— Спробую,—відповіла Сібо.

— Мамцю,—вів Фрезьє, знову заводячи Сібо до

кабінету,— я добре знаю нотаря Троньйона, це нотар нашого кварталу. Якщо в пана Понса нотаря немає, закиньте йому про Троньйона... хай візьме його.

— Зрозуміла,— відповіла Сібо.

Виходячи, дверниця почула шелест сукні й стукіт важких кроків, що силкувалися бути легкими. На вулиці вона через якийсь час знову опанувала себе. Хоч і була вона підо впливом цієї розмови й почувала ще великий страх перед ешафотом, правосуддям та суддями, але зробила дуже природний висновок, що мусів призвести її до глухої боротьби із страшним порадником.

— Та навіщо мені спільники?— подумала вона.— Потягну грошенят, а тоді й від них ще візьму за те, що допомагатиму...

Ця думка мусіла, як побачимо, прискорити кінець старого музиканта.

Розділ ХХ.
СІБО В ТЕАТРІ.

— Ну, добродію Шмуке, — сказала Сібо, входячи в помешкання, — як там нашому коханому хворому?

— Ні караст, — відповів німець. — Бонс маяшіф сілісінька ніч.

— Що ж він казав?

— Турніць! Ніпі хоче лішаті міні фесь сфій то про сумофою нічого ні продайт... і плакаф! Пітні! А міні це поляче!

— Це минеться, серденько моє! — відказала дверниця. — Я забарилася з сніданком, але не гнівайтесь на мене... Чи бачите, діла багато було... задля вас. У нас уже нічого немає, так я грошей розжилася!..

— Як замі? — спитав піяніст.

— А тітка ж моя!

— Які дідка?

— Рідна!

— Рітна?

— Ох, любий, що вже ви наївний! Ні, ви святий, ви ж кохання, архірей безневинности, людина, що хоч опудало роби, мовляв той старий актор. Що це ви, двадцять років у Парижі живете, липневу революцію бачили, а не знаєте льомбарду?... Комісіонерів, що позичають вам під заставу!.. Віддала все наше срібне накриття, вісім із різьбою. Чи ба! Сібо й із альжирського металю, їстиме, він тепер, кажуть, у моді. Тільки не варт про це говорити нашому янголяткові, бо він схвилюється, пожовкне ще більше, а він і так уже роздратований. Порятуймо його спочатку, а потім побачимо. Що ж, біда так біда. На війні, як на війні, так пак?

— Топрі шінка! Щирі серць!— сказав бідний музикант, взявши руку пані Сібо та розчулено притиснувши її до серця.

Цей янгол підвів очі, і в них було повно сліз.

— Та годі вам, татко Шмуке, смішний ви! Що ж тут дивного? Я ж просто собі жінка, в мене серце, як на долоні. У мене його, бачите,— сказала вона, вдавивши себе в груди,— стільки, скільки у вас обох, а у вас же золоті душі...

— Дадко Шмуке?.. — перепитав німець. — Ні, саснаті такі ліхо, плакаті крифаві сльоза і умірайть після фсього—це мені гнітить! Я ні перешіву Бонс...

— Та воно й видно, ви самі себе вбиваєте... Слухайте, голубе мій..

— Колубій?

— Ну—хлопчику мій...

— Клопчик?

— Ну, золотко моє, коли вам краще подобається.

— Це теш незрозумілі...

— Так от, дозвольте мені доглядати вас і керувати вами, бо коли ви й далі такі будете, так у мене двоє хворих на руках буде... Я так думаю, що нам треба поділитись тут роботою... Ви вже не можете ходити по лекціях, бо це вас утомлює, та й дома з вас користі ніякої нема, а тут треба ночі днювати, бо пан Понс дедалі хворіший робиться. Сьогодні я об'їду всю вашу практику й скажу, що ви заслабли... Тоді ви вночі коло нашого ягнятка пильнуватиме, а спати будете з п'ятої години вранці так години до другої вдень. А я найважчу роботу візьму на себе, вдень поратимусь, бо треба ж вам і поснідати й пообідати дати, хворого треба доглянути, підводити, перестилати, ліки давати... Бо з такою роботою я й десять день не витримаю. А ми вже цілий місяць не присідаємо. Що з вами буде, якщо я захворію?.. Та й на вас страшно глянути, як ви цю ніч коло пана пробули...

Вона підвела Шмуке до дзеркала, і Шмуке сам побачив, що дуже змінився.

— Та коли ви на мою думку пристаєте, так я ось

швиденько вам снідати наготую. Потім ви доглянете нашого слабенького ще до другої години. Але зразу напишіть мені список ваших учениць, я це швидко зроблю, і ви будете вільні на два тижні. Коли я вернусь, ви ляжете й спочиватимете до вечора.

Ця пропозиція була така мудра, що Шмуке зразу ж на неї пристав.

— Тільки ж ні слова панові Понсу, бо знаєте, він подумає, що вже кінець йому, коли ми скажемо, що він театр та лекції тим часом покидає. Бідний пан подумає, що вже й не вернеться до своїх учениць... дурниці... Пан Пулен каже, що ми врятуємо нашого Веніамина тільки, коли в спокої його триматимемо.

— Ох, топрі, топрі! Та файте снітаті я сараснапісаф фам атресі!.. Фаша прафта, я не витримають!

За годину Сібо припорядилась і, на превелике диво Ремонанкові, поїхала екіпажем — вона пообіцяла сама собі гідно справити за довірену жінку двох клацунів по всіх пансіонах та перед усіма особами, де були учениці обох музикантів.

Не варт наводити ті різноманітні плітки, що Сібо виконувала, як варіяції на одну тему в начальниці пансіону та в лоні родин, — досить буде й самої сцени, що відбулася в директорському кабінеті славетного Годісара, де дверниця через великі труднощі потрапила. Театральні директори в Парижі охороняються краще за королів та міністрів. Причину міцних бар'єрів, що вони ставлять між собою та рештою смертних, не важко зрозуміти: королі мають оборонятись тільки від честолюбств, а театральні директори повинні боятися самолюбства артистів та авторів.

Сібо перейшла всі перепони завдяки раптовій приязні, що встановилася між нею та дверницею в театрі. Дверники між собою знаються, як і всі люди одної професії. Кожен стан свої *Shiboleth*¹⁾ як і свої прик-рості та болі.

— Ох, пані, це ж ви за дверницю в театрі, — сказала пані Сібо. — А я так тільки бідна дверниця

¹⁾ Прикмета, примітна ознака (англійське).

Прим. перекл.

з того будинку на Нормандській вулиці, де живе пан Понс, ваш диригент. Ох, як би хотілось мені бути на вашому місці, бачити акторів, танцівниць, авторів! Це ж, мовляв той старий актор, булава нашої професії.

— А як він ся має, славний пан Понс?— спитала дверниця.

— Кепсько мається, два місяці з ліжка не встає, і з дому його винесуть ногами наперед, це певна річ.

— Це буде втрата...

— Авжеж. Оце я від нього прийшла розказати про його становище вашому директорові. Потурбуйтеся ж, любонько, щоб я з ним побалакала...

— Дама від пана Понса!

Отак оповістив лакей, що при кабінеті стояв, панію Сібо, яку театральна дверниця йому відрекомендувала. Годісар зараз прийшов на пробу. Випадково в нього нікого не було, а автори п'єси та актори запізнилися, йому приємно було одержати звістку від свого диригента, він зробив наполеонівський жест, і Сібо ввійшла.

Цей колишній комі-вояжер, ставши на чолі модного театру, дурив своє товариство на вірі, як законну дружину. Тим то він зазнав фінансового розвою, що вплинув і на його особу. Зробившись здоровим та гладким, посвіживши від гарної страви та добробуту, Годісар одверто переіменився на Мондора.

— Перетворюємось на Божона,— казав він, пробуючи сам перший із себе сміятися.

— Ти дійшов ще тільки до Тюркаре,— відповів йому Біксіу, що часто заступав його коло першої танцівниці в театрі, знаменитої Ельоїзи Брізту.

Справді, екс-славетний Годісар експлуатував театр єдино й брутально на свою користь. Нав'язавшись у співробітники до авторів кількох балетів, п'єс та водевілів, він потім зовсім від авторів відкупився, користуючись з їхньої скрути. Ці п'єси та водевілі, що завжди додавались до драм, які мали успіх, давали Годісарові щодня кілька золотих. Квитки він, за довіреністю продавав сам, і з директорського права забирав певну частину їх собі, маючи таким чином заробіток. Ці три

види директорських поборів, крім проданих лож та подарунків від поганих актрис, що конче хотіли грати якусь рольку, виходити пажами та королевами, дуже збільшували законну третину його зиску, так що члени товариства, яким припадала решта дві третини, одержували ледве що десяту частину прибутку. Але й ця десята частина становила ще п'ятнадцять відсотків на капітал. Тож Годісар, опираючись на ці п'ятнадцять відсотків дивіденту, розводився про свій розум, свою чесність, певність та про щастя своїх довірників. Коли граф Попіно ради ввічливості запитав у пана Матіфа, в генерала Гуро, зятя Матіфа, та в Кревеля, чи задоволені вони з Годісара, Гуро, що зробився пером Франції, відповів:

— Кажуть, що він нас обкрадає, але він такий розумний, він такий молодець, що ми з нього вдоволені.

— Отже, як у байці Ляфонтена,— сказав, посміхаючись, колишній міністер.

Свої капітали Годісар приміщав поза театром. Він добре зважив Графів, Швабів та Брунерів і пристав до залізничного підприємства цього дому. Ховаючи свої хитрощі під лагідністю та безтурботністю розпутника чи гульця, він, здавалось, дбав, тільки за свої втіхи та вбрання але насправді він за все дбав, використовуючи свій величезний діловий досвід, у мандрівках здобутий. Цей вискочень, на якого серйозно не вважали, жив у розкішному помешканні, що впорядив йому театральний декоратор, тут він улаштовував різним знаменитостям вечері та бенкети. Гонористий та загребущий, він удавав із себе людину товариську й здавався геть безпечним, бо зберіг, як він висловлювався, платину свого колишнього ремесла, ще й підсилив її жаргоном театральних лаштунків. Артисти в театрі висловлюються дуже різко, і він запозичив чимало дотепу з театральних лаштунків, які мають свій дотеп, та прилучив його до веселих комі-вояжерських жартів, щоб здаватися людиною видатною. Тепер він збирався вже продати своє діло й узятися, за його висловом, до іншої справи. Він хотів стати на чолі залізничного підприємства, зробитись поважною людиною, адміні-

стратором, та побратися з дочкою багатющого паризького мера, панною Мінар. Він сподівався пройти в депутати від своєї залізниці й потрапити за допомогою Попіно, до державної ради.

— З ким маю честь говорити?— спитав Годісар, по-директорськи глянувши на Сібо.

— Я довірена жінка добродія Понса, пане.

— Ну що ж, як ся має цей любий хлопець?

— Кепсько, пане, дуже кепсько.

— Сто чортів, як це прикро!.. Я його навідаю, бо рідкосна людина...

— Атож, пане, справжній янгол... Я сама собі все думаю, як такий у театрі міг бути...

— Але ж, пані, завдання театру— виправляти звичаї... — відповів Годісар— Бідний Понс!.. Слово чести, таких пошукати треба... зразкова людина й талановита!.. А коли він, як ви думаєте, до роботи візьметься? Бо театр, на жаль, нагадує диліжанси, які, порожні чи повні, вирушають вчасно: завіса підіймається тут щодня о шостій... і хоч би як ми нарікали, а доброї музики з того не буде... Ну, так як він?

— Лишенько, добродію,— мовила Сібо, здобувши хустку та витираючи нею очі,— страшно й казати, тільки думаю я, що не врятувати нам його, хоч ми й доглядаємо його, як свою душу... пан Шмуке та я... я навіть прийшла вам сказати, щоб ви ненадіялися й на доброго Шмуке, який цілими ночами сидітиме... Треба ж усе так робити, ніби надія ще є, і намагатись вирвати цю достойну й дорогу людину з пазурів смерті... У лікаря вже нема надії...

— А з чого він помирає?

— З туги, жовтухи, печінки, і все це ускладнено багатьма родинними справами.

— І через лікаря,— сказав Годісар.— Йому треба було б узяти доктора Лебрена, нашого лікаря, це нічого не коштувало б...

— У добродія лікар, як той бог... та тільки що допоможе лікар проти стількох причин?

— А мені дуже потрібні ці славні клацуни, щоб написати музику до моєї нової феєрії.

— Чи не можу я цього за них зробити? — спитала Сібо з гідним Жокріса виглядом.

Годісар зареготав.

— Я в них довірена жінка, пане, і добродії багато що мені...

На Годісарів регіт обізвався якийсь жіночий голос.

— Якщо ти смієшся, то, значить, можна зайти, старенький.

І до кабінету вбігла перша танцівниця й кинулась на єдину канапу, що тут стояла. Це була Ельоїза Брізту в чудовому, так званому, альжирському шарфі...

— Що це тебе так насмішило?.. Оця пані? На яке вона амплюа? сказала танцівниця, глянувши так, як дивляться одне на одного артисти — погляд цей варт було б узяти на сюжет картини.

В Ельоїзи, дівчини дуже освіченої, шанованої серед богеми, близької до великих митців, елегантною, витонченою та граційною, було розуму більше, ніж звичайно буває в перших танцівниць; запитуючи, вона понюхала із флякончика міцних пахощів.

— Всі жінки, пані, одна одної варті, коли вони гарні, і коли я не пирскаю отрутою з флякону та не мажу щоки товченою цеглою...

— Що там, коли природа й так уже вас помазала дитино моя! — сказала Ельоїза, зиркнувши на директора.

— Я чесна жінка...

— Тим гірше для вас — сказала Ельоїза. — Не кожна утриманка, котра хоче, а мене, пані утримують, та ще й як добре!

— Як це — тим гірше! Хоч на вас і альжирський шарф і несеться ви високо, а ніколи не мати вам стільки освідчень, як я їх, пані, мала! І ви ніколи не вийдете проти прекрасної устричниці з „Кадран-Бле“...

Танцівниця зразу підхопилась і віддала по-військовому шану, як той солдат, що вітає генерала.

— Невже ви та прекрасна устричниця, про яку казав мені батько? — сказав Годісар.

— Так ви, виходить, не знаєте ні качучі, ні польки? Вам уже за п'ятдесят звернуло! — сказала Ельоїза.

Танцівниця стала в драматичну позу й продеклямувала віршем:

Будьмо друзі, Цінно...

— Покинь, Ельоїзо, пані вже відцвіла, дай їй спокій.

— Так ви будете нова Ельоїза?..— спитала дверниця з удаваною наївністю, але дуже глузливо.

— Не погано, стара! — скрикнув Годісар.

— Це вже казано и переказано,— відповіла танцівниця,— у цього дотепа вже сиві вуса, пошукайте іншого, старенька... або от закурить.

— Вибачте, пані,— сказала Сібо,— у мене нещастя, не в голові мені вам відповідати, обидва мої добродії дуже хворі... і щоб їх годувати та спокій їхній зберегти, я заставила цього ранку навіть одягу чоловікову от і квитанція...

— О, діло повертає на драму! — скрикнула прегарна Ельоїза.— В чому ж річ?

— Ви, пані, влетіли сюди, як...

— Як перша танцівниця,— докінчила Ельоїза.— Я суфлюю вам, пані!

— Ну, мені ніколи,— сказав Годісар.— Досить цих штук! Ельоїзо, це довірена жінка нашого бідного диригента, який при смерті, вона прийшла мені сказати, щоб я на нього не надіявся, і я тепер у скруті.

— Ох, бідолашний! Так треба дати виставу на його користь.

— Це його зруйнує! — сказав Годісар. — Другого ж дня може виявитись, що він винен п'ятсот франків на шпиталі, які не визнають ніяких інших нещасних у Парижі, крім тільки своїх. Ні, стривайте, добродійко, якщо ви добиваєтесь Монтіонівської премії...

Годісар подзвонив, і театральний лакей зразу ж з'явився.

— Скажіть касирові, щоб прислав мені тисячу франків. Сідайте, пані.

— Ох, бідна жінка, вона плаче!..— скрикнула танцівниця.— Це по-дурному... Слухайте, мамцю, ми його навідаємо, заспокойтесь. А скажи но, хінцю,— сказала вона директорові, одводячи його в куток,— ти хочеш

дати мені першу роль в балеті „Аріядна“. Ти женишся і знаєш, скільки клопоту я можу тобі завдати!..

— Ельоїзо, в мене серце обшито міддю, як фрегат.

— Я покажу твоїх дітей, я позичу їх.

— З наших зв'язком я не крився...

— Будь любенький, дай Понсову посаду Гаранжо; це талановитий хлопець, але без грошей; і я обіцяю тобі мир.

— Почекай же, поки Понс помре... та старий може ще й видужати.

— Ой, це вже ні, пане...— сказала Сібо.— З останньої ночі він уже не при собі, маячить... Лишенько, кінця не довго чекати.

— А втім, признач Гаранжо тимчасово!— сказала Ельоїза.— За нього вся преса...

У цю мить увійшов касир із тисячефранковим білетом у руці.

— Дайте це пані,— сказав Годісар.— Прощайте, моя слава, доглядайте ж його гаразд і скажіть йому, що я його навідаю завтра чи згодом... як тільки зможу.

— Пропаша людина,— сказала Ельоїза.

— Ох, пане, такого серця, як ваше, тільки в театрі й знайдеш. Благослови вас боже!

— На який рахунок це поставити?— спитав касир.

— Ордера я підпишу, а ви поставите це на рахунок винагород.

Виходячи, Сібо зробила танцівниці гарний реверанс і тим часом почувала, як Годісар спитав у своєї колишньої коханки:

— Чи може Гаранжо за два тижні збити музику для нашого балету „Могікани“? Якщо виручить мене, то матиме Понсову посаду!

Дверниця знищила всі прибутки обох приятелів, позбавила їх засобів до існування, хоч би Понс навіть видужав, і від заподіяного лиха почувала більше задоволення, ніж коли б зробила якесь добре діло. Ці підступи мусіли за кілька день допровадити Сібо до бажаного наслідку — продажу картин, що на них Елі Магус заздирився. Щоб цю першу крадіжку здійснити, дверниці треба було приспати свого страшного поміч-

ника, адвоката Фрезье, і добитися від Елі Магуса та Ремонанка цілковитої мовчанки.

Щодо овернця, то він поступово дійшов тої пристрасти, яка властива темним людям, що приїзять до Парижу з нетрів провінції з настирливими думками, селянською самотою породженими, з несвідомістю примітивних натур та брутальними бажаннями, які в настирливі думки перетворюються. Мужня краса панії Сібо, її моторність, її базарна дотепність — зразу впали в очі крамареві, і він хотів відняти її в Сібо та зробити її своєю коханкою, — така двошлюбність серед нижчих верстов паризьких трапляється частіше, ніж звичайно думають. Але скупість була петлею, що день-у-день міцніш стискувала серце й затуманила кінець-кінцем розум. Тож Ремонанк, зміркувавши, що дверниця візьме з нього та Елі Магуса тисяч сорок франків, зважився й на справжній злочин, задумав узяти Сібо в законні дружини. Це суто спекулятивне кохання привело його до того, що він, мріючи з люлькою в роті на порозі своєї крамниці, забажав смерти малого кравця. Він бачив свої капітали втричі збільшеними, він уявляв, яка чудова комерсантка буде з Сібо, як гарно вона виглядатиме в чудовій крамниці на бульварі. Ця подвійна жадоба п'янила Ремонанка. Він наймав крамницю на бульварі св. Магдалини, наповнював її найкращими рідкощами з колекції небіжчика Понса. Поспавши на золотих покривалах та побачивши мільйони в блакитних спіралях своєї люльки, він прокидався віч-на-віч із малим кравцем, що підмітав у дворі, коло ганку та на вулиці, коли овернець одмикав крамницю й розташовував на виставку свій крам, бо відколи Понс захворів, Сібо заступав дружину в її службових обов'язках. Овернець дивився на малого кравця, — кволоного, сухого, недорослого, — як на єдину перешкоду до свого щастя, і думав сам собі, як би її здихатись. Цією пристрастю, що більшала дедалі, пані Сібо була дуже горда, бо доходила вже того віку, коли жінки починають розуміти, що можуть постаріти.

Отож якось уранці Сібо мрійно глянула на Ремонанка, коли той різне безділля на виставку розставляв, і схотіла довідатись, аж куди сягає його кохання.

— Ну,— сказав їй овернець, підійшовши,— справи гаразд?

— Тільки от ви мене турбуєте,— відповіла йому Сібо.— Що це ви зі мною робите?— додала вона.— Адже сусіди помітять, нарешті, що ви на мене глумієте.

Вона зрушила з порогу й пірнула в нетрі овернцеві крамниці.

— Оце що вигадали!— мовив Ремонанк.

— Слухайте, що я вам скажу,— вела Сібо.— Спадкоємці пана Понса ось заворушаться, а вони можуть завдати нам великого клопоту. Бозна що нам буде, коли вони нашлють законників, які скрізь свого носа сунуть, мов ті хорти. Я можу вмовити пана Шмуке, щоб продав кілька картин, але тільки тоді, якщо ви мене дуже любите й не зрадите секрета... а це вже секрет!— щоб і під сокирою нічого не сказали... ні звідки картини, ні хто їх продав. Ви ж розумієте, що коли після смерти й похорону пана Понса, знайдуть п'ятдесят три картини замість шістдесят трьох, то ніхто ж рахунку не знатиме! Та й що їм казати, коли пан Понс ще за життя картини продав.

— Атож, мені це байдуже,— відповів Ремонанк,— але пан Магус зажадає поправних квитанцій.

— Ви їх теж матимете, чорт бери! Може думаєте, що я їх вам писатиму?.. Пан Шмуке напише! Але скажіть своєму євреєві, щоб він теж мовчав, як і ви.

— Ми будемо німі, як риби. Така вже наша справа. Я от читати вмію, а писати — ні, тому мені й потрібна така вчена та здібна жінка, як ви!.. Колись я думав тільки про те, щоб шматок хліба на старості мати, а тепер захотілось і маленьких Ремонанків. Покиньте ви вашого Сібо!

— А ось і ваш єврей,— сказала дверниця,— можемо все полагодити.

— Ну, любя дамо,— сказав Елі Магус, що навідувався щотри дні рано-вранці, щоб дізнатися коли ж можна буде купити картини,— як справи йдуть?

— Чи не приходив до вас хтонебудь із приводу пана Понса та його безділля?— спитала його Сібо.

— Я одержав листа від одного адвоката,— відпо-

вів Елі Магус,— та тільки цей шахрай, здається мені, здобичі шукає, таким людям я не довіряю, тож і не відповів йому нічого. Через три дні він сам заявився і залишив свою картку; я сказав дверникові своєму, що для нього мене ніколи немає вдома...

— Ви золото, а не єврей,— сказала Сібо, якій обережність Елі Магуса була мало відома.— Ну, дітки мої, через кілька днів я так підведу пана Шмуке, що він продасть вам шість або вісім картин, десятків найбільше, але з двома умовами. Передусім, це цілковитий секрет. Покличе вас сам пан Шмуке, правда ж, пане? А пан Ремонанк запропонує йому вас, як покупця. Словом, щоб там не було, а я тут сторона. Ви дасте сорок шість тисяч франків за чотири картини?

— Хай так,— відповів, зідхаючи, єврей.

— Гаразд,— вела дверниця.— Друга умова, це та, щоб сорок три тисячі ви дали мені, а в пана Шмуке купили картини тільки за три тисячі; Ремонанк теж купить чотири картини по дві тисячі франків, а решту віддасть мені... Тепер ви бачите, добродію Магус, що я влаштувала вам і Ремонанкові чудову комерцію з умовою, щоб прибуток поділити порівно між трьома. Я приведу до вас того адвоката, інакше він сам сюди прийде. Ви оціните все, що є в пана Понса, за ту ціну, яку ви самі дали б, щоб пан Фрезье був певен вартості спадщини. Тільки не треба, щоб він приходив перед нашим продажем, розумієте?..

— Зрозуміло,— сказав єврей,— але треба часу, щоб оглянути речі й сказати ціну.

— Матимете на це півдня. Це вже моя справа... Поговоріть, дітки, про це поміж себе, а там позавтра й діло зробиться. Зараз піду до Фрезье й побалакаю з ним, бо він знає все, що тут робиться, від доктора Пулена, а це така пройда, що з ним уміючи треба.

На півдорозі від Нормандської до Перлової вулиці Сібо перестрінула Фрезье, що йшов до неї,— так бо нетерпілось йому мати елементи справи, як він висловився.

— А я до вас ішла,— сказала Сібо.

Фрезье поскаржився, що Елі Магус його не прийняв,

але дверниця погасила іскру недовіри, що блищала в очах ходатаря, сказавши йому, що Магус зараз оце вернувся з подорожі й щонайпізніше позавтра вона влаштує йому побачення з євреєм на Понсовому помешканні, щоб визначити ціну колекції.

— Будьте щирі зі мною,— сказав Фрезье.— Більш, ніж імовірно, що мені доручать інтереси спадкоємців пана Понса. В такому становищі я зможу ще краще вам прислужитись.

Сказано було це так сухо, що Сібо затремтіла. Цей зголоднілий ділок мусів і собі крутити, як крутила й дверниця; тож вона вирішила поспішатись із продажем картин. Сібо не помилялась на своїх припущеннях. Адвокат і лікар разом замовили для Фрезье новісінький одяг, щоб він міг у пристойному вигляді з'явитись до пані президентової де-Марвіль. Потрібний на пошиття час був єдина причина затримки цього побачення, що від нього залежала доля двох друзів. Після візиту до пані Сібо Фрезье мав піти міряти свій фрак, жилет та штани. Застав він одягу вже готовою й кінченою. Вернувся додому, надів нову перуку й коло десятої години вранці поїхав найманим кабріолетом на Ганноверську вулицю, де сподівався добитись у президентової авдієнції. У білій краватці, жовтих рукавицях, у новій перуці й напахчений одекольконом Фрезье нагадував отруту, налиту в кришталь і білою шкірою зав'язану, отруту в котрій все, від налички до шнурка, дуже привабливе, а виглядає вона, проте, ще небезпечнішою. Його різкість, прищувате обличчя, шкурна хвороба, зелені очі, злостивість— вражали, як хмари серед чистого неба. Такий, як він з'явився перед очі Сібо в своєму кабінеті, це був звичайний ніж, яким убійник вчинив злочин, а коло ганку президентової це був елегантний кинджал, що його молода жінка ховає собі в ридикюль.

Розділ ХХІ.

ФРЕЗЬЄ СІЄ.

На Ганноверській вулиці відбулася велика зміна. Віконт і віконтеса Попіно, колишній міністер та дружина його не схотіли, щоб президент із президентовою перебирались у наймане помешкання й покинули будинок, що вони дали в посаг дочці. Тож президент із дружиною оселились на третьому поверху, що його звільнила стара пані, якій забажалося дожити віку на селі. Цим пані Камюзо, яка залишила в себе Мадлену Віве, куховарку та лакея, була знову заведена в скруту, як і на початку свого подружнього життя; що правда, скрута ця полегшувалась неплатним помешканням на чотири тисячі франків та десятьма тисячами франків платні. Ця *aurea mediocritas* уже мало задовольняла панію де-Марвіль, якій хотілось відповідних до свого честолюбства достатків; але віддавши все добро дочці, президент утратив свій виборчий ценз. А Амелія хотіла вивести свого чоловіка в депутати, бо від своїх плянів вона так легко не відмовлялась і сподівалась ще добитись, щоб президента обрано в тій окрузі, де лежить маєток Марвіль. Вже два місяці мучила вона барона Камюзо — бо новий пер Франції дістав баронське звання, — щоб видерти в нього авансом сто тисяч франків із спадщини, та купити маленький суміжний із Марвілем маєток, що давав коло двох тисяч франків, вільних від боргів. Вони з чоловіком були б там у себе вдома й неподалік від дітей, а крім того й Марвільська земля була б округлена та збільшена. Президентова звертала увагу свого тестя на

зубоження, до якого вона змушена була, щоб віддати дочку за віконта Попіно, й запитувала старого, чи ж може він закрити своєму старшому синові шлях до найвищих суддівських пошан, що їх надають тільки тим, хто має міцне становище в парляменті, а її чоловік годен це становище обійняти й примусити міністрів себе боятися.

— Ці люди винагороджують тільки тих, хто їм так краватку на шиї стягне, що вони й язика висунуть,— казала вона.— Невдячні вони!.. Чим тільки не зобов'язані вони перед Камюзом! Камюзом підтримував липневі накази й цим спричинився до піднесення Орлеанського дому!..

Старий казав, що понад кошти свої вгруз у залізничне підприємство, і відкладав свою допомогу, якої цілком конечність визнавав, аж поки не підвищаться акції.

Від цієї півобіцянки, здобутої тому кілька день, президентова зайшла в розпач. Річ непевна, чи буде колишній власник Марвіля правоможним на перевиборах палати, бо для цього треба було річного володіння.

Фрезье легко добився до Мадлени Віве. Ці дві гадюки зразу між себе порозумілися.

— Панно,— солодко мовив Фрезье,— мені хотілося б дістати на хвилину авдієнцію в пані президентової в особистій справі, що торкається її достатків; перекажіть їй, що йдеться про спадщину... Я не маю чести бути знайомим із пані президентовою, і моє ім'я нічого їй не скаже... У мене... нема звички покидати свій кабінет, але я знаю з якою пошаною треба ставитись до дружини пана президента, тому я вирішив з'явитись особисто, та й сама справа не терпить найменшої затримки.

На питання, отак поставлене, переказане й прикрашене від покоївки, цілком природно, надійшла сприятлива відповідь. Ще була рішуча хвилинка для двох честолюбств, зосереджених у особі Фрезье. Тож не зважаючи на свою провінціяльну адвокатську відвагу, різкість, брутальність та безоглядність, він відчув те, що й воеводи відчувають на початку бою, від котрого залежить успіх кампанії. По дорозі до малої вітальні, де чекала його Амелія, з ним сталося те, чого

Й найміцніший потогін не в силі був викликати на його задубілій та жахливими недугами затнутій шкурі—спина та чоло йому трохи спітніли.

„Якщо справа й не витанцюється,— подумав він,— то я хоч порятуюсь, бо Пулен сказав, що я видужаю того дня, як знову зможу потіти“...— Пані...— сказав він, побачивши президентову, що вийшла до нього в хатньому вбранні.

І Фрезьє спинився та вклонився з тією покорою, що нею міністерські урядовці виявляють пошану до високого становища тих, до кого звертаються.

— Сідайте, пане,— мовила президентова, зразу ж пізнавши людину з суддівського світу.

— Пані президентова, я мав сміливість звернутися до вас у грошовій справі, яка торкається пана президента, бо певен був, що пан де-Марвіль, через своє високе становище, покинув би, мабуть, цю справу на призволяще й утратив би шістсот—вісімсот тисяч франків, якими не погребували б дами, що розуміються, по-моєму, на приватних справах багато краще, ніж найліпші судді...

— Ви казали щось про спадщину...— урвала президентова.

Амелію засліпила сума, але вона хотіла сховати свій подив, своє щастя й нагадувала нетерплячого читача, що не може діждатись розв'язки роману.

— Атож, пані, про втрачену для вас спадщину— о, цілком утрачену,— а я міг би, я зумів би вам її здобути...

— Кажіть, пане!— холодно промовила пані де-Марвіль, змірявши Фрезьє пильним поглядом.

— Я знаю, пані, ваші високі здібності, сам я з Манта. Голова трибуналу, пан Лебеф, приятель пана де-Марвіля, може дати йому відомості про мене.

Президентова так виразно випросталась, що Фрезьє мусів мерщій відкрити й закрити дужки в своїй мові:

— Така видатна жінка, як ви, відразу зрозуміє, чому я кажу передусім за себе. Це найкоротший шлях до спадщини.

Президентова відповіла рухом на це тонке зауваження.

— Пані,— підхопив Фрезье, якому цим рухом дозволено розповісти свою історію,— я був повіреним у Манті, моя контора була мені за весь достаток, бо я перебрав її від пана Левру, якого ви, певно, знали!..

Президентова хитнула головою.

— Позичивши грошей, та й власних із десятків тисяч франків маючи, я покинув Дероша, здібного паризького повіреного, де я шість років був за старшого клерка. На лихо, я не сподобався мантському королівському прокурору, панові...

— Олів'є Віне.

— Атож, пані, синові генерального прокурора. Він упадав за одною дамочкою...

— Він?

— За пані Ватінель...

— А, пані Ватінель... Вона була тоді дуже гарна й дуже...

— І була прихильна до мене: *inde itae*,— провадив Фрезье. Я був діяльний, хотів повернути друзям позичку й одружитися; мені треба було справ, я шукав їх; незабаром у мене було їх більше, ніж у всіх міністерських урядовців разом. Та ба! проти мене повстали мантські повірені, нотарі й навіть судові пристави. До мене почали присікуватись. А ви знаєте, пані, що коли треба занастити людину в нашому жахливому ділі, то це раз—і готово. Мене спіймано, що я провадив справу для обох сторін. Це трохи легковажно, але в Парижі це іноді буває, тут повірені одне за одного тягнуть. А в Манті не так. Пан Буйоне, якому я цю невеличку послугу не раз робив, зрадив мене—його підбили товариші та королівський прокурор... Бачите, я ні з чим не таюся. Тут і почався лемент. Я був шахрай, мене зробили чорнішим за Марата. Примусили мене спродати контору, я всього рішився. У Парижі я хотів узятись до приватної практики, та через зруйноване здоров'я з двадцять чотирьох годин мені випадає тільки дві путящих. Тепер у мене одне тільки бажання, та й то дрібне. Ви будете колись дружиною міністра юстиції, а я, бідний та недолугий, бажаю собі тільки посаду, де б дожити спокійно віку, якийсь

закапелок, щоб прожити — хочу бути мировим суддею в Парижі. Вам та панові президенту добитись мого призначення суцят дрібниця, бо теперішній міністер юстиції, певно, вас стережеться й не схоче йти вам на перекир... Це ще не все, пані,— додав Фрезье, побачивши, що президентова збирається сама заговорити.— У мене є приятель, лікар того старого, що від нього пан президент має взяти спадок. Бачите, ми підходимо до справи... Цей лікар, якого співробітництво конче потрібне, пробуває в тому самому становищі, що і я— здібний та безталанний!.. Від нього я й довідався, під якою загрозою стоять ваші інтереси, бо ось ми з вами розмовляємо, а, може бути, все вже кінчено й складено духівницю, що позбавляє пана президента спадщини... Цей лікар хоче, щоб його призначено на головного лікаря в шпиталі чи в королівських колегіях— словом, ви розумієте, він хоче посади рівноважної з моєю... Вибачте, що я торкнувся цих делікатних речей, але в нашій справі не повинно бути жодної двозначности. До того ж, лікар цей дуже поважний, вчений, він вирятував пана Пільєро, діда вперших вашого зятя віконта Попіно. Так от, коли ви ласкаво пообіцяєте мені ці дві посади — мирового судді та медичну синекуру моему приятелеві,— то я беруся принести вам спадщину майже цілою... Кажу — майже цілою, бо на ній будуть зобов'язання, які доведеться виконати, та ще задовольнити кількох осіб, яких допомога нам конче потрібна. Свої обіцянки ви виконаєте тільки тоді, як я виконаю свої.

Хвилину тому президентова схрестила на грудях руки, мов казання мусівши слухати, а тепер руки спустила, глянула на Фрезье й промовила:

— Ви надзвичайно виразні, пане, в усьому, що торкається вас, а щодо мене ви дуже туманні...

— Двома словами все з'ясується, пані,— сказав Фрезье.— Пан президент є один і єдиний спадкоємець пана Понса в третьому ступні. Пан Понс дуже заслаб, і має відписати — коли ще не відписав — увесь свій достаток на суму більше, як шістсот тисяч франків, своєму приятелю, одному німцеві, Шмуке на ім'я.

Через три дні я сподіваюсь мати достотні відомості про суму...

— Якщо це так,— подумала вголос президентова, приголомшена розміром спадщини,— то я дуже помилилась, посварившись із ним, образивши його...

— Ні, пані, бо, коли б не сварка, то він стрибав би, як горобчик, та пережив би й вас, і пана президента, й мене... У провидіння свої шляхи, не дошукуймося їх!--- додав він, щоб затушкувати огидність своєї думки.— Що поробиш! Ми, дільці, бачимо в усьому тільки позитивне. Тепер ви розумієте, пані, що в такому становищі пан президент де-Марвіль, через високу посаду свою, нічого не вдіє, не може нічого вдіяти. Він на смерть посварився з своїм кузеном, ви з Понсом уже не зустрічаєтесь, ви вигнали його з суспільства і, певно, мали до цього поважні причини; але старий заслаб і відписує добро своєму єдиному приятелеві. Навіть президент королівського суду в Парижі не може в таких обставинах заперечити духівниці, вчиненої за належною формою. Але, між нами будь сказано, пані, це дуже велика неприємність: мати право на спадщину шістсот-вісімсот тисяч франків — а може й увесь мільйон,— бути єдиним законним спадкоємцем і не одержати свого добра... Щоб свого дійти, треба братись на брудні підступи,— а вони тяжкі, морочливі, справу треба мати з людьми низькими — слугами, підлеглими, сходитися з ними так близько, що жоден повірений, жоден паризький нотар не схоче за таке діло взятися. Тут потрібен адвокат без справ, як от я, з поважними, реальними здібностями, цілковитою відданістю й таким, на лихо, становищем, щоб він був урівні з тими людьми... Я проваджу в своїй окрузі справи дрібних міщан, робітників, простолюдів... От до чого довела мене, пані, ворожість королівського прокурора, переведеного тепер до Парижу, який не міг простити мені своєї поразки... Я вас знаю, пані, знаю, яке певне ваше заступництво, і добачаю в оцій своїй послузі кінець своїм злидням і перемогу свого приятеля, доктора Пулена...

Президентова замислилась. Для Фрезье це була

хвилина страшної нудьги. Віне, один із лідерів центру, батько королівського прокурора в Манті, переведеного звідти до Парижу на товариша, шістнадцять років був уже за генерального прокурора; його не раз називали, як майбутнього міністра юстиції, і це був супротивник ненависної президентової... Гордовитий прокурор не крився із зневагою до президента Камюзю. Фрезье цієї обставини не знав та й не мусів знати.

— У вас на сумлінні нема нічого, крім що ви провадили справи для обох сторін?— спитала вона, пильно на Фрезье глянувши.

— Поговоріть із паном Лебефом, він був до мене прихильний.

— Чи певні ви, що пан Лебеф дасть про вас добрі відомості панові де-Марвіль і графу Попіно?

— За це я відповідаю, надто коли пана Оліве Віне немає вже в Манті; бо, між нами мова, добрий пан Лебеф його побоювався. А втім, пані, якщо ваша згода, я поїду до пана Лебефа в Мант особисто. У цьому не буде затримки, бо про розмір спадщини я матиму певні відомості тільки через два-три дні. Я не хочу й не повинен, пані, викривати пружини цієї справи, але нагорода, якої я за свою цілковиту відданість сподіваюся, є для вас запорука успіху...

— Ну, схиліть на свій бік пана Лебефа, і коли спадщина становить таку цінність, як ви кажете—я цього непевна,—то обіцяю вам ті дві посади, в разі успіху, розуміється...

— Відповідаю за це, пані. Тільки, прошу вас, покличете до себе вашого нотаря й вашого повіреного, коли мені треба буде доручення, щоб діяти в імені пана президента, та й їх треба попередити, щоб слухались моїх вказівок і самі нічого не починали.

— На вас відповідальність,—урочисто мовила президентова,—тож вам і всі повноваження. А пан Понс дуже хворий?—спитала вона, посміхаючись.

— Слово чести, пані, він вичунав би, надто під доглядом такої сумлінної людини, як доктор Пулен, бо приятель мій, пані, це безневинний шпигун, яким я керую на вашу користь; він здібний врятувати старого

музиканта, але коло хворого є дверниця, яка зажене його в домовину, щоб одержати тридцять тисяч франків. Вона його не вб'є, не дасть йому арсену — вона не така милосерда й зробить гірше, вб'є його морально, чинитиме йому щодня тисячу прикростей. У тиші та спокою, під пильним доглядом, серед вірних друзів, десь на селі бідолаха-старий видужав би, але коли його мучить така собі пані Еврар, що замолоду була одна з тридцятьох прекрасних устричних, всьому Парижу відомих, — жінка скупа, балакуча, брутальна, яка просвітку не дає йому з духівницею, щоб і її добре обдаровано, — то в хворого неминуче станеться затвердіння печінки, може й зараз у нього вже утворюється каміння, що тільки операцією можна викинути, а операції він не знесе... Доктор — добра душа! — в жахливому становищі. Він мусить цю жінку прогнати...

— Та ця мегера — справжнє страхіття! — скрикнула президентова тоненьким голоском.

Ця подібність між страшною президентовою та ним самим примусила Фрезье в душі посміхнутись, — він бо знав, що означають ці ніжні штучні модуляції різкого голосу. Йому пригадалась історія одного судді з часів Люї XI, що мав дружину на зразок Сократової, але сам не будучи великий філософ, сказав підмішати своїм коням соли до вівса, а води не дати. Коли дружина поїхала до себе на село, по дорозі коло Сени коні кинулися в воду, щоб напиться, і її за собою потягли, а суддя подякував провидінню, що воно так природно звільнило його від дружини. В цю мить пані де-Марвіль теж дякувала богам, що він послав до Понса жінку, яка чесно звільняла її від старого.

— Я не хочу й мільйона ціною якоїсь грубости... — сказала вона. — Ваш приятель мусить попередити пана Понса й прогнати ту дверницю.

— Передусім, пані, добродії Шмуке та Понс гадають, що це янгол, не жінка, і прогнала б мого приятеля. Потім, доктор перед цією жорстокою устричною зобов'язаний, бо вона ввела його до пана Пільєро. Він радить їй якнайлагідніше обходитись із хворим, але його поради показують цьому створінню спосіб, як погіршити недугу.

— Що думає ваш приятель про стан мого кузена?— спитала президентова.

Фрезье примусив панію де-Марвіль затремити від точности своєї відповіді та ясности, з якою він прозирнув у її серце, не менше жадібне, як і в Сібо.

— Через півтора місяця духівниця буде розпечатана.

Президентова потупила очі.

— Бідний!— сказала вона, силкуючись — але марно — прибрати засмученого вигляду.

— Чи не маєте, пані, чогось переказати панові Лебефу? Я їду до Манта залізницею.

— Атож, посидьте но, я напишу йому, щоб приїхав завтра до нас обідати; мені треба з ним побачитись і поговорити, як виправити несправедливість, що вас спіткала.

Коли президентова вийшла, Фрезье, почувавши себе вже мировим суддею, геть зовсім перемінився: виглядав грубшим, дихав на повні груди повітрям щастя й солодким леготом успіху. Черпаючи з невідомого джерела волі все нові й міцні дози цієї божественної есенції, він почувся здібним, як і Ремонанк, на злочин заради успіху, аби тільки не було проти нього доказів. Перед президентовою він поводився страшенно сміливо, обертав припущення в дійсність, стверджував усе наосліп, аби тільки добитись від неї повноваження рятувати ту спадщину й дістати її підтримку. Представник двох безмежних злиднів і не менших бажань, він зневажливо під ноги топтав своє нікчемне житло на Перловій вулиці. Він бачив уже тисячу екую гонорару від Сібо й п'ять тисяч франків від президента, а цього вистачить на пристойне помешкання. Нарешті, він міг поквитуватися з доктором Пуленом. У декого з таких ненависних людей, жорстоких і лихих від страждання чи від недуги, з'являються протилежні, але так само міцні почуття: з Рішельє був і добрий приятель, і жорстокий ворог. У подяку за допомогу, що подав йому Пулен, Фрезье пішов би за нього на смерть. Президентова, вернувшись із листом у руці, глянула збоку на нього, замріяного про щасливе й забезпечене життя,

і він видався їй не таким бридким, як із першого погляду до того ж, він мав їй служити, а на власне знаряддя інакше дивляться, ніж на сусідове.

— Пане Фрезье,— мовила вона,— ви довели мені свій розум, тож надіюся й на вашу щирість.

Фрезье зробив красномовний рух.

— Так от,— вела президента,— я вимагаю від вас щирої відповіді на питання: чи не скомпрометують пана де-Марвіль або мене ваші заходи?..

— Я не з'явився б до вас, пані, якби мені довелося колись дорікати собі, що я кинув на вас болота, хоч би й із крихту завбільшки, бо в таких обставинах пляма здається завбільшки з місяць. Ви забуваєте, пані, що мировим суддею в Парижі я можу бути тільки тоді, якщо цілком вас задовольню. У житті своєму я вже лиха зазнав, воно занадто тяжке було, щоб мені ще раз наражатись на такі вдари. Наприкінці, ще одно, пані. Про всі мої заходи, якщо вони вас торкаться, ви загодя будете повідомлені...

— Гаразд. Ось лист до пана Лебефа. Тепер я чекаю відомостей про розмір спадщини.

— У цьому все,— хитро сказав Фрезье, вклоняючись президентовій так граційно, як це дозволяла його фізіономія.

— Яка нагода!— подумала пані Камюзо де-Марвіль.— Ах, я буду багата! Камюзо буде депутат, бо як пустити цього Фрезье в округу Больбек, він здобуде нам більшість. Що за знаряддя!

— Яка нагода!— думав Фрезье, сходячи сходами.— Що за кумася з пані Камюзо! От би мені таку жінку! Тепер до справи!

І поїхав до Манту, де йому треба було здобути прихильність людини, яку він знав дуже мало; але він надіявся на пані Ватінель, що була, на лихо, причиною всіх його нещасть, але любовні прикрості часто дають відсотки, як протестований вексель гарного боржника.

Розділ XXII.

ПОРАДА СТАРИМ ПАНИЧАМ.

Три дні згодом, тим часом як Шмукє спав,— бо пані Сібо й старий музикант поділили між себе тягар догляду за хворим,— вона, за її висловом, зчепилася з бідним Понсом. Тут до речі буде зауважити одну сумну особливість запалення печінки. Хворі на печінку мають більший чи менший нахил дратуватися, гніватися, і гнів на хвилину полегшує їх,—це так, як і під час нападів пропасниці, коли хворий почуває в собі надмір сили. Після підступу настає сквоління, *collapsus*, мовляв за лікарями, і всі заподіяні в організмі втрати виявляються тоді в усій поважності. Отже, в недугах печінки, надто в таких, що беруться з великої туги, пацієнт після піднесення впадає в дуже небезпечну виснагу, бо пробуває він на суворій дієті. Це така пропасниця, яка збурює духовний механізм у людині, бо припасниці цієї немає ні в крові, ні в мозку. Напруженість усієї істоти призводить до меланхолії, коли хворий починає ненавидіти самого себе. У такому становищі всякий дріб'язок може викликати небезпечне роздратовання. Не зважаючи на лікареві накази, Сібо, проста, недосвідчена й неосвічена жінка, не вірила у вплив духової системи на нервову. Пояснення пана Пулена здавались їй лікарськими вигадками. Їй конче хотілось, як і всім простолюдам, нагодувати Понса, і щоб вона нишком не давала шинки, яєшні та шоколяди з ваніллю, треба було суворого від доктора Пулена наказу:

— Дайте хоч шматочок чогось панові Понсу, і ви вб'єте його цим, як із пістоля.

У цій справі народні верстви надзвичайно вперті, і нехить хворих до шпиталів походить із народньої уяви, ніби в шпиталях людей голодом морять. Смертність від харчів, що жінки потай чоловікам своїм носили, була така велика, що лікарі мусіли запровадити якнайсуворіший огляд родичів, що навідують хворих. Щоб викликати відразу сварку, потрібну їй для реалізації прибутків, Сібо розповіла про одвідини директора театру, не забувши й про те, як вона зчепилася з танцівницею, панною Ельоїзою.

— Та чого ж ви туди ходили? — утретє запитав хворий, бо не міг спинити Сібо, відколи вона пустилась у розмову.

— От тоді, коли я їй усе виклала, панна Ельоїза, побачила хто я така, та й підкрутила, і ми зробилися найкращими в світі друзями. Ви питаєте мене, чого я туди ходила? — мовила вона, проказуючи Понсове питання.

Дехто з балакунів — і це геніяльні балакуни, — підхоплюють отак про запас репліки, питання, й зауваження, щоб підживляти ними свою розмову, немов джерело її може будь-коли вичерпатись

— Та пішла ж, щоб зарадити вашому панові Годісару — йому треба музики для балету, а ви ж у такому стані, любенький, що й олівця не піднімете, своєї служби нести не можете... Так я чула, що покличуть одного пана, Гаранжо, щоб поклав „Могіканів“ на музику...

— Гаранжо! — обурено скрикнув Понс, — Гаранжо, у якого й крихти хисту немає, я йому навіть першу скрипку не схотів доручити! Він дуже розумний, дуже добре пише статті про музику, але де там йому якусь арію скомпонувати!.. Та якого біса потаскало вас до театру?

— Ну що вже упертий він!.. Слухайте, котику, не варт отак кипіти, як молочний суп... Хіба можете ви написати музику у вашому стані? Чи ви в дзеркало не дивились? Хочете дзеркало? У вас тільки шкура та кістки... ви кволий, як горобець... а думаєте, що в силі ноти писати... та ви й рахунка за мене не напишете... От і

згадала, що треба бігти на четвертий поверх, там по-жилець винен нам сімнадцять франків... а воно добре одержати сімнадцять франків, бо оце в аптеку запла-тили, так у нас і двадцяти франків не лишилось... Треба ж було йому сказати — а він на доброго вигля-дає — панові Годісару... Мені це ім'я подобається... су-щій тобі Роже Бонтан, і я б не відмовилась!.. Оцей уже не захворіє на печінку!.. Так треба ж було йому сказати, що вам... Ну, що вам негаразд, і він вас зразу звільнив.

— Звільнив! — страшним голосом скрикнув Понс, схопившись на ліжку.

Хворі загалом, а надто ті, що над ними смерть уже замахнулася косою, чіпляються за свої посади з тим завзяттям, з яким початківці їх добиваються. Тому звільнення мрущий й сприйняв, як свою першу смерть.

— Але ж доктор каже мені, — провадив він, — що мені зовсім гаразд і незабаром я процюватиму, як звичайно. Ви мене вбили, зруйнували, зарізали!..

— Та, та, та! — скрикнула Сібо. — Почали вже своєї! Ну що ж, хай я буду ваш кат, ви завжди, чорт бери, говорите такі милощі панові Шмуке, коли я одвернуся. Я добре розумію, що ви говорите, що там!.. Ви невдячне страхіття!

— Та ви ж не знаєте, що як моє одужання хоч на півмісяця запізниться, то мені скажуть, коли я вернусь, що я стара перука, що мій час минув, що я Імперія, рококо! — скрикнув хворий, що хотів жити. — Гаранжо заприятелює в театрі з усіма — від контролера до приби-ральника, він знизить діапазон для акторки, що не має голосу, а Годісарові чоботи лизатиме, через своїх дру-зів друкуватиме всім хвальбу в фейлетонах, а в такій крамниці, пані Сібо, завжди знайдуть, до чого присіка-тись!.. Якого біса ви надумались туди йти?..

— То пан Шмуке, чорт бери, радився зі мною про це цілий тиждень. Що ж робити, коли ви тільки себе знаєте! Ви ж такий егоїст, що всіх заморили б, аби тільки самому видужати!.. А бідний пан Шмуке за останній місяць геть занепав, у ньому ледвещо душа

держитесь, йому не сила кудись ходити, ні лекцій давати, ні в театрі працювати, бо хіба ж ви нічого не бачите? Він же доглядає вас уночі, а я—вдень. Коли б я тепер ночі пильнувала, як раніш пробувала, коли думала, що хвороба у вас абияка, то мусіла б удень спати! А хто б тоді на господарстві був?.. Що ж робити, хвороба як хвороба!.. Ото вам і є!..

— Не може бути, щоб Шмуке спало отаке в голову...

— Що ж вам думається, що це я, в такий час, його на це підмовила? А ми, як ви гадаєте—залізні, чи що? Та коли б пан Шмуке й далі давав шість чи вісім лекцій та вечорами в театрі з половини на восьму до половини на дванадцятку диригував би оркестрою, так він через десять день помер би... Чи ви бажаєте смерті цієї достойної людини, яка кров свою за вас віддала б? Батьками своїми присягаюсь, що ще не бачила такого хворого, як ви... де ж це ваш розум, чи не заставили ви його? Всі тут перериваються задля вас, все робиться як найкраще, а ви ще й не довольні... Чи вам хочеться, щоб ми побожеволіли?.. Я вже й так на ногах не стою, а що ж далі буде?

Сібо могла собі до схочу говорити, гнів не давав Понсові й слова вимовити, він качався по ліжку, через силу щось вигукував, задихався. Як завжди, дійшовши цього ступня, сварка раптом оберталась у ніжність. Доглядачка кинулась до хворого, взяла його за голову, присилувала лягти, накрила ковдрою.

— Чи можна ж до такого себе доводити! Проте, котику, така вже у вас недуга! Це саме каже й добрий пан Пулен. Ну, заспокоймося. Будьте любенький, синку мій. Ви ж божок для всіх, хто вас побачить, навіть доктор і той навідується до вас аж двічі на день. Що б він сказав, коли б побачив вас у такому хвилюванні? Ви мене дратуєте! Це з вашого боку не добре... Коли Сібо вас доглядає, то треба її шанувати... Ви кричите, розмовляєте!.. це вам заборонено, ви знаєте! Розмова вас дратує... І навіщо вам хвилюватись? Завжди ви самі буваєте винні... ви завжди до мене чіпляєтесь! Ну от розміркуймо! Коли пан Шмуке та я, люблячи вас, як

свою душу, надумали, що це зробити добре, то воно добре й є, янголе мій!

— Шмуке не міг сказати, щоб ви пішли до театру, не порадившись зі мною...

— Може його, бідолаху, розбудити, хоч він і спить, як праведник, та за свідка поставити?

— Ні, ні! — скрикнув Понс. — Якщо мій добрий і чулий Шмуке так вирішив, то, може, я сам гірший, ніж здавалося мені, — мовив він, глянувши страшенно тужливим поглядом по мистецьких речах, що прикрашали кімнату. — Треба прощатись із моїми дорогими картинами, з усім тим, що мені було за друзів... і з моїм божественним Шмуке!.. Ох, чи ж правда цьому?

Сібо, жорстока комедіантка, затулила хусточкою очі. Ця німа відповідь кинула хворого в темне маріння. Приголомшений двома ударами в такі чутливі місця, як громадське життя та здоров'я, — втрата становища й перспектива смерті, — він так знесилів, що не міг уже навіть гніватись. Він лежав похмурий, як сухотний після нападу кашля.

— Чи бачите, в інтересах пана Шмуке, — сказала Сібо, побачивши, що її жертва вже цілком приборкана, — треба було б послати по квартального нотаря, пана Троньйона, — чудова людина.

— Ви мені завжди про Троньйона нагадуєте... — сказав хорий.

— Ах, до того, що ви мені дасте, мені байдуже — він чи хто інший!

І вона хитнула головою на знак зневаги до багатства. Запанувала тиша.

У цю мить Шмуке, який спав уже більше, як шість годин, прокинувся від голоду, встав, вийшов до Понса в кімнату й мовчки дивився на нього якусь хвилину, бо пані Сібо поклала собі пальця на уста й прошепотіла:

— Шшш...

Потім підвелася, підійшла до німця й сказала йому на вухо:

— Слава богу, він ось засинає! А злий був, як бик!.. Що робити, він із хворобою змагається...

— Ні, навпаки, я дуже терплячий,— відповіла жертва жалісним голосом, де почувалось страшенне знесилля,— але, Шмукє мій любий, вона ходила до театру, щоб мене звільнили.

Він спинився, йому не стало сили докінчити. Сібо скористувалась зупинкою й знаками показала Шмукє, що з головою у хворого негаразд, сказала:

— Не сперечайтесь, а то він помре...

— І вона каже,— вів Понс, дивлячись на чесного Шмукє,— що це ти її послав...

— А то ш,— героїчно відповів Шмукє,— треба бульо. Мовчай! тай нам рятувайть тебе!.. Це турниць—снесилівать себе брацею, колі ті май скарпі... Витюшай, мі протаймо щось іс ріткощі й тоживемо тесь спокійно вік з нашої топрі пань Зіпо...

— Вона тебе зіпсувала!— сумно відповів Понс.

Хворий думав, що пані Сібо вже пішла, бо вона стала позад ліжка, щоб Понсові не видно було знаків, які вона робила Шмукє.

— Вона вбиває мене!— додав він.

— Як це я вас убиваю?..— сказала вона, входячи з гарячими очима та вбоки взявшись.— Так от воно нагорода за мою собачу відданість?.. Боже ж ти мій!

Вона заплакала, впала на крісло, і цей трагічний рух подіав на Понса якнайзгубніше.

— Ну,— сказала вона, підводячись та дивлячись на приятелів очима ненависної жінки, з яких сипляться разом постріли й отрута,— мені обридло, що я тут, виходить, нічого доброго не роблю, а сили свої надсаджую. Беріть собі доглядачку.

Приятелі злякано зирнулися.

— О, як то ви театральню зглянулись! Кінець! Зараз прошу доктора Пулена, щоб підшукав вам доглядачку! А ми порухуємось. Ви віддасте мені гроші, що я на вас витратила... я їх ніколи з вас не правила... ходила навіть до пана Пільєро позичити кілька сот франків...

— Це черес хворопа!— сказав Шмукє, кидаючись до пані Сібо та за стан її обімаючи.— Трепа терпіть.

— Та ви янгол, я ваші сліди цілуватиму, сказала вона.— Але пан Понс ніколи мене не любив, завжди мене ненавидів!.. Він ще подумає, що з духівниці його щось сподіваюся...

— Тсс... фі вб'єть його! — скрикнув Шмуке.

— Прощайте, пане,— сказала вона пронизуючи його поглядом.— Видужуйте мені на зло. Коли ви будете до мене приязний, коли побачите самі, що я все на добре робила, тоді я вернуся. А доти вдома буду... Ви були мені за дитину, відколи це діти проти матерів пішли?.. ні, ні, пане Шмуке, я нічого не хочу слухати... Я приноситиму вам обідати, прибиратиму після вас, але беріть доглядачку, запитайте в пана Пулена.

І вона вийшла, грюкнувши дверима так, що крихкі й коштовні речі зитреміли. Хворий почув тріск порцеляни, і це було в його муках як останній удар сокирою під час колесування.

За годину Сібо замість зайти до Понса, покликала Шмуке крізь двері до спальні й сказала, що в їдальні його вже чекає обід. Бідний німець вийшов блідий і заплаканий.

— Пітній Бонс маячить,— сказав він,— по фін каже, що фі слодійка. Це черес хвороба,— додав він, щоб розчулити Сібо, не обвинувачуючи й Понса.

— Ох, у печінках мені його хвороба! Слухайте, він же мені ні батько, ні чоловік, ні брат, ні сват. Він не злюбив мене, ну й годі з мене! За вами, чи чуєте, я край світа піду, та коли тут віддаєш своє життя, своє серце, своє ховання, коли чоловіка свого занедбуєш — Сібо вже й захворів,— а тебе за злодійку мають, то це вже передали куті меду...

— Куті мету?

— Атож, куті меду! Та покиньмо порожню балачку, поговорімо про діло. Ви винні мені тепер за три місяці по сто дев'яносто франків, це буде п'ятьсот сімдесят! Крім того я двічі за помешкання платила — ось і квитки — шістьсот франків і су на лівр відсотку та податок, разом без малого на тисячу двісті, й нарешті дві тисячі франків, без відсотків розуміється — заразом три

тисячі сто дев'яносто два франки... І подумайте, що вам треба буде щонайменше дві тисячі франків на доглядачку, лікаря, ліки та щоб прогодувати доглядачку. За тим я й позичила тисячу франків у пана Пільєро, — сказала вона, показуючи тисячфранковий білет, одержаний від Годісара.

Шмуке слухав ці розрахунки в цілком зрозумілому спантеличенні, бо з нього був такий фінансист, як із котів музиканти.

— Пань Зіпо, Бонс не при собі! Простіть йому, тоглядайт його й талі, лишіть ся наша саступниця... я фас нафколішки про шу...

І німець упав перед Сібо й цілував руки цьому катові.

— Слухайте, котику мій, — сказала вона, підводячи Шмуке та цілуючи його в чоло, — Сібо ось захворів, у ліжкові він, я й по доктора Пулена послала. В таких обставинах я мушу впорядкувати свої справи. Та й Сібо, коли в сльозах мене побачив, то так розлютувався, що й нога моя, щоб тут була, не хоче. Він оце й править свої гроші, а гроші, чи бачите, то його. Ми, жінки, нічого тут вдіяти не можемо. Але коли йому віддати гроші, оті три тисячі франків, то він може й заспокоїться. Це ж у нього, бідолахи, весь достаток, його заощадження за двадцять шість років праці, кривавиця його. Грошей йому треба завтра, тут уже не викрутишся... Ви не знаєте Сібо: коли розгнівається, то й убити може. Ну, як я попрошу, може він і дозволить мені вас обох доглядати. Я прийму всю муку з любови до вас, бо ви ж янгол.

— Ні, я пітні людин, які люпіль свій друк і життя фіттасть, щоп його фрятувають...

— Але гроші?.. Мій добрий пане Шмуке, припустімо, що ви мені нічого не дасте, але ж вам самим треба три тисячі на видатки! Йй-богу, знаєте, що я зробила б, вами будши? Не думаючи, продала б штук шість або вісім отих клятих картин, а намість їх повісила б кілька тих, що у вашій кімнаті попід стіною стоять через брак місця! Бо хіба ж не байдуже — та чи та висить картина?

— А нафіщо?

— Бо він хитрий! Це звісно, через хворобу, бо при здоров'ї він же ягня! Він ще підведеться, нишпорити почне, і коли випадком до залі вийде,— хоч він такий кволий, що й порогу не переступить,— то побачить, що картин не зменшилось.

— Це прафда!

— А за продаж ми йому скажемо, як він зовсім видужає. Якщо вам схочеться йому признатись, то все на мене скинете,— мовляв, треба було мені борг віддати. Словом, я вас вивезу...

— Я ні можу поряткувати чужі топром,— просто відповів німець.

— Ну, так я вас і пана Понса позиватиму.

— Це в'є його...

— Вибирайте!.. Боже мій, та продайте картини, а йому скажете потім... квитка йому покажете...

— Караст, позивайт нас... це путе мої фіправдань... я йому покажу фірок...

Того самого дня о сьомій годині пані Сібо, порадившись перед тим із приставом, покликкала Шмуке. Німець став перед паном Тобаро, що зажадав від нього сплати, а коли Шмуке, тремтячи з голови до ніг, дав свою відповідь, їхню справу передано до трибуналу, щоб присудив їм платити. Вигляд цієї людини та списаного гербового паперу справили на Шумке таке вражіння, що він уже не опирався.

— Протайть картін,— мовив він із слізьми в очах.

Другого дня о шостій годині вранці Елі Магус із Ремонанком познімали з стін свої картини. Дві квитанції на дві тисячі п'ятьсот франків кожна були складені цілком поправно:

Я, нижчепідписаний, одержав у імені пана Понса від Елі Магуса дві тисячі п'ятсот франків за чотири картини, що я йому продав із тим, що названа вгорі сума буде повернута на пана Понсові потреби. Перша картина, Дюрерові приписувана, є жіночий портрет; друга, італійської школи, є так само портрет; третя — є голландський пейзаж Брегеля; четверта — фльорентійська

картина, де змальовано „Святу Родину“, невідомого майстра“.

Таку саму квитанцію дав і Ремонанк, що забрав собі Греза, Кльода Льорена, Рубенса та Ван-Дейка, приховавши їх під загальною назвою картин французької та флямандської школи.

— Ці кроші показуйте мені, що це безтілля щось куштує...— сказав Шмуке, одержуючи п'ять тисяч франків.

— Авжеж що коштує...— обізвався Ремонанк.— Я за все оце сто тисяч франків дав би.

Овернець, якого попросили вчинити цю маленьку послугу, змінив вісім проданих картин картинками такого самого розміру і в таких самих рямках, які він вибрав з-поміж малоцінних картин, що Понс поставив у Шмуке в кімнаті. Елі Магус, заволодівши чотирма шедеврами, покликав Сібо до себе додому, щоб, мовляв, поквитуватися з нею. Але вдома почав скаржитись, знайшов у картинах дефекти, які треба було реставрувати, запропонував пані Сібо тридцять тисяч за комісію, і присилював її ці гроші взяти, показавши їй блискучі папірці з написом: тисяча франків! Ремонанка він теж примусив дати Сібо таку саму суму, й позичив йому її під заставу його чотирьох картин, які теж сказав принести до себе додому. Чотири Ремонанкові картини видались Магусові такими чудовими, що йому не сила було їх назад віддати, тож він другого дня приніс тандитникові шість тисяч франків прибутку, і той відступив йому картини. Сібо, маючи шістдесят вісім тисяч франків, знову зажадала від співучасників своїх якнайглибшого секрету, і попросила єврея сказати, де примістити ці гроші так, щоб ніхто про це не дізнався.

— Купіть акції Орлеанської залізниці, вони зараз стоять на тридцять франків нижче від номіналу, через три роки ваші гроші подвоюються, а дістанете ви зараз папірці, які в гаманці улізуть.

— Лишіться но, пане Магус, я збігаю до повіреного Понсової родини, він хоче знати, за яку ціну купили б ви оте хамло... Я його зараз приведу.

— Якби то вона овдовіла!— сказав Магусові Ремонанк,— от би мені щастя було, вона ж тепер багата...

— А надто коли примістять гроші в Орлеанську залізницю, через два роки вони подвояться. Я й сам примістив там свої убогі заощадження,— сказав єврей,— це моєї дочки посаг... Ходімо, пройдемо бульваром, поки прийде адвокат...

— Коли б богу вгодно було покликати до себе того Сібо, він і так уже хворий,— вів Ремонанк,— то в мене була б пишна жінка, найняли б магазин, і я почав би велику торгівлю...

Розділ XXIII,
ДЕ ШМУКЕ ПІДНОСИТЬСЯ ДО БОЖОГО
ПРЕСТОЛУ.

— Добридень, добродію Фрезьє,— улесливо сказала Сібо, заходячи в кабінет до свого порадника.— Що це мені ваш дверник каже, що ви звідци вибираєтесь?..

— Атож, добродійко Сібо; я беру помешкання в будинку, де живе доктор Пулен — над ним, на другому поверху. Мені треба зараз позичити дві-три тисячі франків, щоб належно вмеблювати це помешкання, а воно, їй-богу, дуже гарне, власник відремонтував його наново. Мені доручено, як я вже казав вам, інтереси президента де-Марвіль і ваші... Я покидаю ходатарські справи, записуюсь у адвокати, і мені гарне помешкання конче потрібне. Паризькі адвокати приймають до себе тільки тих, у кого пристойна обстава, бібліотека, тощо. Я доктор права, стаж я відбув і маю вже могутніх заступників... Ну, як там справа?

— Може ви взяли б мої гроші, що в ощадній касі,— сказала йому Сібо.— Багато в мене немає, три тисячі франків, двадцять п'ять років ощадности та нестатків... Дасте мені векселя, як каже Ремонанк, бо я темна, знаю тільки те, що мені скажуть...

— Ні, статут товариства забороняє адвокатові видавати векселі; я дам вам розписку на гроші з п'ятьма відсотками, а ви повернете її мені, якщо я здобуду вам тисячу двісті франків дожиттєвої ренти із спадщини старого Понса.

Сібо, спіймавшись у пастку, мовчала.

— Мовчанка знак згоди,— мовив Фрезьє.— Принесіть же мені завтра.

— Ох, я охоче заплачу вам наперед,— сказала Сібо,— це ж запорука, що я матиму ренту.

— А як же справа?— спитав Фрезье, потвердливо кивнувши їй головою.— Учора ввечері я бачив Пулена, — здається ви за свого хворого не на жарт узялися... Ще один такий напад, як учора, то в нього в жовчнику каміння створиться... Будьте до нього добрі — бачите, пані Сібо, не варт собі сумління обтяжувати. А то й старости не побачите.

— Та дайте мені спокій із вашим сумлінням!.. Це ви знову мені про гільйотину почнете? Ви не знаєте, який Понс упертий! Це він мене мучить! Він лихий, не дурно від нього родичі відсахнулись, він хитрий, мстивий, упертий... Пан Магус у нас, я вже казала, і чекає вас.

— Гаразд!.. Я прийду зараз за вами. Від вартости колекції залежить розмір вашої ренти, якщо вона коштує вісімсот тисяч франків, ви матимете півтори тисячі франків ренти... це ціле багатство!

— Ну, я їм скажу, щоб цінували по совісті.

Через годину, коли Шмуке дав хворому заспокійливих ліків, що написав лікар, а Сібо, потай від німця, подвоїла дозу їх, Понс глибоко заснув, і три шибеники, Фрезье, Ремонанк та Магус, почали оглядати одна по одній тисячу сімсот речей, з котрих складалася колекція старого музиканта.

Шмуке теж заснув, отже круки, що злетілись на труп, були панами становища.

— Тихше, — казала Сібо щоразу, як Магус захоплювався й починав обговорювати з Ремонанком ціну якоїсь коштовности.

Жахливий був вигляд цих чотирьох жадоб, що цінували спадщину під час сну того, чия смерть була метою їхніх бажаннів. Оцінка коштовностей, що були в залі, відобрала три години часу.

— Пересічно, — сказав старий брудний єврей, — кожна річ коштує тут тисячу франків..,

— То це буде мільйон сімсот тисяч франків! — скрикнув приголомшений Фрезье.

— Тільки не для мене, — відповів Магус, у якого очі холодно заблищали. — Я дав би тільки вісімсот

тисяч, бо невідомо, скільки часу воно лежатиме в крамниці... Є шедеври, які продаси тільки через десять років, і від відсотків за цей час купівельна ціна подвоїться, але цю суму я сплачу готівкою.

— У нього в кімнаті є ще цінні шибки, емаль, мініятюри, золоті та срібні табакерки,— зауважив Ремонанк.

— Чи можна їх оглянути?— спитав Фрезье.

— Зараз подивлюся, чи він добре спить,— відказала Сібо.

І на дверничин знак три хижі птахи ввійшли.

— Там шедеври!— сказав, показуючи на залю, Магус, у якого кожна волосинка тремтіла в синій бороді, —але тут багатства! І які багатства! У королів немає кращого в скарбах!

Очі в Ремонанка, зайнявшись від табакерок, блищали карбункулами. Фрезье — спокійний, холодний, як змія, що звелася на хвоста,— витягував пласку голову й стояв у позі, в якій художники малюють Мефістофеля. Ці три своєрідні скупці, що жадали золота, як дияволи райської роси, мимоволі всі разом глянули на власника таких багатств, бо він кинувся вві сні, як це буває від кошмару. Зненацька від цих трьох диявольських проміннів хворий розплющив очі й проразливо закричав.

— Злодії!.. Ось вони!.. Рятуйте!.. мене ріжуть!

Очевидячки, він снів увіч, бо схопився на ліжку, очі йому викотились, побіліли, застигли, він не міг поворухнутись.

Елі Магус із Ремонанком мерщій подалися до дверей, але їх прип'яло до порогу криком:

— Тут Магус!.. Мене зраджено!..

Хворий прокинувся від інстинкту збереження своїх скарбів, що принаймні дорівнювався інстинктові самозбереження.

— Хто цей добродій, пані Сібо?— скрикнув він, затремтівши, коли побачив Фрезье, що стояв нерухомо.

— Та хіба я могла його вигнати, чорт бери!— сказала вона, моргнувши Фрезье.— Цей пан оце зараз прийшов від ваших родичів...

Фрезье мимоволі ворухнувся від захоплення перед Сібо.

— Пане, я прийшов від пані президентової де-Марвіль, від її дружини та дочки висловити вам їхній жаль; вони випадково довідались про вашу хворобу й хотіли б самі вас доглядати... Вони пропонують вам їхати в Марвільський маєток і там одужувати, віконтеса Попіно, маленька Сесіль, яку ви так любите, буде вам за доглядачку... вона взяла вас під оборону й примусила матір визнати свою помилку.

— Так вас мої спадкоємці послали!— обурено скрикнув Понс,— і дали вам за провідника найкращого знавця, найспритнішого експерта в Парижі?.. Гарні доручення,— сказав він, божевільно зареготавши.— Ви прийшли поцінувати мої картини, мої рідкощі, табакерки, мініятюри!.. Цінують! Ви маєте людину, що не тільки на всьому знається, а й купити може, бо він десять разів мільйонер... моїм любим родичам не довго вже чекати спадщини,— сказав він із глибокою іронією,— вони підтяли мене...— Ах, пані Сібо, ви матір'ю моєю називаєтесь, а поки я сплю, торговців, мого конкурента та родичів сюди водите!.. Вийдіть усі!..

І нещасний, нестямлячись від гніву та страху, підвівся, як привид.

— Дайте мені руку, пане,— сказала Сібо, кинувшись до Понса, щоб не дати йому впасти.— Та заспокойтеся, ті добродії вийшли.

— Хочу подивитись на залю!..— сказав мрущий.

Сібо махнула трьом крукам, щоб ішли геть; потім схопила Понса, підняла його, як пір'їну й поклала у ліжко, не зважаючи на його лемент. Коли нещасний колекціонер украй знесилів, вона вийшла замкнути двері до помешкання. Три Понсові кати були ще на сходах, і Сібо попросила, щоб вони почекали її, коли почула, як Фрезье сказав Магусові.

— Напишіть мені листа за вашими двома підписами, де ви зобов'яжетеся сплатити дев'ятсот тисяч франків готівкою за Понсову колекцію, і ми влаштуємо вам добрий прибуток.

Потім він шепнув на вухо Сібо словечко, одне

єдине, якого ніхто не почув, і пішов із обома торговцями до дверницької.

— Пані Сібо,— сказав нещасний Понс, коли дверниця вернулась,— вони пішли?..

— Хто... пішли?— спитала вона.

— Ті люди?

— Які люди?.. Так ви людей бачили?— сказала вона.— У вас зараз був підступ лихоманки, коли б не я, ви у вікно плигнули б, а тепер ще про людей мені торочите... Чи ви завжди такий будете?..

— Як, отут допіру не було пана, якого ніби то родичі до мене послали?..

— Знову ви упираєтесь,— вела вона.— Знаєте, де вас треба було б посадити, їй-богу? У Шарантон!.. Вам люди ввижаються...

— Елі Магус! Ремонанк!...

— Ах, Ремонанка ви могли побачити, бо він приходив сказати мені, що моему бідному Сібо погано, і я коло вас уже не буду. Сібо передусім, чи бачите! Коли чоловік мій хворий, то мені ні до кого діла немає. Спробуйте заспокоїтись та поспати годин кілька, бо я послала оце по пана Пулена і з ним прийду... Випийте й лежіть.

— Так у мене в кімнаті нікого не було, отут, допіру, коли я прокинувся?..

— Нікого!— сказала вона.— Ви мабуть, побачили Ремонанка в дзеркалах.

— Ваша правда, пані Сібо,— сказав хворий, зробившись слух'яний, як ягня.

— Ну, от ви й заспокоїлись... Прощайте, янголе, не хвилюйтесь, я зараз прийду.

Коли двері до помешкання зачинились, Понс поєднав свої останні сили й підвівся, бо думав сам собі

— Мене дурять! Мене обкрадають! Шімукє — дитина, він сам у пастку полізе!..

І хворий, захоплений бажанням з'ясувати жахливу сцену, що здавалась йому для видива надто реальною, дійшов до дверей своєї кімнати, через силу відчинив їх і потрапив до залі, де вигляд любих йому полотен, статуй, фльорентійської бронзи та порцеляни підживив

Його. У халаті, босоніж, із розпаленою головою, колекцонерів стало сили пройти двома вуличками між буфетами та шафами, що переділяли залю навпіл. Він полічив усе господарським оком, і з першого погляду музей видався йому в порядку. Хотів уже вертати, та ось погляд його спинився на портреті Греза, повішенім намість „Мальтійського лицаря“ Себаст'яна дель-Пйомбо. Підозра майнула в його голові, як блискавка по хмарному небі. Він подивився на місце, де були його вісім найголовніших картин, і побачив, що всі вони замінені. Очі в бідолахи затушилися, сили його покинули, і він упав на паркет. Знепритомнів Понс так глибоко, що пролежав аж дві години; знайшов його Шмуке, коли, прокинувшись, вийшов із своєї кімнати, щоб навідатись до приятеля. Шмуке через велику силу підняв мрущого й поклав його в ліжку; та коли він заговорив до цього майже що мерця й побачив його холодний погляд та почув від нього незв'язні й беззмістовні слова, бідний німець не тільки не стерявся, а ще й виявив героїзм дружби. Від розпачу його, дорослу дитину, охопило надхнення, як буває це в люблячих жінок та матерів. Він нагрів серветки (знайшов їх), обгорнув ними Понсові руки, поклав їх на живіт, потім узяв руками його вогке та холодне чоло і напруженням волі, гідним Аполонія Тіянського, викликав у ньому життя. Він поцілував приятеля в очі, як ті Марії, що їх італійські скульптори різьбили на барельєфах, так званих Pietà, цілують Христа. Це божественне зусилля, це вливання одного життя в друге, цей подвиг матері та коханої завершився цілковитим успіхом. За півгодини Понс, нагрівшись, знову прибрав людської форми: живий блиск зайнявся в його очах, зовнішня теплінь зрушила його органи. Шмуке дав Понсові напитись мелісової води з вином, дух життя пройняв його тіло, розум знову заблищав на його чолі, допіру ще бездушному, як камінь. Понс зрозумів тоді, якій святій відданості, якій могутній дружбі завдячує він своїм воскресінням.

— Коли б не ти, я помер би! — промовив він, почувачи на обличчі теплі сльози доброго німця, що разом сміявся й плакав.

Почувши ці слова, що їх він сподівався в безумстві надії, вартім безумства безнадії, бідний Шмуке, якого всі сили вичерпались, укліяк, мов лопнута куля. Тепер його черга була впасти, він схилився на крісло, склав руки й подякував богові палкою молитвою. Для нього, це сталося чудо! Він вірив не в силу своїх заходів, а в бога, якого прикликав. Проте, чудо було тут природним явищем, і лікарі його часто спостерігають.

Хворий, оточений любов'ю, доглянутий від людей, що зацікавлені його життям, за рівних умов видужує, коли інший, на чужих руках бувши, помирає. Лікарі не хочуть у цьому бачити прояву несвідомого магнетизму, вони приписують цей наслідок розумному доглядові, точному додержанню їхніх наказів, але багатько матерів знають силу цих палких поривів зосередженого бажання.

— Мій добрий Шмуке!..

— Ні росмофляй, я почуй тебе зерцем. Спочіфай, спочіфай!— сказав, посміхаючись, музикант.

— Бідний друже! Благородне створіння! Божа дитина, що в бозі живе! Єдина істота, що мене любить!.. — уривково промовив Понс, і в голосі його бриніли ще невідомі переливи.

У цих словах була вся душа, що трохи не відлетіла, і Шмуке зазнав від них радості, майже що рівної з radoщами кохання.

— Та я лефом путу! Я за двох працювай-тиму!

— Слухай, мій добрий, і вірний, і незрівняний друже! Дай мені сказати, час не чекає, бо я мертвий, я не вичуняю після цих постійних криз.

Шмуке заплакав, як дитина.

— Слухай же, плакатимеш потім...— сказав Понс. — То християнин і мусиш скоритися. Мене обікрали, і це Сібо... Перед тим, як покинути тебе, мушу просвітлити тебе в життєвих справах, яких ти не знаєш... Взято вісім картин, що коштують великі гроші.

— Фібач мені, я їх протаф...

— Ти?

— Я...— сказав бідний німець, — нас позиваль до суду...

— Позивав?.. Хто?..

— Стріфай...

Шмуке пішов по гербовий папір, що залишив пристав, і приніс його.

Понс уважно прочитав цю писанину. Прочитавши, впустив папір і мовчав. Цей спостерігач людської праці, що досі не зважав на мораль, побачив кінець-кінцем усі ниточки мережі, що наплела Сібо. Мистецький запал, кмітливість учня Римської Академії, вся молодість його вернулась до нього на кілька хвилин.

— Мій добрий Шмуке, слухайся мене по-військовому. Сходи в дверницьку й скажи тій жахливій жінці, що я хотів би ще побачити особу, яку прислав до мене мій кузен президент, і що коли особа та не прийде, я відпишу свою колекцію музеєві, що справа, мовляв, іде про мою духівницю.

Шмуке виконав доручення, але Сібо на перше ж його слово відповіла посмішкою.

— З нашим любим хворим, добродію Шмуке, стався підступ лихоманки, і йому привиділись у кімнаті люди. Даю вам слово чесної жінки, що до нашого любого хворого ніхто від його родичів не приходив...

Шмуке з цією відповіддю вернувся до Понса й дослівно її переказав.

— Вона міцніша, хитріша, облудніша й лихіша, ніж я думав,— сказав, посміхаючись, Понс.— Вона бреше навіть у себе в дверницькій! Уяви собі, що вона сьогодні привела сюди одного єврея, Елі Магус його звати, Ремонанка та ще третього когось — не знаю, хто він, тільки він сам гидкіший за обох інших. Вона сподівалась під час мого сну оцінити мою спадщину, та випадково я прокинувся й побачив їх усіх трьох — вони на табакерки якраз роздивлялись. Той невідомий заявив, що присланий від Камюзо, і я з ним розмовляв... Ця підла Сібо запевняла мене, що я марив... Мій добрий Шмуке, я не марив!.. Ту людину я добре чув, він говорив до мене... Торговці полякались і втекли...

Я гадав, що Сібо сама себе викриє!.. Але не пощастило. Я наставлю іншу пастку, де вона, злодійка, спіймається... Мій бідний друже, ти маєш Сібо за янгола, а вона вже місяць мене з світу зводить за для власної користі. Я не хотів повірити, що на це здібна жінка, що кілька років вірно нам служила. Цей сумнів погубив мене... Скільки тобі дали за вісім картин?..

— Б'ять тисач франк.

— Боже мій, вони вдвацяттеро коштують!— скрикнув Понс,— і це найкраще з моєї колекції. У мене немає часу починати судовий процес, та й ти мусів би в цій справі виступати, як жертва цих шахраїв... Ти не пережив би процесу! Ти не знаєш, що таке правосуддя! Це ринва на всяку моральну гидоту... І такі душі, як твоя, не витримують цього жаху. Та й так ти будеш досить багатий. Ці картини коштували мені сорок тисяч франків, я зберігав їх тридцять шість років... Але обікрадено нас надзвичайно спритно. Я вже край домовини стою й турбуюсь тільки за тебе... за тебе, найкращого з людей. І я не хочу, щоб тебе обікрали, бо все, що я маю, належить тобі. Отож, ти мусиш усім не довіряти, але ти й не знав ніколи, що таке недовіра. Тебе бог боронить, я знаю, але він може на хвилину забути про тебе, і тебе пограбують, як караван у пустині. Сібо — це страхіття, вона ріже мене! А ти вбачаєш у ній янгола; я хочу, щоб ти побачив, яка вона насправді — піди ж попроси її, щоб порадила тобі, до якого нотаря звернутись, щоб духівницю від мене прийняв... і я спіймаю її на гарячому.

Шмуке слухав Понса, ніби той йому апокаліпсис розповідав. Якщо Сібо справді така лиха, якщо Понс правду каже, то це було для нього заперечення провидіння.

— Мій пітні друк Бонс почувай себе туше поган,— сказав німець, звертаючись коло дверницької до пані Сібо,— і хоче склатать тухівниця, схотіть по подаря.

Це сказано при людях, бо становище пана Сібо було майже безнадійне. Під ворітьми стояли Ремонанк із сестрою, дві дверниці з сусідніх будинків, три лакеї тутешніх пожилеців і мешканець із другого поверху.

— Ох, самі можете по нотаря сходити,— скрикнула Сібо з плачем,— і писати свою духівницю з ким хочете.. Не така я, щоб покинути мого бідного Сібо, коли він при смерті... Я всіх Понсів у світі віддам, аби Сібо був живий... він же мене й на крихточку не скривдив за всі тридцять років!..

І пішла, залишивши Шмуке спантеличеним.

— Так Понсові справді погано? — спитав мешканець із другого поверху.

Цей мешканець, Жолівар на ім'я, служив у судовій реєстратурі.

— Фін трохи не фмер топіру!— з мукою відповів Шмуке.

— Отут недалеко, на вулиці Сен-Люї, є нотар Троньйон,— зауважив Жолівар.— Це наш квартальний нотар.

— Може сходити по нього? — спитав у Шмуке Ремонак.

— Туше прошу...— відповів Шмуке,— по коли пань Зіпо не хоч тохлятайть мій бриятель, я не мошу покидати його ф такій стані..

— Пані Сібо казала нам, що він збожеволів!..— обіззався Жолівар.

— Бонс пожевільні?— в жахові скрикнув Шмуке. Та фін цілком при росумі... черес те я й турпуюсь за його сдороф'я.

Все стовпище слухало розмову з цілком природною цікавістю, через те всі добре запам'ятали її. Шмуке не знав Фрезье й тому не звернув уваги на його сатанинську голову та блискучі очі. Фрезье, шепнувши дві слові на вухо Сібо, був ініціатором цієї зухвалої сцени, до якої Сібо може й не додумалася б, але відіграла її на диво зразково. Виставити хворого за божевільного — це був кутній камінь побудови, ходатарем спорудженої. Вранішня пригода дуже прислужилася Фрезье, і якби не він, Сібо від хвилювання може й зрадила б сама себе, коли безневинний Шмуке наставив на неї пастку, попросивши покликати прислану від родичів особу. Ремонак, побачивши доктора Пулена, мерщій зник. І от чому.

Розділ XXIV.

ХИТРОЩІ ЗАПОВІДАЧА.

Ремонанк уже півтора тижня виконував ролю провидіння, а це куди як не подобається правосуддю, яке заявляє на цю ролю виключні права. Ремонанк за всяку ціну хотів здихатись єдиної перешкоди, що стояла на шляху до його щастя. А для нього щастя було одружитися з апетитною дверницею та потроїти свої капітали. Тож пабачивши Ремонанк, що малий кравець ліків заживає, йому спало на думку обернути кравцеву хворовитість на смертельну недугу, і його залізничке діло додало до того спосіб.

Якось уранці, коли він тяг свою люльку, прихилившись спиною до косяка на порозі крамниці, та мріяв про чудовий магазин на бульварі Мадлени, де в пишній одежі мусіла панувати пані Сібо, його погляд упав на мідне дуже позеленіле кружальце. Його раптом осяяло думкою, що це кружальце можна економно вимити в наварі пана Сібо. Він це кружальце, завбільшки з мідяк, прив'язав на ниточку, і поки Сібо поралась у своїх добродіїв, щодня навідувався до свого приятеля-кравця. Під час цих кількахвилинних візит він умочав кружальце в ліки, а йдучи, витягав його за ниточку. Маленька домішка мідного окису, загально відомого під назвою мідянки, непомітно запроваджувала смертотворчий початок до сцілющого навару, але в гомеопатичних дозах, що впливали вельми поволі. Ось які були наслідки такої злочинної гомеопатії. На третій день волосся у бідолашного Сібо почало вилазити, зуби захитались, і діяльність організму була порушена від

непомітної домішки отрути. Доктор Пулен голову собі сушив, бачачи діяння цього навару, бо він був досить знаючий, і вплив руїницького чинника примітив. Він потай від усіх забрав навар додому й сам учинив над ним аналізу, але не знайшов нічого, бо волею випадку Ремонанк, злякавшись свого діла, того дня не полоскав у ліках фатального кружальця. Доктор Пулен викрутився перед самим собою й перед наукою припущенням, що від нерухомого побуту у вогкій дверницькій кров у кравця, що сидів увесь час, підібгавши ноги, на столі коло заґратованого вікна, могла зіпсуватись через брак руху, а надто за постійного дихання смердючими поміями. Нормандська вулиця належить до тих старих вулиць, де міська управа не влаштувала ще каналізації й де помії течуть чорним повільним струмком, проходячи під брук та створюючи властиве Парижеві болото.

Сібо собі бігала сюди й туди, а чоловік її, невтомний працівник, усе сидів коло віконця в позі факіра. Коліна в кравця зачучверіли, кров застоювалась у погрудді, схудлі та покручені ноги робились майже нікчемними. Тим то жовтий колір обличчя його вже давно здавався хворобливим. Жінчине здоров'я та чоловікова недуга видавались докторові природним явищем.

— На що ж слабує мій бідний Сібо?— спитала дверниця в доктора Пулена.

— Він помирає на дверницьку хворобу, добродійко Сібо,— відповів доктор. — Його загальна недолугість свідчить за невігойне зіпсуття крові.

Злочин без причини, без мети й без користи знищив кінець-кінцем у доктора Пулена його першу підозру. Хто міг хотіти смерти Сібо? Дружина? Так доктор бачив, що вона сама пила, підсолодивши, той навар. Чимало злочинів уникає громадської помсти — це, здебільшого, ті, що відбуваються, як і цей ось, без страшних доказів якогось насильства — без пролитої крові, задушення, ударів словом без невинних учинків, а надто тоді, коли вбивство не має видимої користи й трапилось серед нижчих клас. Злочин завжди викривається своїм призвісником — ненавистю,

видимими заздощами, що впадають ув очі людям, серед котрих живеш. Але в обставинах, що в них пробували малий кравець, Ремонанк та Сібо, нікому, крім лікаря, не було вигоди дошукуватись причин смерті. Хворовитий, пожовклий дверник, якого божествила дружина, не мав ні достатків, ні ворогів. Наміри й пристрасть залізнякові ховались у темряві, як і достаток панії Сібо. Лікар до краю знав дверницю та її почуття, він уважав, що вона може мучити Понса, але не уявляв її здібною на безпричинний і даремний злочин; до того ж вона щоразу випивала ложку навару, даючи його чоловікові, коли приходив доктор. Пулен, єдина особа, що могла цю подію з'ясувати, повірив у якийсь випадок, у якийсь із тих дивних винятків, що роблять медицину справою непевною. І дійсно, малий кравець через свій нікчемний побут мав, на жаль, таке лихе здоров'я, що дрібна домішка мідянки мусіла бути йому смертельною. І кумасі та сусіди в своїх балачках виправдували цю наглу смерть, тим самим потверджуючи Ремонанкову безневинність.

— Ох, давно вже я казав, що пан Сібо нездужає! — кричав один.

— Він забагато працював, — відповів інший, — от кров у нього й перегоріла.

— Не хотів мене слухати, — кричав сусіда, — казав же я йому, щоб у неділю на прохідку ходив та понеділок щоб спочивав, бо хіба ж багато два дні на тиждень погуляти?

Словом, облудні вуличні поговори, що до них прислухається правосуддя ушами поліційного комісара, цього короля нижчих кляс, чудово пояснювали смерть малого кравця. Проте, замислений вираз та стурбовані очі пана Пулена дуже непокоїли Ремонанка, тож він, побачивши доктора, й визвався так ласкаво сходити по пана Троньйона, з яким Фрезье знався.

— Я вернусь на той час, коли писатимуть духівницю, — шепнув Фрезье панії Сібо, — і ви, хоч яке лихо у вас, мусите пильнувати здобич.

Малий адвокат, що зник легко, мов та тінь, здибався з своїм приятелем лікарем.

— Гей, Пулене!— гукнув він.— Все йде гаразд. Ми врятовані!.. Сьогодні ввечері скажу, як саме. Подумай, яка там посада тобі до вподоби, ти її матимеш! А я буду мировий суддя! Тепер Табаро вже не відмовиться за мене дочку віддати... А тебе я беруся одружити з панною Вітель, онукою нашого мирового судді.

Фрезье покинув Пулена приголомшеним від цих божевільних слів і опукою плигнув на бульвар; тут він махнув омнібусові, і за десять хвилин модерний віз приставив його на вулицю Шуазель. Було коло четвертої години. Фрезье був певен, що застане президентову саму, бо судді раніш як о п'ятій із суду не повертаються.

Пані де-Марвіль зустріла Фрезье дуже прихильно — очевидячки, пан Лебеф сприятливо висловився за колишнього мантського повіреного, як і пообіцяв був пані Ватінель. Амелія мало що не підлещувалась до Фрезье, як герцогиня Монпансьє до Жака Клемана, бо малий повірений був її зброєю. Та коли Фрезье показав колективного листа, де Елі Магус з Ремонанком зобов'язувались купити на гурт Понсову колекцію за дев'ятсот тисяч франків готівкою, президентова глянула на ходатаря очима, звідки бризнула ця сума. Це був струмінь жадоби, що линув на повіреного.

— Пан президент,— мовила йона йому,— доручив мені запросити вас узавтра обідати. Будуть тільки свої: мій повірений, пан Годшаль, наступник пана Дероша, потім наш нотар Бертье, зять мій та дочка... По обіді ви, я, нотар та повірений улаштуємо невеличку нараду, про яку ви просили, тоді я й дам вам повноваження. Ті два добродії будуть слухатись ваших вказівок, як ви й вимагаєте, й пильнуватимуть, щоб усе це відбулося гаразд. Коли треба буде, ви одержите від пана де-Марвіля довіреність...

— Вона мені буде потрібна в день смерти...

— Її виготують заздальгідь.

— Пані президентова, якщо я жадаю довірености, якщо я хочу, щоб ваш повірений у цій справі не виступав, то це не так у своїх інтересах, як у ваших...

Я коли віддаюсь то вже цілком! Тому, пані, й до себе я жадаю такої самої вірності та довіри від моїх заступників — не зважуюсь сказати про вас: моїх клієнтів. Ви можете подумати, що, отак діючи, я хочу присмоктатись до справи — ні, ні, коли б сталося щось осудне... бо в справах спадщини легко захопитись... а надто дев'ятьмастами тисяч франків... то не можете ж ви прогнати таку чесну людину, як пан Годшаль, а на спину якогось лихенького ходатаря все можна скинути...

Президентова захоплено глянула на Фрезьє.

— Ви підете або дуже високо, або дуже низько,— сказала вона.—Вами буди, я б замість нікчемної посади мирового судді зажадала б бути королівським прокурором... у мантиї. І зробити велику кар'єру.

— Покладіться на мене, пані! Для пана Вітеля мировий суд, це попівська шкапа, а я зроблю з неї бойового коня.

Це схилило президентову до цілковитої довіри з Фрезьє.

— Ви, здається мені, так щиро віддані нашим інтересам,— мовила вона,— що я хочу познайомити вас із труднощами нашого становища та з нашими надіями. Тоді, як малось одружити нашу дочку з одним інтриганом, що зробився банкіром, президент дуже хотів збільшити Марвільський маєток кількома луками, що тоді продавались. Ви знаєте, що ми мусіли відмовити від цього чудового кутка, щоб одружити дочку, але я дуже бажаю придбати решту тих луків, бо ж дочка в мене одначка. Частина цих прекрасних луків і тоді була вже продана, вони належать одному англійцеві, що вертає до Англії, проживши в цих краях двадцять років; він збудував на чудовому місці чарівний котедж, між Марвільським парком та луками, що належали колись до нашої землі, а щоб завести собі парк, він скуповував за скажені гроші чагарі, гайки та сади. Будинок цей та вся земля суміжні з садовим муром моєї дочки. За нього разом із луками можна було б дати сімсот тисяч франків, бо луки дають двадцять тисяч чистого прибутку... Та коли пан Ведман довідається,

що купуємо ми, він захоче, певно, більше тисяч на двісті-триста, які він утрачає, бож будинок, як це буває в земельних справах, зовсім не рахується...

— Але, пані, ви можете, по-моєму, вважати спадщину, як за власну, а себе я пропоную на роль підставної особи й беруся придбати вам землю якнайдешевше за домашньою угодою, як це робиться поміж купцями... До англійця я й з'явлюся, як купець. Ці справи я знаю, в Манті це була моя спеціальність. Ватінель подвоїв вартість своєї контори, бо я працював під його ім'я...

— От звідки ваш зв'язок із пані Ватінель... То нотар цей, певно, дуже багатий тепер?..

— Але пані Ватінель багато витрачає... Отож, не турбуйтеся, пані, я подам вам англійця засмаженим...

— Якщо ви цього доб'єтесь, то матимете вічні права на мою подяку... Прощайте, любий пане Фрезьє. До завтра...

Фрезьє пішов, уклонившись президентовій уже не так послужливо, як минулого разу.

— Я обідаю завтра в президента де-Марвіль..— думав Фрезьє. Ну, вони в мене в руках. Тільки, щоб бути цілковитим паном становища, мені треба ще зробитись порадником того німця в особі Табаро, пристава мирового суду! Цей Табаро, що не хоче віддати мені свою дочку-одиначку, віддасть її, коли я буду мировим суддею. У панни Табаро, рудої та сухотної дівулі, є будинок на Королівській вулиці, що від матері їй дістався — отже, я здобуду виборче право. А після батькової смерти вона матиме ще й шість тисяч ліврів ренти. Вона не вродлива, але, боже мій, коли від нуля підносишся до вісімнадцяти тисяч франків ренти, то в зуби нема що дивитись!..

І вертаючись бульварами на Нормандську вулицю, він безоглядно поринув у золоту мрію — поринув у щастя людини, що ніколи не знатиме вже скрути, думав про весілля приятеля свого Пулена з панною Вітель, дочкою мирового судді. Бачив себе — в спільці з доктором — одним із королів кварталу, керував муніципальними, військовими та політичними виборами. Буль-

вари здаються короткими, коли, гуляючи ними, женеш своє честолюбство на коні фантазії.

Шмуке вернувся до свого приятеля й сказав йому, що Сібо помирає, а Ремонанк пішов по нотаря Троньйона. Понса вразило це ім'я, що його пані Сібо так часто закидала в своїх нескінченних балачках, рекомендуючи цього нотаря, як саму чесність. І тоді хворому, що від ранку зробився геть неймовірливий, спала блискуча думка, що доповнила йому плян, як спіймати Сібо та викрити її цілком перед довірливим Шмуке.

— Шмуке,— мовив він, беручи за руку бідного німця, приголомшеного стількома новинами та подіями,— в будинку, мабуть, панує велике замішання; якщо дверник помирає, ми на якийсь час майже що вільні, тобто коло нас не має шпиків, бо за нами стежать, будь певний! Іди, візьми візника, їдь до театру, скажи панні Ельоїзі, нашій першій танцівниці, що я хочу побачити її перед смертю і щоб вона прийшла о десятій з половиною після служби. Звідти поїдь до своїх друзів, Шваба та Брунера, й попроси їх бути тут завтра о дев'ятій уранці — так ніби вони проходили тут і зайшли мене провідати.

Ось якого пляну замислив старий митець, почувавши смерть свою. Він хотів збагатити Шмуке, зробивши його спадкоємцем усього свого майна, а щоб забезпечити його від усяких можливих підступів, збирався продиктувати духівницю нотареві при свідках, щоб не було думки, ніби він не при розумі, й щоб відібрати в Камюзо будь-який привід заперечувати його останню волю. Прізвище Троньйона навіяло йому думку про якісь махінації, про навмисні формальні огріхи в духівниці, про наперед замислену зраду Сібо й вирішив скористуватися Троньйоном, щоб власноручно з його слів написати духівницю й заховати її в шухляді в комоді. Далі він гадав сховати Шмуке в стінну шафу й показати йому, як Сібо вийме духівницю, розпечатає її, прочитає й знову запечатає. Потім другого дня о дев'ятій годині він хотів цю власноручну духівницю замінити іншою, складеною при нотарі за належною формою й незаперечною. Коли Сібо назвала його

божевільним, сновидою, він пізнав тоді ненависть, помсту й жадобу президентової, бо, два місяці з ліжка не встаючи, бідолаха під час безсоння, під час довгих годин самотності пильно зважив події свого життя.

Античні й модерні скульптори часто ставили обабіч домовини геніїв із запаленими смолоскипами. Це полум'я освітлює мрущим картину їхніх гріхів та помилок, освітлюючи їм шляхи смерти. Скульптура виявляє тут великі ідеї, формулює життєвий факт. Конання має свою мудрість. Прості дівчата найніжнішого віку часто виявляють, конаючи, столітній розум, робляться пророчицями, судять свою родину, не піддаються на жодну оману. У цьому поезія смерти. Але чудна й варта уваги річ — помирають двома різними способами. Поезія пророцтва, дар провидіння в минуле чи майбутнє належить тим мрущим, чиє тільки тіло пошкоджене, хто гине від розкладу органів плотського життя. Тому люди, що мруть, як Люї XIV, на гангрену хворі, що гинуть, як Понс, від пропасниці, чи як пані де-Морсо від шлунку, чи як салдати від ран, здобутих у розцвіті життя — тішаться цією величною ясністю, являють надзвичайну, дивну смерть; а люди, що мруть на розумові, мовляв, хвороби, у кого недуга в мозкові, в нервовій системі, що постачає тілу паливо думки, ці люди вмирають цілком. У них дух і тіло згасають разом, Одні, душі без тіла, відтворюють біблійні перекази, а другі є мертвяки. Цей дівич, цей ласолюбний Катон, цей майже безгрішний праведник, надто пізно збагнув жовчний міхур, що був у президентової замість серця. Світ він зрозумів, уже покидаючи його. Тож кілька годин тому він радісно помирився з своєю долею, як той веселий митець, що йому все є привід до штук та жартів. Уранці порвалися останні зв'язки, що єднали його з життям — урвався ланцюг захоплення, якого могутні ланки приковували знавця до мистецьких шедеврів. Побачивши, що Сібо обікрала його, Понс по-християнськи попрощався з пишнотою і марністю мистецтва, з своєю колекцією, з приязню до творців стількох чудових речей і хотів думати тільки про смерть за прикладом предків наших, що вважали її за

свято для християнина. У своїй ніжності до Шмуке Понс пробував захистити його з глибочини домовини. З цією батьківською думкою він і обрав першу танцівницю, як оборону проти лукавства людей, що його оточували, бо вони, певно, не помилювали б його єдиного спадкоємця.

Ельоїза Брізту, дівчина типу Женні Кадін та Жозефи, була з тих натур, що лишаються певними в непевному становищу; з грошовитими прихильниками вона здібна була на всілякі жарти, але була добрим товаришем і не боялась представників людської влади, бо всіх їх кволими бачила, та й звикла боротися з поліцаями на далеко не селянських балях у Мабілі й на карнавалі.

— Якщо вона посадила на моє місце свого протезе Гаранжо, то тим більше почуватиметься до обов'язку допомогти мені,— подумав Понс.

Шмуке вийшов ні для кого непримітно, бо в дверницькій була метушня, і вернувся якомога швидше, щоб не лишати Понса довго на самоті.

Одночасно з Шмуке прийшов і пан Троньйон складати духівницю. Хоч Сібо й помирав, але дружина його провела нотаря до спальні, а сама вийшла, покинувши Шмуке, Троньйона та Понса вкупі; та вона взброїлась ручним дзеркалом цікавої роботи й стала під дверима, які лишила непричиненими. Отож, вона могла не тільки слухати, а й бачити все, що говорилося та діялось у такий важливий для неї момент.

— На лихо, пане,— мовив Понс,— я зберіг усі свої здібності, бо свідомий свого конання, і певно з волі божої жодна смертна мука не минула мене!.. Ось пан Шмуке...

Нотар уклонився Шмуке.

— Це єдиний приятель, що я мав на землі,— сказав Понс,— і я хочу зробити його своїм єдиним спадкоємцем; скажіть, яку форму мусить мати моя духівниця, щоб мій приятель, німець, який наших законів не знає, міг би взяти по мені спадок без жодних заперечень.

— Все можна заперечувати, пане,— сказав нотар,— така вже незручність людського правосуддя. Але духівниці бувають і незаперечні...

— Які саме? — спитав Понс.

— Це духівниця, вчинена при нотарі та свідках, які ствердять, що заповідач у здоровому розумі, і ще коли в нього немає ні дружини, ні дітей, ні батька, ні брата...

— У мене нікого немає, всі мої почуття належать ось моему дорогому приятелеві Шмуке...

Шмуке плакав.

— Коли ж у вас є тільки далекі родичі, то закон дає вам волю розпоряджатись своїм рухомим і нерухомим майном, якщо тільки ви не відписуєте його на умовах, образливих для моралі, бо й вам, певно, доводилось чути за духівниці, заперечувані через чудноти заповідача. Але духівниця, при нотарі складена, незаперечна. Справді бо, дійсність особи заперечувати не можна, нотар ствердив розумовий стан, підпис не може дати приводу до будь-якого змагання... Проте, й власноручну духівницю, складену в поправній та ясній формі, теж заперечити важко.

— Я вирішив, з причин мені відомих, написати з ваших слів власноручну духівницю й звірити її ось моему приятелеві..! Чи це можливо?

— Гаразд! — сказав нотар.— Пишіть, будь ласка, я зараз казатиму...

— Шмуке, дай мен каламарчик Буля. Кажіть тихо, пане, бо нас можуть підслухати,— додав він.

— Скажіть мені, передусім, які у вас наміри? — спитав нотар.

За десять хвилин Сібо, яку Понсові видно було в дзеркалі, побачила, що духівницю запечатано після того, як нотар проглянув її, поки Шмуке світив свічку; потім Понс доручив її Шмуке й сказав замкнути в шухляду його столу до письма. Ключа від столу заповідач зажадав собі, зав'язав його в хусточку й поклав її під подушку. Нотар із увічливости був призначений на виконавця духівниці, і Понс відписав йому цінну картину, одну з тих речей, що закон дозволяє нотареві дарувати. Пан Троньйон вийшов і здибав у залі Сібо.

— Що ж, пане, чи добродій Понс не забув про мене?

— Не сподівайтесь, моя люба, щоб нотар зрадив звірені на нього таємниці,— відповів Троньйон.— Можу вам тільки сказати, що багацько користолюбства й надій будуть розбиті. Пан Понс склав чудову духівницю, дуже розумну, патріотичну духівницю, яку я цілком схвалюю.

Годі їй уявити, до чого розпалилась у Сібо цікавість від цих слів. Вона пішла вниз і просиділа ніч коло чоловіка, надумавши покликати до хворого панну Ремонанк, а самій піти прочитати духівницю між другою та третьою годиною вранці.

Розділ XXV.

ТИМЧАСОВА ДУХІВНИЦЯ.

Візита панни Ельоїзи Брізту об десятій із половиною ввечері видалась Сібо досить природною, але вона дуже боялась, щоб танцівниця не згадала в розмові за тисячу франків, від Годісара одержану, тим то й пішла з прем'єркою, ущедряючи її чемностями та лестощами, мов яку владарку

— Ах, люба моя, ви куди краща на своєму терені, ніж у театрі,— сказала Ельоїза, йдучи сходами.— Закликаю лишитись при своїй посаді!

Ельоїза, яку привіз у кареті друг її серця Біксіу, була чудово вбрана, бо їхала на вечірку до Марієта, одного з найперших оперних співаків. Пан Шапульо, колишній брузументар із вулиці Сен-Дені, що жив тут на третьому поверху, вертався якраз із дружиною та дочкою з „Амбігю-Комік“, і їх уразила поява такого туалету й такої гарної істоти на їхніх сходах.

— Хто це така, пані Сібо? — спитала пані Шапульо.

— Абищо!.. Стрибунка, яку можна щовечора мало не голою бачити за сорок су...—шепнула дверниця колишній брузументарці на вухо.

— Вікторіно, дитино моя, посторонися! — сказала пані Шапульо дочці.

Ельоїза зрозуміла цей вигук переляканої матері й обернулася:

— Так ваша дочка ще гірша за губку, пані, коли ви боїтесь, щоб вона не зайнялась від мого дотику?..

Ельоїза, приємно досміхаючись, глянула на пана Шапульо,

— Йй-богу, вона дуже гарна! — мовив пан Шапульо, спинившись на сходах.

Пані Шапульо щипнула його так, що він мало не крикнув і штовхнула в помешкання.

— От і третій поверх, — сказала Ельоїза, — він у вас за п'ятий справить.

— Ви, панно, видно не звикли сходами ходити, — сказала Сібо, відчиняючи двері до помешкання.

— Ну, мій старий, — мовила Ельоїза, заходячи до кімнати, де бідний музикант лежав блідий та схудлий, — не гаразд воно йдеться? Всі в театрі за вас турбуються, але ж знаєте, хоч і серце добре, так справ багато, от і немає коли приятелів навідати. Годісар щодня збирається до вас зайти, але з самого ранку у нього господарський клопіт. Проте, ми всі вас любимо...

— Пані Сібо, — сказав хворий, — зробіть мені ласку, залишіть мене з панною, ми маємо поговорити про театр та про моє диригентство... Шмуке проведи панію.

На Понсів знак Шмуке вирядив Сібо й замкнув двері.

— Ах ти ж, поганий німець! І ти вже псуєшся!.. — подумала Сібо, почувши багатозначний цокіт замка. — Це Понс учить його таких гидот!.. Та ви мені за це заплатите, голубчики... — думала вона, сходячи вниз. — Чи ба! Коли ця блазнючка й згадає за тисячу франків, так я скажу їм, що це театральні штуки.

І сіла в головах у Сібо, який скаржився, що в шлунку в нього горить, бо Ремонанк знову дав йому напитись, коли не було дружини.

— Дитино моя люба, — сказав танцівниці Понс, поки Шмуке виряджав Сібо, — я тільки вам довіряю у виборі чесного нотаря, щоб прийшов завтра, рівно о дев'ятій з половиною вранці, прийняти від мене духівницю. Я хочу весь мій достаток залишити моему приятелеві Шмуке. Якщо бідного німця переслідувати почнуть, то, сподіваюсь, той нотар порадить його й захистить. Тим то мені потрібен дуже шановний, дуже багатий нотар, що не позаздрився б на принади, якими спокушають юристів, бо мій спадкоємець мусить знайти

в ньому опору. Бертъє, наступникові Кардо, я не довіряю, а ви силу людей знаєте...

— Е, та в мене є такий! — відповіла танцівниця. — Нотар Фльоріни, графині дю-Бруель, Леопольд Ганекен, чесна людина, з льоретками ніколи не знався! Що вже він гарний, так ніби батько — не дозволяє марнувати зароблені гроші; я зву його батьком танцівниць, бо він усім моїм приятелькам прищепив принципи ощадности. Передусім, мій любий, він, крім контори, має шістдесят тисяч ренти. Потім, це такий нотар, як колись бували! Він нотар і коли ходить, і коли спить, та й плодить, мабуть, самих нотаренків та нотарівен... Нарешті, він важкий та педантичний і вже не поступиться ні перед якою силою там, де йдеться про його обов'язки... У нього ніколи не було злодійки, це старосвітський батько родини, дружина його божествить і не зраджує, хоч вона й нотариха... Кращого нотаря ти в цілому Парижі не знайдеш. Це патріярх, він не такий кумедний та втішний, як був Кадро з Малагою, але й скакати не буде, як той Малюк, що жив із Антонією! Завтра я пришлю його тобі о восьмій... Можеш спокійно спати. Передусім, сподіваюсь, що ти видужаєш і ми почуємо ще від тебе гарної музики; тільки, знаєш, життя дуже сумне, антрепренери тиснуть, королі скупують, міністри спекулюють, багаті заощаджують... У артистів уже немає ось-цього! — сказала вона, показуючи на серце. — Згубний час... Прощай, старий!..

— Насамперед, Ельоїзо, прошу тебе тримати все це в найбільшому секреті.

— Та це ж тобі не театральна справа, — сказала вона, — це для артистки святощі.

— Хто твій добродій, любенька?

— Мер твоєї округи, пан Бадойє, такий самий дурень, як і небіжчик Кревель; ти ж знаєш, що Кревель, один із членів Годісарового товариства, помер тому кілька день, і мені нічого не залишив, навіть слоїка з помадою. Тим то й кажу я, що наша доба гидка.

— А з чого він помер?

— Через свою жінку!.. Коли б був зі мною лишився, то й досі жив би! Прощай, мій добрий стариган! Я тобі

про смерть нагадала, так певна ж, що через два тижні ти вже на бульварі гулятимеш та якісь гарненькі рідкощі будеш відшукувати, бо ти ж не хворий, я ще й не бачила, щоб очі в тебе так блищали...

І танцівниця пішла певною, що в її протезе Гаранжо назавжди лишиться диригентська паличка. Гаранжо був її кузенком... Всі двері були відхилені, і усі пожилці визирали на першу танцівницю. В будинкові це була подія.

Фрезье, мов той бульдог, що не випускає з зубів схоплений шматок, вартував у дверницькій біля Сібо, коли танцівниця зійшла до вихідних дверей і попросила відімкнути їй. Він знав, що духівницю складено, і прийшов розвідати про дверниччині наміри, бо нотар Троньйон відмовився йому будь-що сказати про духівницю, також як і Сібо. Цілком природно, що ходатар, зобачивши танцівницю, вирішив використати цю візиту.

— Ось наспіла для вас, добродійко Сібо, критична хвилинка,— сказав Фрезье.

— Атож!..— сказала вона.— Бідний мій Сібо!.. Коли тільки подумаю, що йому не доведеться потішитись тим, що я можу мати...

— Треба ж довідатись, чи відписав вам пан Понс щонебудь, словом, чи ви є в духівниці, чи вас забуто,— провадив Фрезье.— Я представник законних спадкоємців, і в усякому разі ви можете щось одержати тільки від них... Духівниця власноручна, отже дуже заперечна... Чи знаєте, де він її поклав?

— У шухляду столу до письма, а ключ собі забрав,— відповіла вона,— зав'язав його в хусточку й поклав собі під подушку... я все бачила.

— Духівниця запечатана?

— Ох, так!

— Викрасти й знищити духівницю був би злочин, але поглянути на неї—це тільки провина; та це, зрештою, грішок, якому немає свідків! Чи міцно він спить?..

— Атож; та коли ви хотіли все оглянути й поцінувати, він теж спав, як колода, а отже прокинувся... А втім, я побачу! Сьогодні вранці я заступаю пана

Шмуке о четвертій годині, і коли ваша ласка прийти, то ви матиме духівницю хвилин на десять...

— Гаразд! Я встану о четвертій і тихенько постукаю...

— Мене коло Сібо заступить панна Ремонанк, так я їй скажу, вона відчинить двері; але стукайте у вікно, щоб нікого не розбудити.

— Згода, — сказав Фрезье. — Світло у вас буде, правда ж? Досить і свічки?

Опівночі бідний німець сидів, нестямлячись від туги, в кріслі й дивився на Понса, в якого обличчя запало після хвилювань і геть нагадувало обличчя мерця!

— Думаю, що сил мені вистачить до завтрішнього вечора, — з філософським спокоєм промовив Понс. — Агонія почнеться в мене, мабуть, завтра вночі. Коли нотар і твої два приятелі підуть, ти сходиш по нашого доброго абата Дюплярті, вікарія з церкви Сен-Франсуа. Ця достойна людина не знає про мою хворобу, а я хочу запричаститись завтра в день...

Була довга павза.

— Богові не вгодно було, щоб життя моє склалося так, як я мріяв, — знову почав Понс. — Як любив би я жінку, дітей, родину!.. Бути дорогим для кількох істот у своєму кутку — оце було й усе моє жадання! Життя для всіх гірке, бо бачив я людей, які мали все, чого я так марно бажав, а щасливі не були... На схилі літ господь бог послав мені несподівану розраду, дав мені такого приятеля, як ти!.. Та я й не можу собі закинути, що занедбав тебе чи не дооцінив, мій добрий Шмуке; я віддав тобі своє серце й усю силу своїх чуттів... Не плач, Шмуке, а то я замовчу! А мені так радісно говорити з тобою про нас... Якби я був слухав тебе, то лишився б живий. Покинув би світ та звички свої й не знав би смертельних ран. Але я хочу думати тільки за тебе...

— Ті помиляйся!

— Не супереч мені, слухай мене, любий друже... Ти наївний і щирий, як шестилітнє дитя, що ніколи від матері не відходило — це дуже хвально; мені здається, що сам бог мусить турбуватись за таких, як ти. Проте,

люди такі лихі, що я мушу тебе проти них узброїти. Отже, ти втрадиш свою благородну довіру, свою святу щирість, ту красу чистих душ, що належить тільки геніям та таким серцям, як твоє... Ти незабаром побачиш, як пані Сібо, що пильно стежила за нами крізь непричинені двері, прийде й візьме фалшиву духівницю... Гадаю, що шахрайка зробить це сьогодні вночі, бо думатиме, що ти спиш. Слухай мене добре й додержуй моїх вказівок достоту... Ти чуєш? — спитав хворий.

Від туги та страшного тремтіння Шмуке відхилив голову на спинку крісла, так ніби зомлів.

— Атош, чуй, але так ніпи ті за твісті крок фіт мене... Мені стається, що я поринай ф томовину расом з топою! — сказав німець, знемагаючись від муки.

Він підійшов до Понса, взяв його руку в свої дві руки й проказав у думці палку молитву.

— Що ти там бурмотиш по-німецьки?..

— Молифся погу, щоп покликаф нас то себе ф купі!.. — просто відповів він, кінчивши молитву.

Понс через силу нахилився, бо терпів у печінці страшний біль. Але все таки нахилився до Шмуке й поцілував його в чоло, виливаючи свою душу, мов благословення, на цю людину, подібну до ягняти, що лежить біля ніг у господи бога.

— Ну, слухай же мене, мій добрий Шмуке, мрущим треба коритися...

— Я слухай!

— У твоїй кімнаті є маленькі двері, що ведуть із твого алькова в стінну шафу до моєї кімнати.

— Так, але фоні запиті картинам.

— Зараз ти ці двері звільниш, не роби тільки великого шелесту!..

— Караст...

— Звільни прохід з обох боків, і в себе, і в мене; потім покинь двері непричинені. Коли Сібо прийде й заступить тебе коло мене (цього ранку вона може прийти на годину раніше), ти підеш, як звичайно, спати й удаватимеш дуже стомленого. Спробуй прикинутись,

що спиш... Тільки но вона сяде в крісло, пройди в свої двері, й стань там, відхили серпанкову завіску на тих зашкленних дверях і добре дивись, що робитиметься... Зрозумів?

— Срозуміф: ді тумаш, що слотійка спалить тухівниця...

— Не знаю, що вона зробить, але певен, що після того ти не вважатимеш її за янгола. А тепер пограй мені, потіш мене своїми імпровізаціями... Це розважить тебе, розжене твої чорні думки, і я послухаю цієї сумної ночі твоїх поем...

Шмуке сів до піяна. За кілька хвилин музичне надхнення, збуджене болісним дрожем та хвилюванням, понесло, як звичайно, доброго німця за межі світів. Він знайшов величні теми, на яких вишивав капризи, виконуючи їх то скорботно, з рафаелівською довершеністю Шопена, то фугою, з дантівською грандіозністю Ліста— дві музичні організації, що найбільше наближаються до Паганіні. Дійшовши цього ступня довершености, виконавець стає врівень з поетом, він проти композитора стає тим, що актор проти автора— чудовим тлумачем чудових речей. Але цієї ночі, коли Шмуке дав Понсові загода почути райські концерти, ту чарівну музику, що від неї з рук святої Цецілії падають інструменти, він був разом Бетговенем і Паганіні, творцем і виконавцем! Невичерпний, як соловей, величний, як небо, під яким він співає, різноманітний і пишний, як ліс, що він своїми переливами виповнює, Шмуке сам себе перевершив і навіяв на старого музиканта, що слухав його, той екстаз, що змалював Рафаель і що на нього їздять дивитись до Больоньї. Цю поезію урвав жахливий дзвінок. Покоївка пожилеців із другого поверху прийшла до Шмуке й попросила його від своїх господарів закінчити цей шабаш. Пані, пан та панна Шапульо прокинулись, не могли заснути й веліли сказати, що для театральних репетицій вистачить і дня, а вночі не годиться тарабанити в порядному дому... Було коло третьої години вранці. О третій із половиною, як і передбачав Понс, що немов підслухав розмову Фрезье з пані Сібо, надійшла й дверниця. Хворий скинув на

Шмуке значущим поглядом, що промовляв: „А що, вгадав я?“ й уместився так, немов глибоко спав.

Сібо так безоглядно вірила в безневинність Шмуке— в цьому найбільша причина успіху всякої дитячої хитрости,—що й припустити не могла в ньому брехні, коли він підійшов до неї та жалісно й разом весело промовив:

— Фін прешиф жахливій ніч! Філювайся здрашенно! Я мусіф крять, щоб його саспокойті, а пошилцьці з тругого поверх прийшли й сабороніл мені!.. Це жахлів, по тут життя й змерть мого бриятель. Я так стомифся, цілий ніч краючи, що ноги не стаю.

— Моєму бідному Сібо теж погано; ще один такий день, як учора, і порятунку вже не буде!.. Що робити! на все воля божа!

— Фі така чесні й щирі шінка, що колі тятько Зіпо помер, мі путем шити фкупі!..— сказав хитрий німець.

Коли люди прості й безпосередні починають хитрувати, вони бувають страшні, достоту як діти, що свої пастки наставляють з довершеністю дикунів.

— Ну, йдіть спати, синку!— сказала Сібо.— Он у вас які стомлені очі, як кулаки завгрубшки поробилися. Ех, тільки те й може потішити мене, якщо Сібо помре, це що я доживу віку з такою доброю людиною, як ви. Заспокойтесь, паніі Шапульо я дам добру прочуханку... Подумаєш, які вимоги в колишньої крамарки!..

Шмуке пішов і став на варту в приготованому для цього місці.

Сібо покинула двері до помешкання непричинені, і Фрезье, теж увійшовши, потихеньку замкнув їх, коли Шмуке зник у своїй кімнаті. Адвокат мав запалену свічку й тонісіньку мідну дротинку, щоб розпечатати духівницю. Сібо тим легше було витягти хусточку, де був зав'язаний ключ, бо хворий навмисно вистромив кінець її з-під подушки, а сам одвернувся до стінки, даючи Сібо цілковиту змогу ту хусточку забрати. Сібо підійшла до столу, відімкнула шухляду, силкуючись якнайменше шелестіти, знайшла похоронок і побігла

з духівницею до залі. Ця обставина страшенно зацікавила Понса. А Шмуке тремтів з голови до п'ят, немов зробив якийсь злочин.

— Ідіть на своє місце, — сказав Фрезье, беручи в Сібо духівницю, — треба, щоб ви там були, якщо він прокинеться.

Вправно розпечатавши конверта — видно це не вперше йому було, — Фрезье з величезним подивом прочитав оцей чудний документ:

Моя духівниця.

„П'ятнадцятого квітня тисяча вісімсот сорок п'ятого року, будучи при здоровому розумі, як показує ця духівниця, складена за допомогою нотаря, пана Троньйона, почувавши свою близьку смерть від хвороби, що спіткала мене на початку цього лютого, я мушу, бажаючи розпорядитись своїм майном, висловити таку свою останню волю:

„Мене завжди вражали невігоди, що псують малярські шедеври й часто ведуть до загибелі їх. Мені шкода було, що прекрасні полотна засуджено на вічні мандри з краю до краю, що вони ніколи не лишаються в одному місці, де б аматори цих шедеврів могли їх бачити. Я завжди був тієї думки, що дійсно безсмертні сторінки славетних майстрів мусять бути національним достатком і постійно стояти перед очима народів, так як божий шедевр — світло, — світить усім його дітям.

„Отже, як я все життя своє збирав і добирав картини, що суть славетні твори найбільших майстрів, як картини ці справжні, непідроблені й непідмальовані, то й боляче було мені думати, що полотна ці, щастя мого життя, будуть продані з молотка, що їх розвезуть ті до Англії, ті до Росії, і знову вони будуть розпорошені, як і були, поки я не зібрав їх. Тож я вирішив застерегти їх від цього лиха, а так само й чудові рями, що їх опрацюють і що всі належать майстерним робітникам.

„З цих міркувань я дарую й відписую королеві для Люврського Музею всі картини, що складають мою

колекцію, з умовою, щоб моєму приятелеві Вільгельмові Шмуке виплачувано, в разі відписане буде прийняте, дожиттєвої ренти дві тисячі чотиреста франків.

„Коли король, що користується прибутком з Музею, не прийме відписаного з такою умовою, тоді названі картини ввійдуть у решту мого майна, яке я все відписую моєму приятелеві Шмуке з умовою віддати „Мавп'ячу голову“ Гойї моєму кузенові, президентові Камюзо, картину Авраама Мінйона „Тюльпани“ панові нотареві Троньйону, якого я призначаю на виконавця духівниці, та виплачувати двісті франків ренти панії Сібо, що десять років відала моїм господарством.

„Нарешті, мій приятель Шмуке віддасть „Зняття з хреста“ Рубенса, ескіз славетної антверпенської картини, моїй парафії на прикрасу каплиці в подяку за доброту пана вікарія Дюплянті, що дав мені змогу вмерти християнином і католиком“, і т. ін.

— Це руїна!— подумав Фрезье.— Руїна всіх моїх надій! Ох, я починаю вірити всьому, що казала мені президентова про хитрощі старого митця!..

— Ну?— прийшла довідатись Сібо.

— Ваш пан страхіття, він усе дарує державному Музеєві. А з державою судитись не можна!.. Духівниця незаперечна. Нас обікрадено, зруйновано, знищено, зарізано!..

— А мені що він дав?

— Двісті франків дожиттєвої ренти...

— Добре діло!.. Та такого негідника світ не бачив!..

— Ідіть туди,— сказав Фрезье,— а я покладу духівницю вашого негідника назад у конверт.

Розділ XXVI,

ДЕ ЗНОВУ З'ЯВЛЯЄТЬСЯ ПАНІ СОВАЖ.

Коли пані Сібо вийшла, Фрезье вмиг підмінив духівницю, яку сховав до кишені, аркушем чистого паперу, потім запечатав конверт з таким хистом, що навіть показав печатку пані Сібо, коли та вернулась, і попросив сказати, чи помітно будь-які сліди проробленої операції. Сібо взяла конверт, помацала його, почула, що він повний, і глибоко зідхнула. Вона була надіялась, що Фрезье сам спалить цей фатальний документ.

— Ну, що ж робити, добродію Фрезье?— спитала вона.

— Ах, це вже ваша справа! Не я ж спадкоємець; але коли б я мав хоч якесь право на оце,— сказав він, показуючи на колекцію,— то знав би, що робити...

— Про це я вас і питаю...— дурнувато сказала Сібо.

— У каміні вогонь горить...— відповів він, підводячись.

— Справді, тільки ви та я й знатимемо!..— сказала Сібо.

— Ніхто не зможе довести, що духівниця існувала!— вів ходатар.

— А ви?

— Я?.. Якщо пан Понс помре без духівниці, я забезпечую вам сто тисяч франків.

— Еге!— сказала вона,— зразу тобі золоті гори обіцяють, а коли діло в руках і платити доводиться, тоді обшахрають, як...

Вона вчасно спинилась, бо трохи не обмовилась перед Фрезье про Елі Магуса...

— Я йду! — сказав Фрезье. — Задля ваших же інтересів не треба, щоб мене бачили в помешканні; але ми побачимося внизу, в дверницькій.

Замкнувши за ним двері, Сібо вернулася із духівницею, гадаючи її спалити; та коли вона ввійшла в кімнату й ступила до каміна, раптом її схоплено за обидві руки!.. Вона побачила себе між Понсом та Шмуке, які притаїлись по один і другий бік коло дверей.

— Ох! — скрикнула Сібо.

Вона впала ничма в страшних корчах — справжніх чи вдаваних, цього ніхто не знатиме. Видовище це так вразило Понса, що його охопила смертельна кволість, а Шмуке покинув Сібо долі, щоб покласти Понса в ліжку. Приятелі тремтіли, як ті люди, що переходять свої сили, виконуючи важкий обов'язок. Коли Понса вкладено й Шмуке трохи віддихав, він почув ридання. Сібо, навколішках стоячи, розливалася слізьми й простягала до приятелів руки, благаючи їх у надзвичайно мальовничій пантомімі.

— Через цікавість це! — сказала вона, коли приятелі звернули на неї увагу. — Добродію Понсе! Це жіноча хиба, ви знаєте!.. Але я не знала, як прочитати духівницю, й принесла її назад!..

— Хет з фітці! — сказав Шмуке, що випростався й виріс на всю величність свого обурення. — Фі страхить! Фі хотіф убійть мій топрі Бонс. Його прафта, фі пільш як стахить, фі броклята.

Сібо, побачивши жах на обличчі лагідного німця, гордо, як Тартюф, підвелася, глянула на Шмуке так, що той затрусився, і вийшла, прихопивши під полу чудову картинку Мецу, на яку Елі Магус любувався й про яку сказав: „Це брильянт!“ В дверницькій Сібо застала Фрезье, що чекав її з надією, що вона спалить конверта з чистим папером, яким він підмінив духівницю. Він дуже здивувався, побачивши свою клієнтку переляканою і з перекошеним обличчям.

— Що сталося?

— Сталося, добродію Фрезье те, що ви ніби поради

мені давали та керували мною, а насправді через вас я назавжди загубила ренту й довіру моїх панів...

І вона розлилася потоком слів, до яких була спритна.
— Покиньте порожні слова,— сухо крикнув Фрезье на клієнтку.— Кажіть діло, тільки швидше.

— Ну, от вам і діло.

Вона розповіла сцену, що зараз відбулася.

— Нічого ви через мене не загубили,— відповів Фрезье.— Ваші пани непевні були вашої чесности, коли наставили вам пастку; вони вас чекали, стежили за вами!.. Ви мені нічого про це не казали...— додав ходатар, тигром глянувши на дверницю.

— Щоб я від вас щось таїла!.. Після того, що ми вкупі робили,— сказала вона тремтячи.

— Але, любя моя, я не зробив нічого осудного:— сказав Фрезье, виявляючи цим намір заперечити свою вночішню візиту до Понса.

У Сібо жар поза шкурою пішов, а потім у холод кинуло.

— Як? — спантеличено спитала вона.

— А так, що це вам кримінальна справа!.. Вас можуть обвинуватити за крадіжку духівниці,— холодно відповів Фрезье.

Сібо аж ворухнулась від жаху.

— Заспокойтесь, я ж ваш порадник,— провадив він.— Я тільки хотів вам показати, як легко тим чи тим способом дійти того, про що я казав вам. Що ж ви там накоїли, що цей наївний німець потай сховався в своїй кімнаті?..

— Нічого, це через те, що я запевняла пана Понса, немов йому люди приверзлися. З того дня мої пани зовсім до мене перемінились. Отже, ви причина всього мого лиха, бо коли я пана Понса з рук своїх випустила, то хоч німця була певна — він уже казав, що одружиться зі мною чи візьме мене до себе, а це на одне виходить!

Це пояснення було таке правдоподібне, що Фрезье повинен був із нього задовольнитись.

— Не бійтесь нічого,— сказав він,— я пообіцяв вам ренту і свого слова додержу. Досі в справі все було

гіпотетичне, а тепер у ній бряжчать уже гроші... Ви матимете не менш, як тисячу двісті франків дожиттєвої ренти... Але ви мусите, люба пані Сібо, коритись моїм наказам і розумно їх виконувати.

— Атож, добродію Фрезьє,— сумирно й послужливо відповіла приборкана дверниця.

— Ну, прощайте,— промовив Фрезьє і вийшов геть із небезпечною духівницею.

Додому він вернувся веселий, бо ця духівниця була страшною зброєю.

— Я матиму добру гарантію проти віроломства пані президентової,— думав він.— Якщо вона задумає зламати своє слово, то втратить спадщину.

Ремонанк удосвіта відчинив крамницю, покинув її сестрі під догляд, а сам пішов, як робив уже кілька день, провідати свого приятеля Сібо; нагодився він якраз, коли дверниця роздивлялась на картину Мецу й думала сама собі, як то отака намальована дощечка та коштує стільки грошей.

— Ха, ха!— сказав він, зазирнувши через плече пані Сібо.— Оце єдина картинка, за якою пан Магус шкодує, що не придбав; каже, що коли б йому оця штука, то він був би цілком щасливий.

— А що він за неї дасть?— спитала Сібо.

— Та коли ви пообіцяєте вийти за мене через рік після овдовіння,— відповів Ремонанк,— то я беруся продати її Магусові за двадцять тисяч франків, а коли не вийдете, то не візьмете за неї більш, як тисячу.

— Чому це?

— Та ви ж муситимете дати розписку, як власниця, а спадкоємці тоді вас позиватимуть. А коли ви будете моєю жінкою, то я сам продам її Магусові, а від торговця вимагають тільки запису в торговельній книзі,— я й напишу, що мені продав її Шмуке. Віддайте краще цю дощечку мені... Якщо чоловік ваш помре, до вас можуть прискіпатись, а коли картина буде в мене, ніхто нічого не подумає... Ви мене добре знаєте. А втім, коли хочете, я вам розписку дам.

Спіймавшись на злочині, жаднюща покоївка погодилась на цю пропозицію, що назавжди з'язувала її з тандитником.

— Ваша правда, принесіть мені розписку,— сказала вона, ховаючи картину в комод.

— Сусідко,— тихо сказав тандитник, одвівши Сібо до дверей,— бачу я, що не врятувати нам нашого бідного Сібо; доктор Пулен ще вчора втратив надію, каже, що він і дня не виживе... Це велике нещастя! Та, зрештою, ви тут не на місці... Ваше місце в гарному магазині рідкощів на бульварі Капуцинів. Знаєте, за десять років я заробив сто тисяч франків, а коли й у вас колись стільки ж буде, я беруся влаштувати вам чудове життя... якщо ви жінкою мені будете... Ви будете панією... сестра моя вам служитиме й господарства доглядатиме...

Спокусника урвали голосні стогони малого кравця, що починав конати.

— Ідіть звідци,— сказала Сібо,— страхіття ви, якщо говорите мені таке, коли мій бідний чоловік ось помирає...

— Це тому, що люблю вас і все зроблю, аби тільки вас мати...— мовив Ремонанк.

— Коли б любили, то не казали б у таку хвилину,— відповіла вона.

І Ремонанк пішов додому певний, що пожениться з Сібо.

На десяту годину коло будинку зібралася ціла зграя людей — причащали Сібо. Всі приятелі, дверники й двірники з Нормандської та сусідніх вулиць збились у дверницькій, коло парадного та на вулиці. Тому ніякої уваги не звернули на Леопольда Ганекена, що прийшов із одним своїм колегою, ні на Шваба з Брунером — всі вони пройшли до Понса непомітно для пані Сібо. Помешкання показала дверниця з сусіднього будинку, яку нотар запитав, на котрому поверху живе Понс. А Брунер пройшов із Швабом, який приходив колись оглядати Понсів музей, тож тепер пішов просто, не питаючись, і показав дорогу своєму товаришеві... Понс формально анулював свою вчорашню духівницю і призначив Шмукє за єдиного спадкоємця. Коли ця церемонія закінчилась, Понс, подякувавши Швабові та Брунеру й гаряче попросиши Ганекена пильнувати

інтересів Шмуке, впав у страшенну кволість, бо всю свою енергію витратив у вночішній пригоді з Сібо та в цьому останньому акті громадського життя; тому Шмуке попросив Шваба сходити по абата Дюплярті, бо сам не хотів приятеля покидати, а Понс жадав причастя.

Сібо, сидячи коло чоловікового ліжка, не потурбувалась за сніданок для Шмуке, тим більш, що приятелі вигнали її з помешкання, але вранішні події й конання Понса, що вмирав геройські, так пригнітили серце Шмуке, що він не почував голоду.

Проте, коли й о другій годині німець не з'явився, дверниця з цікавості послала Ремонанкову сестру довідатись, чи не потрібно Шмуке чогонебудь. У цю якраз хвилину абат Дюплярті, вислухавши останню Понсову сповідь, запричащав його. Панна Ремонанк порушила цю церемонію настирливими дзвінками. Але Понс узяв із Шмуке присягу, що той нікого в помешкання не пустить — так бо боявся він крадіжки,— і Шмуке на дзвінок не вийшов; тоді панна Ремонанк у великім переляку побігла вниз і сказала Сібо, що Шмуке їй не відчинив. Фрезье цю обставину зважив. Шмуке, що ніколи нічиєї смерті не бачив, мав зазнати всіх труднощів, що випадають у Парижі людині з мерцем на руках, а надто людині безпорадній. Фрезье, який знав, що справді засмучених родичів у такому разі нестямки нападають, і який вартував у дверницькій, весь час радячись із доктором Пуленом, вирішив тоді сам узяти керунок над вчинками Шмуке.

Ось як узялися приятелі — доктор Пулен та Фрезье,— щоб дійти такого важливого наслідку.

Сторож церкви Сен-Франсуа, колишній посудник, на прізвище Катіне, жив на Орлеанській вулиці по сусідськи з доктором Пуленом. Панію Кантіне, що наймала парафіянам церковні стільці в церкві, доктор Пулен лікував задурно — цілком природно, що вона почувала до доктора глибоку вдячність і не раз розповідала йому про свої життєві нещастя. Обидва клацуні, щонеділями й святами ходили до церкви Сен-Франсуа на відправу, були в добрих стосунках із

сторожем, швайцаром, продавцем свяченої води, словом з усім причетом, який у Парижі зветься ніжчим духовенством і якому вірні починають давати, кінець-кінцем, дріб'язок на чарку. Отже, пані Катіне дуже добре знала Шмуке, а Шмуке її знав. У неї було дві душевні рани, що їй дозволили Фрезье обернути її в сліпе й несвідоме знаряддя. Молодий Кантіне, захопившись театром, відмовився йти церковницьким шляхом, де міг дійти до швайцара, поступив за статиста в Олімпійський Цирк і живе непутяще, чим смутив матір свою, в якій часто спустошався гаманець від його примусових позичок. А Кантіне — батько, поласившись на лікери та лінощі, мусів через ці дві вади покинути торгівлю. На церковній посаді він не то що не виправився, а знайшов ще поживу для тих двох пристрастей: байдикував та пиячив з візниками на весіллях, з похідниками на похоронах, з бідаками, що жили з ласки кюре, так що обличчя в нього вже з полудня синіло.

Пані Кантіне бачила, що на схилі віку в злидні заходить, хоч, казала, принесла чоловікові дванадцять тисяч франків посагу. Історія цих нещастів, не раз розповіджена докторові Пулену, подала йому думку використати пані Кантіне, щоб улаштувати в Понса та Шмуке панію Соваж за куховарку та прибиральницю. Порекомендувати пані Соваж безпосередньо була неможлива річ, бо клацуни зробились геть неймовірливі, — відмова впустити панну Ремонанк цілком просвітлила Фрезье з цього погляду. Але приятелем було ясно, що побожні музиканти безоглядно приймуть особу, запропоновану від абата Дюплярті. За їхнім пляном, пані Кантіне мусіла з'явитись у супроводі панії Соваж, а покоївка Фрезье, потрапивши в дім, справиться за самого Фрезье.

Коли абат Дюплярті вийшов на ганок, його на хвилину спинила юрба приятелів Сібо, щоб висловити пошану найстарішому й найповажнішому пастирові кварталу.

Доктор Пулен уклонився абатові, відвів його набік і сказав:

— Зараз я навідаю бідного пана Понса; його ще можна врятувати, аби тільки він погодився на операцію виймання камінців, що створилися в міхурці; їх чути напомац, вони й спричинюють запалення, що кінчиться смертю, і може бути їх ще можна усунути. Ви мусите скористатись своїм впливом на покутника й намовити його на операцію. За його життя я відповідаю, якщо під час операції не виявиться якогось прикрого ускладнення.

— Ось віднесу до церкви святе причастя й зараз вернуся,— сказав абат Дюплярті,— бо пан Шмуке в такому стані, що потребує релігійної допомоги.

— Я допіру довідався, що він сам,— сказав доктор Пулен.— У доброго німця цього ранку сталося невеличке непорозуміння з пані Сібо, яка десять років у них за господиню, і вони посварились, певно що не надовго; але йому не можна лишитись без допомоги в обставинах, що для нього складаються. Потурбуватись про нього це діло милосердя.— А слухайте, Кантіне,— сказав доктор, підкликавши сторожа,— спитайте в дружини, чи не схоче вона кілька днів доглядати пана Понса та потурбуватись господарством пана Шмуке замість пані Сібо... яку, до речі, й без цієї сварки треба було б замінити.— Це чесна жінка,— сказав доктор абатові.

— Кращого й вибрати не можна,— відповів добрий пан-отець,— фабрика цілком довіряє їй наймати церковні стільці.

Через хвилину кілька доктор Пулен стежив уже в головах ліжка, як поступувала в Понса агонія, а Шмуке марно благав приятеля згодитись на операцію. На розпачливі прохання бідного німця старий музикант тільки заперечно хитав головою й нетерпляче смикався. Нарешті мрущий поєднав усі свої сили, глянув на Шмуке страшними очима й сказав:

— Дай же мені спокійно померти!

Шмуке трохи не вмер від горя, але взяв Понсову руку, тихо поцілував і стиснув у своїх руках, пробуючи ще раз перелити йому свого власного життя. У цю хвилину доктор Пулен почув дзвінок і впустив абата Дюплярті.

— Наш бідний хворий,— мовив Пулен,— б'ється вже в обіймах смерті. За кілька годин він сконає; ви, певно, пришлете священика, щоб пильнував над ним уночі. Але якраз час закликати до Шмуке пані Кантіне та ще якусь жінку на чорну роботу— він не здібен зараз ні про що думати, я боюся за його розум, а в помешканні є цінності, які можна звірити тільки на чесних людей.

Абата Дюплярті, доброго й достойного священика, довірливого й нелукавого, вразила правдивість докторових зауважень; до того ж, він вірив у порядність квартального лікаря; тож він кивнув Шмуке, щоб до нього підійшов. Шмуке не міг зважитись покинути руку Понса, що корчився й чіплявся за його руку, ніби падав у безодню й хотів за будь-щось ухопитись, аби в неї не шугнути. Та, як відомо, мрущі підпадають галюцинації, тому й хапаються за все, як погорілі, що силкуються витягти з пожарища свої найцінніші речі, і Понс покинув Шмуке, схопився за ковдру й судорожно зібгав її на собі.

— Що ви робитимете самі, коли приятель ваш помре?— сказав пан-отець німцеві, що тепер до нього пішов.— Пані Сібо при вас немає...

— Це страхіть, фона впила Бонса!— сказав він.

— Та вам же треба когось,— сказав доктор Пулен,— треба ж уночі тіло доглядати.

— Я сам тогляну, я путу молійтись!— відповів безневинний німець.

— Треба й їсти!.. Хто вам тепер зварить?— сказав доктор.

— Мені і ша неф голова!— наївно відповів Шмуке.

— Але ж треба заявити з свідками про смерть,— сказав Пулен,— треба обмити тіло, зашити в саван, треба замовити похорон, треба годувати доглядачку й священика, що пильнуватиме над тілом— хіба ви все це самі зробите?.. Не як собаки ж люди вмирають у столиці культурного світу!

Шмуке перелякано розплющив очі й на мить немов остовпів.

— Та Бонс не бомре!.. Я його фрятуйтъ...

— Ви самі довго не витримаєте, якщо трохи не поспите, а хто тоді вас заступить? Бо треба ж потурбуватись про пана Понса, давати йому пити, готувати ліки...

— Ах, це прафта!..— сказав німець.

— Я думаю прислати вам пані Кантіне, це славна й чесна жінка,— вів абат Дюплярті.

Подробиці його громадських обов'язків до померлого приятеля так приголомшили Шмуке, що йому схотілося померти вкупі з Понсом.

— Це дитина,— сказав доктор абатові.

— Титіна!..— машинально повторив Шмуке.

— Зараз я побалакаю з пані Кантіне й пришлю її,— сказав вікарій.

— Не турбуйтеся,— відповів доктор,— вона моя сусідка, а я зараз іду додому.

Смерть це ніби невидимий убійник, з яким змагається мрущий; в агонії він дістає останні удари й пробує від них відбиватись. Понс дійшов уже до цієї останньої сцени, він застогнав і закричав. Зразу ж до його ліжка підбігли Шмуке, абат Дюплярті й Пулен. Зненацька Понс, діставши в життєвість свою останню рану, що перетинає зв'язок тіла й душі, здобув на якусь хвилину довершеного спокою, що йде за агонією, опритомнів із смертельною ясністю на обличчі й глянув на всіх, мало не посміхаючись.

— Ах, доктор, я дуже мучився, але ваша правда мені краще... Спасибі, пан-отче; я думав, де це Шмуке!..

— Шмуке з учорашнього вечора не їв, а зараз уже четверта година! Коло вас тепер нікого немає, а панію Сібо небезпечно було б кликати...

— Вона на все здатна,— сказав Понс, виявляючи весь свій жах від імени Сібо.— Це правда, Шмуке потрібен хтось чесний.

— Ми вдвох із абатом подумали...— сказав тоді Пулен.

— Ах, спасибі,— сказав Понс,— я про це не думав.

— І він пропонує вам пані Кантіне...

— А, наймачку стільців!— скрикнув Понс.— Атож, це чудова людина.

— Вона не любить пані Сібо,— він доктор,— і пана Шмуке догляне добре...

— Пришліть мені її, добродію Дюплярті... її з чоловіком, я буду спокійний. Тоді тут нічого не вкрадуть...

Шмуке взяв Понсову руку й радісно тримав її, гадаючи, що той видужує.

— Ходімо, пане абат,— сказав доктор,— я мерщій пришлю пані Кантіне, вона може й не застане пана Понса в живих.

Розділ XXVII.

СМЕРТЬ, ЯКА ВОНА ЄСТЬ.

Поки абат Дюплярті умовляв хворого взяти пані Кантіне за доглядачку, Фрезье покликав до себе наймачку стільців і розпочав із нею свою згубну розмову, взяв її на підступницькі хитрощі, проти яких важко було встояти. Тож пані Кантіне, суха й жовта жінка з великими зубами й холодними устами, приголомшена злиднями, як і багато простолюдок, ласа на легкі щоденні заробітки, незабаром погодилася взяти з собою пані Соваж за робітницю. Покоївка Фрезье дістала вже наказ. Вона пообіцяла обплутати обох музикантів залізним павутинням і пильнувати їх, як павук спійману муху. За працю пані Соваж пообіцяно тютюнову крамницю: Фрезье добрав отак способу здихатись, так званої, своєї годувальниці й разом з тим приставляв до пані Кантіне шпигуна й жандарма. До помешкання приятелів належала кімната про слугу й невеличка кухня, тож Соваж могла там спати на розкладачці й варити Шмуке страву. У ту хвилину, як з'явилися жінки, у супроводі доктора Пулена, Понс віддав свій останній подих, але Шмуке цього й не постеріг. Німець тримав у руках приятелеву руку, що поволі холонула. Він кивнув пані Кантіне, щоб не говорила; але пані Соваж так вразила його своїм салдатським виглядом, що він мимоволі здригнувся від переляку, до якого ця чоловіковида жінка вже звикла.

— За цю даму,— мовила пані Кантіне,— відповідає пан Дюплярті; вона була за куховарку в єпископа, це сама чесність, вона варитиме їсти.

— Ах, ви можете говорити голосно!— скрикнула міцна й астматична Соваж,— бідний пан уже помер!.. Оце зараз відійшов.

Шмуке проразливо крикнув, він відчув, що холодна Понсова рука клякнула, й не міг звести погляду від Понсових очей, яких вираз до божевілля його довів би, коли б не пані Соваж — вона, при звичаєна, мабуть, до таких сцен, підійшла до ліжка з дзеркалом у руці й піднесла його до уст мерця, а що воно від подиху не помутніло, вона мерщій висмикнула руку Шмуке з руки мерця.

— Облиште, пане, потім вийняти не зможете; ви не знаєте, як закладають кістки! Мерці швидко холонуть. Коли мертвого не впорядити, поки ще теплий, так потім треба члени ламати...

Ця жахлива жінка й сплющила очі бідному померлому музикантові; потім зручно — вона бо десять років була за доглядачку,— роздягла Понса, випростала його, витягла йому руки вздовж тіла й закрила ковдрою по самий ніс із байдужістю прикажчика, що загортає в крамниці пакунок.

— Треба простирadlo, щоб загорнути його: де б його взяти?..— спитала вона в Шмуке, на якого процедура ця нагнала жаху.

Після релігійного обряду, з його глибокою пошаною до створіння, призначеного до великої долі на небі, це пакування, де його приятеля трактовано, мов яку річ, було болісне до божевілля.

— Ропіть, як снаєте!..— машинально відповів Шмуке.

Безневинне створіння вперше бачило, як вмирає людина, і ця людина був Понс, єдиний приятель, єдина істота, що розуміла його й любила!..

— Піду спитаю в пані Сібо, де простирadlo,— сказала Соваж.

— Для цієї дами треба буде розкладачки, щоб спати,— сказала пані Кантіне до Шмуке.

Шмуке кивнув головою й гірко заплакав. Пані Кантіне дала нещасному спокій, але через годину прийшла й сказала:

— Чи не дасте ви нам, пане, грошей на покупки?

Шмуке глянув на пані Кантіне таким поглядом, що міг би обезброїти найлютішу ненависть; його бліде, сухе й загострене, як у мерця, обличчя було ніби всеосяжною відповіддю.

— Періть усе, а мені тайте блакайтъ і молитись!—сказав він, стаючи навколішки.

Пані Соваж подалась до Фрезье, щоб сповістити його про смерть; той зразу ж побіг візником до президентової й зажадав на завтра доручення, яке давало б йому право заступати спадкоємців.

— Пане,— сказала до Шмуке пані Кантіне через годину після свого останнього запитання,— я сходила до пані Сібо, що за господиню у вас була, щоб вона сказала мені, де що лежить; але в неї чоловік помер, і вона мені такого наплела... Та слухайте ж мене, пане!..

Шмуке глянув на цю жінку, що й не здогадувалась про своє варварство, бо прості люди звикли пасивно терпіти найбільші моральні нещастя.

— Треба, пане, білизни на саван, треба грошей на розкладачку, щоб тій дамі було на чім спати, треба купити кухенного посуду, тарелів, тарілок, шклянок, бож на ніч прийде священник, а вона в кухні не знайшла нічогосінько.

— А мені треба тим часом дров та вугілля, щоб зварити обід,—обізвалась Соваж,— а я нічого не бачу! Та це й не диво, бо Сібо вас усе настачала...

— Але, люба моя,— сказала пані Кантіне, показуючи на Шмуке, що схилився в ногах у мертвого в стані цілковитої нечулості,— ви не повірите мені— він ні на що не відповідає.

— Та що ж, серденько,— промовила Соваж,— я зараз покажу вам, як у такому разі треба робити.

Соваж глянула по кімнаті так, як злодії дивляться, щоб знайти місце, де сховані гроші. Потім підійшла просто до Понсового комоду, висунула першу шухляду, побачила гаманець, де Шмуке поклав решту грошей від продажу картин, і показала його Шмуке— той машинально кивнув на знак згоди.

— Ось гроші, серденько!— сказала Соваж до пані Кантіне.— Зараз полічу їх і візьму, скільки треба, щоб

купити все потрібне — вина, харчів, свічок, словом усього, бож нічого немає... Пошукайте мені в комоді простираadlo, щоб загорнути тіло. Мені казали, що пан цей простий, та він, здається, ще гірший. Мов немовля те, доведеться силоміць його погодувати...

Шмуке глянув на жінок і на те, що робили вони, достоту як божевільний. Пригнічений лихом, він у якогось каталептичному стані споглядав, не зводячи очей, на заворожливе обличчя Понса, якого риси вирівнювались від абсолютного спокою смерти. Він надіявся померти, і все йому було байдуже. Коли б у кімнаті пожежа сталася, і тоді б він не зворухнувся.

— Тут двісті шістдесят франків...— сказала йому Соваж.

Шмуке знизав плечима. Коли Соваж, щоб загорнути Понса, хотіла приміряти простираadlo до тіла, покраяти його й зшити саван, між нею й бідним німцем відбулася страшна боротьба. Шмуке зовсім нагадував собаку, що кусає всіх, хто хоче торкнутись до трупа його хазяїна. Соваж нетерпляче схопила німця, посадила в крісло й притримала його з геркулесівською силою.

— Ну, серденько, зашійте мертвого в саван,— сказала вона пані Кантіне.

Коли процедуру цю закінчено, Соваж поставила Шмуке на його місце в ногах ліжка й сказала:

— Розумієте? Треба ж було прибрати бідолаху в мерця.

Шмуке почав плакати; жінки покинули його й пішли давати лад у кухні, де вони за кілька хвилин принесли все потрібне для життя. Склавши першого рахунка на триста шістдесят франків, Соваж взялася варити обід на чотири особи, та який обід! Тут був і фазан — ситий, як добрий гусак, шмат яловичини, яєшня з варенням, салата з овочів і врочистий суп, де всього було так багато, що навар нагадував м'ясне желе. О дев'ятій годині прийшов священник, що вікарій прислав пильнувати над Понсом, а Кантіне принесла чотири свічки й церковні свічники. Шмуке, коли прийшов священник, лежав у ліжку коло приятеля, міцно його обнявши. Треба

було авторитету релігії, щоб Шмуке погодився розлучитись із тілом. Німець став навколішки, а священник вигідно вмовився в крісло. Поки священник читав молитов, а Шмуке навколішках перед Понсовим тілом благав у бога й собі якоїсь чудесної смерті, щоб лягти з приятелем ув одну домовину, пані Кантіне пішла в Тампль купувати розкладачку й постіль для панії Соваж, так що гаманець із двісті п'ятдесят шістьма франками вщент пограбовано. Об одинадцятій годині ввечері пані Кантіне прийшла і запитала Шмуке, чи не хоче він чогось перекусити. Німець махнув їй, щоб дала йому спокій.

— Вечеря вас чекає, пане Пастельо,— сказала тоді наймачка стільців до священника.

Шмуке, коли лишився сам, посміхнувся, мов божевільний, що почуває змогу вволити учеписте, як у вагітної жінки, бажання. Він кинувся до Понса й знову міцно обійняв його. Опівночі вернувся священник, покартав Шмуке, і той випустив Понса та знову почав молитися. Удосвіта священник пішов. О сьомій годині вранці до Шмуке ласкаво навідався доктор Пулен і хотів примусити його попоїсти, але німець відмовився.

— Якщо зараз не поїсте, то зовсім зголоднієте, коли вернетесь,— сказав йому доктор; — бож вам треба сходити з свідком до мерії, щоб заявити про пана Понсову смерть та скласти акта...

— Я? — перелякано запитав німець.

— А хто ж?.. Цього вам не уникнути, бо ви самі один були при його смерті...

— У мені ног отіпрало...— відповів Шмуке, благаючи доктора про допомогу.

— Візника візьміть,— лагідно відповів лицемірний доктор.— Я вже засвідчив смерть. Попросіть когось із будинку, щоб поїхав з вами. А жінки доглянуть помешкання, поки вас не буде.

Годі й уявити, що то є оця законна смиканина для справжнього горя. Через неї можна зненавидити культуру, пожалкувати за дикунськими звичаями. О дев'ятій годині пані Соваж вивела Шмуке під руку з помешкання, і він мусів попросити Ремонанка, щоб поїхав

із ним до мерії засвідчити Понсову смерть. У Парижі скрізь і всюди чувається нерівність умов — у країні сп'янілій від рівності. Цей непорушний порядок речей виявляється навіть у смерті. По багатих родинах якийсь родич, приятель чи повірений звільняє страдників від цих жахливих подробиць, але народ, безпорадні пролетарі несуть тут, як і в розподілі податків, увесь тягар лиха.

— Ах, не дурно ви за ним шкодуєте,— сказав Ремонанк на скаргу, що вирвалась у нещасного мученика,— він був дуже гарний та чесний, він полишив чудову колекцію, та чи знаєте, пане, ви ж чужинець і багацько клопоту матимете, бо всі скрізь кажуть, що ви Понсів спадкоємець.

Шмуке не слухав; його горе було близьке до божевілля, душа, як і тіло, має свій правець.

— І добре ви зробите, коли візьмете собі порадника, ходатаря.

— К о т а т а р я!— машинально проказав Шмуке.

— Побачите, що вам треба когось узяти. На вашому місці, я взяв би людину досвідчену, відому в кварталі, певну... В своїх дрібних справах я звертаюся до пристава... Табаро... Коли дасте доручення його діловоді, то не матимете жодного клопоту.

Ця пропозиція, нав'язана від Фрезье та між Ремонанком і Сібо погоджена, запала Шмуке в пам'ять, бо хвилинами, коли горе заморожує, мовляв, душу й припиняє її працю, пам'ять сприймає всі відбитки, що випадково в неї потрапляють. Шмуке, слухаючи Ремонанка, дивився на нього такими нерозумними очима, що тандитник уже нічого йому не казав.

— Коли він буде такий йолоп, як зараз,— подумав Ремонанк,— то я зможу купити все надіб'я, що на горі, за сто тисяч франків, якщо воно йому потрапить...— Ось і мерія, пане.

Ремонанк повинен був зсадити Шмуке з візника під руки й провести його в бюро запису актів громадянського стану, де Шмуке потрапив на весілля. Він мусів зачекати черги, бо випадково, як це в Парижі часто буває, урядовець мав скласти аж п'ять чи шість актів

про смерть. Тут бідному німцеві довелося зазнати стра- стів, що дорівнювали Христовим.

— Ви будете Шмуке? — звернувся до Шмуке хтось у чорному, і німець геть спантеличився, почувши своє прізвище.

Він глянув на незнайомого так само безглуздо, як дивився на Ремонанка.

— Та що ви від нього хочете? — спитав тандитник у незнайомого.— Дайте йому спокій, хіба ви не бачите, що він у горі.

— Ви оце втратили, пане, приятеля свого і мабуть збираєтесь достойно вшанувати його пам'ять, бож ви його спадкоємець,— мовив незнайомий.— Певно, що ви не скупитиметесь і купите ділянку на вічне володіння для його домовини. Пан Понс так любив мистецтва! Шкода було б не поставити над його домовиною Му- зику, Малярство та Скульптуру... три чудові постаті в сльозах...

Ремонанк по-овернськи махнув незнайомому, щоб забирався, а той теж махнув йому, сказати б, по-комер- ційному — не заважайте, мовляв, мені справу робити,— і тандитник зрозумів його.

— Я комісіонер дому Соне й Товариство, що поста- чає надгробні пам'ятники,— вів фактор, якого Вальтер Скот назвав би „юнаком домовин“.— Якщо ви дасте нам, пане, доручення, то ми звільнимо вас від клопоту, вам не доведеться самим купувати в місті ділянку для по- хорону приятеля, якого втратили мистецтва...

Ремонанк кивнув головою на знак згоди й штовх- нув Шмуке під локіть.

— Ми щодня виконуємо для родин усі формально- сті,— не вгавав фактор, підбадьорений рухом овернця.— Першими хвилинами горя спадкоємцеві дуже тяжко клопотатися цими дрібницями, а ми вже звикли чинити своїм клієнтам ці дрібні послуги. Ціна на наші пам'ят- ники, пане, встановлена від метра тесаного каменю чи мармуру. Ми копаємо ями для родинних склепів... Ми все виконуємо за найсправедливішу ціну. Наш дім зро- бив чудовий пам'ятник прекрасній Естері Гобсек та Любсьєнові де-Рюбанпре, найкращу оздобу кладовища

Пер-Ляшез. У нас найкращі робітники, і я прошу вас, пане, не звірятись на дрібних підприємців... що тільки партачать,— додав він, побачивши другого в чорному, що збирався говорити за інше підприємство мармурництва й скульптури.

Часто кажуть, що смерть є кінець мандрівки, але й не уявляють навіть, яке вірне оце порівняння для Парижу. Мерця, а надто видатного, на похмурому березі приймають мов подорожника в порту, якого готельні фактори обпадають з пропозиціями. За винятком кількох філософів та кількох родин, що певні свого життя й споруджують собі домовини, як і будинки, ніхто не думає про смерть та її громадські наслідки. Смерть завжди зарано приходить; до того ж цілком зрозуміле почуття не дозволяє спадкоємцям припускати її можливість. Тим то майже всіх, хто втрачає батьків, матерів, дружин чи дітей, зразу ж обпадають фактори, що використовують перше замішання, щоб дістати замовлення. Колись постачальники надгробків, що купчаться в околицях славетного кладовища Пер-Ляшез, де населяють цілу вулицю, яку треба було б назвати Могильною, обпадали спадкоємців коло могили або на виході з кладовища; та конкуренція, дух спекуляції, непомітно штовхав їх уперед, і вони сягають тепер аж у місто, аж до порогів мерій. А часто фактори з'являються з пляном домовини просто в дім померлого.

— Я маю справу з паном,— сказав фактор дому Соне до фактора, що оце надійшов.

— Смерть Понса!.. Де свідки?..— крикнув писарчук.

— Ідіть, пане,— сказав фактор Ремонанкові.

Ремонанк попросив фактора підвести Шмукє, що сидів на лаві, як інертна маса; вони повели його до перетинки, що захищає записувача актів про смерть від публічного горя. Ремонанкові, що був Шмукє за провидіння, допоміг доктор Пулен, який подав усі потрібні відомості про вік та місце народження Понса. Німець знав тільки те, що Понс був його приятель. Коли акт підписано, Ремонанк із доктором, а за ними й фактор, посадовили нещасного німця на візника, де примостився й невгамовний фактор, що хотів розв'язати

справу з замовленням. Соваж, що вартувала коло ганку, понесла майже непритомного Шмуке на руках за допомогою Ремонанка та фактора.

— Він зомліє!..— крикнув фактор, що хотів докінчити справу, яку вважав за почату.

— Ще б пак! — відповіла пані Соваж. — Він уже цілу добу плаче й не хоче нічого їсти. Ніщо так не зводить шлунка, як туга.

— Але, мій любий клієнте, — сказав йому фактор дому Соне, — випийте ж бульйону. Вам ще стільки роботи: треба сходити в муніципалітет, купити ділянку на пам'ятник, що ви хочете поставити в пам'ять друга мистецтв і що мусить виявити вашу вдячність.

— А це вже навіщо? — сказала пані Кантіне, підходячи до Шмуке з бульйоном та хлібом.

— Подумайте, добродію, якщо ви будете такі кволі, — обізвався Ремонанк, — подумайте про те, щоб узяти собі когось за повіреного, бо у вас ще стільки діла на плечах: треба замовити похорон! Не ховатимете ж ви свого приятеля, як злидаря.

— Ну, ну, добродію! — сказала Соваж, влучивши момент, коли Шмуке відхилився головою на спинку крісла.

Вона спровадила йому в рот ложку супу й нагодувала його майже силоміць, як дитину.

— Тепер, пане, якщо будете розважливий, то візьмете когось за повіреного, щоб спокійно віддатися вашому горю...

— Якщо ви, пане, збираєтесь поставити гарний надгробок на спогад свого приятеля, — сказав фактор, — то доручіть мені справу, я все зроблю...

— Що таке? Що таке? — спитала Соваж. — Пан вам щось замовив? Хто ви такий?

— Фактор дому Соне, добродійко, найбільшого підприємства надгробних пам'ятників... — сказав він, здобуваючи картку та подаючи її могутній Соваж.

— Добре, добре!.. До вас прийдуть, коли треба буде. Але не можна надуживати пановим становищем. Бачите, що не при собі він...

— Якщо ви допоможете нам мати замовлення, — шепнув фактор дому Соне пані Соваж, одвівши її на

сходи,— то я уповноважений запропонувати вам сорок франків...

— Гаразд, дайте мені вашу адресу,— сказала пані Соваж, зласкавившись.

Лишившись на самоті й почувуючи себе краще після супу з хлібом, Шмуке хутчій вернувся до Понсової кімнати й почав молитись. Він геть поринув у безодню горя, але з цього заглиблення його вивів якийсь молодик у чорному, що вдесьте вже казав йому: „Пане“! й нарешті смикнув нещасного мученика за рукав, щоб той краще почув.

— Що фі хо ш е т ь?..

— Пане, докторові Ганналю ми зобов'язані надзвичайним винаходом, слави його ми не заперечуємо, він відновив єгипетські дива, але вже є вдосконалення, і завдяки їм ми дійшли разючих наслідків. Коли хочете бачити вашого приятеля таким, як він за життя був...

— П а ч і т і! — скрикнув Шмуке.— А ч і г о ф о р и т и він?

— Ні!.. Тільки мови йому й бракуватиме,— відказав фактор у справах бальзамування.— Але він лишиться набальзамований для вічності. Операція потребує небагато часу. Треба тільки надрізати сонну артерію та зробити вприск, але час не терпить... Якщо згаяти ще чверть години, то вам не пощастить уже зберегти тіло...

— І т і т ь п і т т р и ш о р т і!.. Б о н с ц е т у ш а!.. І ц я т у ш а н а н е п і!..

— Що за невдячна людина,— сказав молодий фактор одного з суперників славетного Ганналя, виходячи на ганок.— Він відмовляється бальзамувати свого приятеля!

— Що ж поробиш, пане! — сказала Сібо, що набальзамувала оце свого любого дружину.— Він же спадкоємець. Коли справа скінчена, то й небіжчик для них мов ніщо якесь!

Розділ XXVIII.

ДАЛІ ПРО МУЧЕНИЦТВО ШМУКЕ Й ПРО ТЕ, ЯК УМИРАЮТЬ У ПАРИЖІ.

Через годину Соваж привела до Шмуке в кімнату ще когось у чорному, на вигляд робітника.

— Пане,— сказала вона,— Кантіне ось ласкаво прислав вам трунаря нашої парафії.

Трунар вклонився співчутливо, але з певністю свого діла й почуттям своєї конечности: він по-знавецьки глянув на мерця.

— Яку ви хочете, пане? Соснову, просту дубову чи дубову з олив'яною підшивкою? З олив'яною підшивкою буде найпристойніше. Тіло на розмір звичайне...— сказав він.

Він намацав ноги, щоб зміряти тіло.

— Метр сімдесят!— додав він.— Ви, певне, гадаєте, пане, замовити панахиду в церкві?

— Шмуке дивився на нього так, як божевільні дивляться, готуючи якусь штуку.

— Вам треба, пане,— мовила Соваж,— узяти когось, щоб поклопотався всіма дрібницями.

— К а р а с т...— промовила нарешті жертва.

— Хочете, я сходжу по пана Табаро, бо у вас багацько діла буде... А пан Табаро, найчесніша людина в кварталі.

— А тош, бан Дапаро! Мені бро нього сказа ф...— переможно відповів Шмуке.

— Ну от, ви матимете спокій і зможете цілком віддатись своєму горю після наради з вашим повіреним.

На другу годину скромно з'явився діловод пана

Табаро — юнак, що готувався на пристава. У молодості є дивні прикмети — вона не лякає. Юнак, на прізвисько Вільємо, сів коло Шмуке і перечекав хвилинку, раниш як заговорити. Ця обережність дуже зворушила Шмуке.

— Я діловод пана Табаро, пане, — сказав він. — Мені доручено від нього пильнувати ваших інтересів та похлопотатись похороном вашого приятеля... Чи погоджуєтесь ви?

— Фі не фрягуйть мені шиття, по шити мені фже не тофго, але тасте мені збокій?

— О, вас ніщо не турбуватиме, — відповів Вільємо.

— Караст, що трепа тля цього сробійть?

— Підпишіть ось папірця, що ви призначаєте пана Табаро на свого повіреного в справах спадщини.

— Караст, та вайть! — сказав німець, бажаючи зразу підписати.

— Ні, я повинен вам його прочитати.

— Шігайтть!

На читання цього загального доручення Шмуке не звернув найменшої уваги й підписав його. Юнак узяв від Шмуке розпорядження про похорон, купівлю ділячки, де німець також хотів бути похований, і про пахиду, сказавши йому, що більш ніхто його не турбуватиме й не проситиме грошей.

— Са зпокій я таф пи фсе, що маю, — сказав нещасний і знову став навколішки перед тілом свого приятеля.

Фрезье тріюмфував — спадкоємець тепер не міг і на крок вийти з кола, де він замкнув його за допомогою Соваж та Вільємо.

— Немає такого горя, щоб сон його не переміг. Тож наприкінці дня Соваж застала Шмуке, що він спав долі коло ліжка з Понсовим тілом; вона понесла його й по-материнськи поклала в ліжко, де німець проспав аж до полудня. Коли Шмуке прокинувся, тобто коли після спочинку знову своє горе усвідомив, тло Понсове вже стояло коло ганку в катафалку, на який мають право похорони за третьою клясою; тож він марно шукав приятеля в помешанні, що видавалосьь

йому безмежним і де він знайшов тільки страшні спогади. Соваж, що порядкувала Шмуке як годувальниця немовлям, присилувала його поснідати перед тим, як іти до церкви. Поки бідна жертва силкувалася їсти, Соваж із голосінням, гідним пророка Єремії, зауважила йому, що він не має чорного фрака. Під доглядом Сібо гардероб Шмуке, як і обід його, перед Понсовою хворобою дійшов до найпростішого складу — до двох пар штанів та пари сурдутів!..

— Чи не збираєтесь ви отак іти на панові похорони? Це несвітська річ, нас по всьому кварталі ганьбитимуть!...

— А як же мені йти?

— Та в жалобі ж!..

— Ф ш а л о п і!..

— Пристойність!..

— Б р і с т о й н і с т ь!.. Я блюю на фсі ці турниць!— сказав бідолаха, дійшовши останньої межі розпачу, до якого горе може штовхнути дитячу душу.

— Що за невдячна тварина,— сказала Соваж до добродія, що раптом з'явився в помешканні й загнав дрожу на Шмуке.

Урядовець цей був у розкішному чорному фраку, чорних штанях, чорних шовкових панчохах, у білих чохлах, з срібним ланцюжком та медалею, в білій серпанковій дуже пристойній краватці та в білих рукавицях; цей офіційний тип, пристановлений до громадського горя, тримав у руці ознаку своєї професії—чорну паличку, а під пахвою трикутній канелюх з трикольоровою кокардою.

— Я церемоніймайстер,— тихо заявив він.

Звикнувши щодня керувати похоронами та бачити родини в тому самому, справжньому чи вдаваному, горі, він, як і всі його колеги, говорив тихо й лагідно; був скромний, ввічливий, пристойний, як статуя духа смерті. На його слова Шмуке так затремтів, ніби побачив ката.

— Ви, пане, син, брат чи батько небіжчика?..— спитав він.

— Я йому фсе це й пільше... я його б р и т е л ь!..— промовив Шмуке крізь гарячі сльози.

— Ви спадкоємець — запитав церемоніймайстер.
— Спаткоємець?.. — проказав Шмуке. Мені то фсього пайтуже.

І Шмуке знову схилився в невимовній скорботі.

— Де ж родичі, друзі? — спитав церемоніймайстер.

— Ось фоні фсі! — скрикнув Шмуке, показуючи на картини та рідкощі. — Фоні ніколи не мучілі мійо пітні Бонс!.. Оце фсе що фін ліпиф крім мене!

— Він, пане, божевільний, — сказала Соваж церемоніймайстрові. — Не варт його й слухати.

Шмуке сів і знову прибрав нерозумного вигляду, машинально втираючи сльози. О цю хвилину з'явився Вільємо, діловод пана Табаро, і церемоніймайстер, пізнавши того хто замовляв похорон, сказав йому:

— Ну, пане, час рушати, мари приїхали... Але рідко коли доводилось мені бачити такий похорон. Де ж родичі, друзі?..

— У нас не було часу, — відповів Вільємо — Пан у великому горі й ні про що не подумав... Та й родичів є тільки один...

Церемоніймайстер співчутливо глянув на німця, бо цей експерт у справах горя чудесно вмів відрізнити справжнє від фалшивого, й підійшов до Шмуке:

— Бадьоріться, добродію!.. Подумайте про те, щоб ушанувати пам'ять вашого приятеля.

— Ми забули розіслати запрошення, але я потурбувався послати кур'єра до президента де-Марвіль, єдиного родича, про якого я згадував... Друзів немає... Не думаю, щоб прийшли співробітники театру, де небіжчик був за диригента... Але пан, здається, є єдиний спадкоємець.

— Тоді він повинен іти попереду, — сказав церемоніймайстер. — У вас немає чорного фрака? — спитав він, дивлячись на одєжу Шмуке.

— Я фесь у шорному ф середина!.. — разющим голосом промовив бідний німець. — У такому шорному, що змерть у мені шую... Пог з ласка сфоеї с'єднай мене з бриятель уф одна томовина, я потякуй тільки йому.

Він склав руки.

— Я вже не раз казав нашій управі,— звернувся церемоніймайстер до Вільємо.— Вона запровадила багато поліпшень, а ще треба мати й гардеробню, щоб наймати спадкоємцям костюм... щодень робиться потрібніше... Та коли він спадкоємець, то мусить надіти жалібного плаща... ось я з собою маю — він так у нього загорнеться, що ніхто не примітить непристойности його костюма... Підведіться, будь ласка,— сказав він Шмуке.

Шмуке підвівся, але захитався на ногах.

— Підтримайте його,— сказав церемоніймайстер діловодів,— ви ж його уповноважений.

Вільємо взяв Шмуке під руку, а церемоніймайстер витяг широкого й жахливого чорного плаща, що надівають на спадкоємців у дорогу від дому до церкви, прив'язуючи його під підборіддям чорними шовковими шнурками.

І Шмуке прибрано в спадкоємця.

— Тепер у нас великі труднощі виникають,— сказав церемоніймайстер.— Нам треба замістити чотири китиці покроба... Якщо нікого немає, то хто ж його нестиме? Вже половина на одинадцятку,— сказав він, глянувши на годинника.— Нас чекають у церкві.

— А, от і Фрезье!— дуже необачно скрикнув Вільємо.

Але цього признання до змови нікому були підслухати.

— Хто це такий?— спитав церемоніймайстер.

— О, це від родичів.

— Від яких родичів?

— Від обділених. Це вповноважений пана президента Камюзю.

— Гарзд!— задоволено промовив церемоніймайстер. Тепер у нас хоч на дві китиці люди є, ви на одну, а той на другу.

Церемоніймайстер, радіючи, що замістив дві китиці, взяв дві розкішні пари білих замшових рукавиць і гречно подав їх Фрезье та Вільємо.

— Ви ж погодитесь, панове, нести покроба?...— сказав він.

Фрезье, добірно вдягнений геть у чорне з білою краваткою, нагонив дріж своїм офіційним виглядом, а в голові його роїлось безліч проєктів.

— Залюбки, пане,— відповів він.

— Якби нам ще тільки двох знайти,— сказав церемоніймайстер,— то було б на всі чотири китиці.

На цю хвилину нагодився невтомний фактор дому Соне, а за ним одним-одна людина, що згадала Понса й схотіла віддати йому останню шанобу. Це був театральний служник, що розкладав у оркестрі партитури по пюпітрах; Понс, знаючи, що в нього родина, давав йому щомісяця п'ять франків.

— А Добінар (Топінар)!..— скрикнув Шмуке, пізнавши служника.— Ти люпійш Бонса...

— Та я, пане, щодня вранці приходив довідуватись...

— Щодня! Пітні Добінар!..— сказав Шмуке, потискуючи сторожеві руку.

— Але мене, мабуть за родича мали й приймали дуже кепсько! Я казав, що з театру й прийшов провідати пана Понса, а мені сказали, що знають ці штуки. Я хотів побачитися з нашим бідним хворим, але мене й разу не пустили.

— Пітла Зіпо!..— сказав Шмуке, притиснувши мозолисту служникову руку до свого серця.

— Пан Понс був чудо, а не людина. Щомісяця давав мені сто су... знав, що в мене трійко дітей і жінка. Жінка моя в церкві.

— Я потілю з топою сфій хліп!— скрикнув Шмуке від радощів, що бачить коло себе людину, яка любила Понса.

— Чи не будете ласкаві тримати китицю?— спитав церемоніймайстер.— От і четверо вже.

Церемоніймайстер легко переконав фактора дому Соне тримати китицю, а надто коли показав чудову пару рукавиць, що за звичаєм мали йому лишитись.

— Вже за чверть одинадцята! Конче треба рушати... церква чекає,— сказав церемоніймайстер.

І всі шестеро вирушили сходами.

— Замкніть гаразд помешкання й не виходьте ні куди,— сказав жахливий Фрезье обом жінкам, що стояли

на площадці,— а надто коли ви хочете лишитись тут за доглядачку, пані Кантіне. Ха, ха, це ж по сорок су щодня!..

Випадково, хоч це й не виїмково в Парижі, коло ганку стояло два катафалки, отже й два похорони було: небіжчика-дверника Сібо та Понсів. До блиско-чого катафалка приятеля мистецтв ніхто не підходив засвідчити свого чуття, а коло тлінних зостанків дверника юрмились сусідські дверники й кропили їх свяченою водою. Цей контраст поміж натовпом, що збігся на похорон Сібо, та самотністю, в якій Понс був, ще збільшився на вулиці, де за Понсовою труною йшов сам-один Шмуке, якого підтримував похідник, бо спадкоємець щокроку спотикався. З Нормандської до Орлеанської вулиці, де церква Сен-Франсуа, обидва походи сунулись між двома живоплотами цікавих, бо, як казано вже, в цьому кварталі все обертається в подію. Звертали увагу на пишні білі мари з щитом, де вишито велике „П“, і що за ними одна тільки душа йде, а за простими марами останнього розряду суне величезна юрба. На щастя, Шмуке вкрай спантеличився від народу по вікнах та від стовпища роззяв, так що нічого не чув і бачив це збіговисько тільки кріз завісу сліз.

— А, та це клацун... — сказав хтось. — Музика, знаєш?

— А хто ото покрова несе?

— Хто ж? Комедіанти!

— Глянь, ось похід бідолашного Сібо!.. Ще на одного трудящого менше стало, лихо та й годі!

— Він із хати ніколи не вилазив!

— Не понеділкував ніколи.

— Жінку свою любив!

— Ото ще нещасна!

Ремонанк ішов за марами своєї жертви й приймав вислови співчуття за смерть свого сусіди.

Обидва походи прибули до церкви; тут Кантіне в спілці з швайцаром вжив заходів, щоб Шмуке не турбували старці, бо Вільємо пообіцяв спадкоємцеві, що той матиме спокій, і сам, пильнуючи свого клієнта,

сплачував усі видатки. Юрба, що йшла за вбогими марами Сібо, провела їх аж до кладовища. По виході з церкви до Понсового походу під'їхало чотири жалібні екіпажі — один про духовенство, решта троє про родичів; але з них потрібен був тільки один, бо фактор дому Соне пішов з панахиди попередити пана Соне, що похід вирушає і щоб він подав єдиному спадкоємцеві малюнок та кошторис пам'ятника, коли той виходитиме з кладовища. Фрезье, Вільємо, Шмуке й Топінар сіли всі в один екіпаж. Решта двоє все таки не вернулись до управи, а поїхали вповоріт на Пер-Ляшез. Порожні екіпажі отак їздять частенько. Коли небіжчики не тішаться відомістю й не притягують до себе публіки, тоді екіпажів завжди буває забагато. Небіжчик повинен зажити великої любови, щоб у Парижі, де кожен радий був би мати в добі двадцять п'яту годину, за ним пішов би аж до кладовища родич або приятель. Але візники втратять „чаркові“, коли не виконають свого обов'язку. Тож повні чи порожні, а екіпажі їдуть до церкви, на кладовище й звідти до дому небіжчиків, де візники правлять на чарку. Годі й уявити, скільки людей мають із смерті пожиток. Нижче духовенство, старці, похідники, візники, копачі — всі ці губчасті натури набрякають, поринувши в жалібні мари. З церкви, де спадкоємця на виході обпала згряя жебраків, від швайцара зразу ж ускромлена, аж до Пер-Ляшез бідолашний Шмуке йшов, мов злочинець із суду на Гревську площу. Він ніби сам себе ховав, тримаючи в своїй руці руку Топінара, — єдиного, хто почував у серці справжній жаль за Понсову смерть. Топінар був надзвичайно зворушений честю, що йому доручили нести покров, був радий, що їде екіпажем, що дістав пару рукавиць, і починав убачати в Понсових похоронах один із видатних днів свого життя. А приголомшений горем Шмуке, спираючись на руку, за якою почував серце, дозволяв везти себе, достоту як телята ті, що їх возом везуть на бойні. Спереду в екіпажі сиділи Фрезье та Вільємо. Хто мав нещастя проводити багацько рідних на поле спочинку, той знає, що всяке лицемірство зникає під

час переїзду, часом дуже довгого, з церкви на східне кладовище, те паризьке кладовище, на пишні надгробки багате, де сходяться на останнє побачення всі гонори й розкоші. Байдужі заводять розмову, а засмучені починають, кінець-кінцем, слухати їх та розважатись.

— Пан президент уже поїхав на засідання, — казав Фрезье до Вільємо, — і я не вважав за потрібне відривати його від праці в суді, однаково він спізнився б. Він є природний і законний спадкоємець, а що його скривджено на користь Шмуке, то я вирішив, що досигь тільки його вповноваженому тут бути...

Топінар почав прислухатися.

— Що воно за один тримав четверту китицю? — спитав Фрезье у Вільємо.

— Це фактор підприємства, що виробляє надгробки; він хоче одержати замовлення на пам'ятника, де збирається поставити три постаті — Музику, Малярство та Скульптуру, що плачуть за небіжчиком.

— Не погано, — сказав Фрезье. — Старий варт цього, але такий пам'ятник коштуватиме шість-вісім тисяч франків.

— Авжеж!

— Якщо пан Шмуке замовить, то не коштом спадщини, бо на такі видатки всю спадщину можна перевести...

— Буде процес, але його виграють.

— Ну, та це його особиста справа! — вів Фрезье. — Добрий гендель буде підприємству... — шепнув Фрезье на вухо Вільємо. — Бо коли духівницю скасують, за це я ручуся, або коли духівниці й зовсім немає, то хто ж їм заплатить?

Вільємо по-мавл'ячи засміявся. Потім того діловод пана Табаро й ходатар повели розмову півголосом і пошепки, та не зважаючи на стукіт екіпажа й усі перешкоди, театральний служник, вправний на здогади в залаштунковому житті, й тут здогадався, що законники збираються загнати бідного німця в скруту, а наприкінці навіть почув значуще слово „Кліші!“¹⁾ Тоді

---

¹⁾ Назва в'язниці.

достойний і чесний служник театрального світу вирішив оберігати Понсового приятеля.

На кладовищі, де Вільємо під тиском фактора дому Соне купив у місті три метри землі, заявивши про намір поставити тут пишного пам'ятника, церемоніймайстер повів Шмуке поміж юрбою цікавих до ями, де мали спустити Понса. Та коли Шмуке побачив цю чотирикутню діру й чотирьох чоловіка, що тримали на линвах Понсову труну, над якою священник проказував останню молитву, у нього так стиснулось серце, що він і знепритомнів.

Розділ ХХІХ,

ДЕ ЧИТАЧ БАЧИТЬ, ЩО ТАК ЗВАНЕ РОЗПЕЧАТАННЯ ДУХІВНИЦІ ПОЛЯГАЄ В ЗАПЕЧАТАННІ ВСІХ ДВЕРЕЙ.

Топінар за допомогою фактора дому Соне й самого пана Соне поніс бідного німця в мармурницьке підприємство, де пані Соне й пані Вітельо, дружина панового Соне спільника, взяли його під невсипущий і великодушний догляд. Топінар теж тут лишився, бо побачив, що Фрезье, який здавався йому справжнім шибеником, завів розмову з фактором.

Через годину, коло половини на третю, нещасний простак — німець очутився. Шмуке здавалось, що він снів оці два дні. Він гадав, що прокинеться й побачить Понса живим. У нього на чолі стільки мокрих серветок було, і стільки йому соли та оцту нюхати давали, що він зрештою розплющив очі. Пані Соне присилувала Шмуке випити ситого бульйону, бо в мармурників як раз варили суп.

— Не часто нам доводиться приймати клієнтів, так глибоко засмучених, а все таки це трапляється щодва роки...

Нарешті Шмуке почав збиратися додому.

— Пане,— сказав тоді Соне,— ось малюнок, що Вітельо зробив спеціально для вас, цілу ніч просидів!.. Але в надхненні був! Це буде чудово...

— Це буде один із найкращих на Пер-Ляшезі!..— прикинула куценька пані Соне.— Але ж ви мусите вшанувати пам'ять приятеля, що лишив вам усі свої достатки...

Цей проект, ніби то спеціально зроблений, був виготовлений для славетного міністра де-Марсе; але вдова зажадала доручити цей пам'ятник Стідманові; отже, проекта цих підприємців відкинуто, бо пам'ятник усіх вжахнув своєю нікчемністю. Тоді постаті показували собою Липневі дні, де великий міністер себе виявив. Потім Соне й Вітельо змінили їх на „три слави“—Армію, Фінанси та Родину для пам'ятника Шарлеві Келлеру, але й цього пам'ятника виконав Стідман. Упродовж одинадцяти років цей проект пристосовували до всяких родинних потреб, але, змальовуючи його цей раз, Вітельо перетворив три постаті на геніїв музики, скульптури й малярства.

— Воно дрібницю коштує, якщо взяти під увагу деталі й побудову, але за півроку ми його зробимо,— сказав Вітельо.— Ось кошторис і замовлення... шість тисяч франків без робочої сили.

— Якщо ви, пане, хочете з мармуру,— сказав Соне, більший фахівець у мармурі,— то це буде дванадцять тисяч, але ви й себе увічніте разом із вашим приятелем...

— Я зараз довідався, що духівницю заперечуватимуть,— шепнув Топінар на вухо Вітельо,— і що спадщину візьмуть законні спадкоємці: ідіть до президента Камюзо, бо в цього бідолахи не буде й ліяра...

— Ви нам завжди отаких клієнтів водите!— сказала пані Вітельо факторові, починаючи сварку.

Топінар повів Шмуке на Нормандську вулицю пішки, бо жалібні екіпажі вже поїхали туди.

— Не покитайте мене!..— сказав Шмуке Топінарові.

Топінар хотів іти, здавши бідного музиканта на руки пані Соваж.

— Вже, добродію Шмуке, четверта година, треба обідати йти... Моя дружина, вона капельдинерка, не знатиме, де це я подівся. А ви знаєте, театр відчиняється за чверть шоста...

— А тош, снаю... але потумайть, що я сам на земля, без мій брйатель. Ви блакаф за Понс, просфітліть мене, я як у темна

ніч, а Бонс касав мені, що коло мене шаграї...

— Я вже побачив це, оце зараз не дав вам у Кліші попасти!

— Гліші?..— скрикнув Шмукє— я не розумій...

— Бідолашний! Ну, не турбуйтеся, я прийду. До побачення.

— То попачень!..— сказав Шмукє, падаючи майже мертвий від притоми.

— До побачення!— сказала пані Соваж Топінарові таким тоном, аж служника вразило.

— О, що це ви, хазяйко?..— глузливо мовив він.— Так тримаєтесь, немов злодій у мелодрамі.

— Сам злодій! Вам чого тут треба? Чи не думаєте ви за панові справи взятись та підживитись трохи?..

— Підживитись!.. Покоївка!..— з гонором відказав Топінар.— Я собі бідний театральний служник, але буваю серед артистів, і знайте, що ніколи ні в кого нічого не просив! Чи може в тебе просив? Може тобі що винен, га, стара?..

— Театральний служник, а на прізвище як?— спитала козир-баба.

— Топінар, до ваших послуг...

— Всього найкращого, — сказала Соваж, — і привіт жінці, коли жонатий... це все, що мені треба було знати.

— Що вам, голубонько?..— спитала, підходячи, пані Кантіне.

— Те, що лишіться ви, серденько, тут та обіда пантруйте, а я до свого пана збігаю...

— Він унизу, балакає з бідною пані Сібо, — вона плаче, як річка та розливається, — відповіла пані Кантіне.

Соваж так дременула сходами, аж приступки під ногами задрижали.

— Пане...— почала вона, відводячи Фрезьє від пані Сібо на кілька кроків.

І показала на Топінара, що якраз проходив, гордий з того, що сплатив борг своєму добродієві, застерігши його приятеля проти пастки, яку викрити йому допомогла практика залаштункового життя, де всі більше чи менше хитрують. Тож театральний служник гадав

і надалі обороняти музиканта від усіх пасток, що на його наївність наставлятимуть.

— Бачите оце ледащо!.. Це щось ніби чесне, свого носа в справі пана Шмуке хоче встромити...

— Хто це такий? — спитав Фрезьє.

— О, нікчемство...

— У справах немає нікчемств...

— Та це театральний служник, Топінар...

— Гарзд, пані Соваж! Робіть так і далі, матимете тютюнову крамницю.

І Фрезьє знову почав розмовляти з Сібо.

— Так я кажу, моя люба, що ви грали з нами й що ми зрікаємось усіх зобов'язань щодо спільника, який нас дурить!

— Де ж це я вас дурила?.. — спитала Сібо, беручись у боки. — Чи може налякати мене думаєте лихими поглядами та крижаним виглядом... Ви шукаєте, як би вам своїх обіцянок здихатись, а ще чесним називаєтесь? Знаєте, хто ви такий? Наволоч ви! Так, так, казяться собі, а це з'їжте!..

— Не треба лаятись, не треба гніватись, серденько, — сказав Фрезьє. — Вислухайте мене! Ви вже добре підживились... Цього ранку, поки до похорону лагодились, я знайшов ось каталога, написаного в двох примірниках рукою самого пана Понса, і випадково звернув увагу на таке...

Він прочитав, розгорнувши рукописний каталог:

„№ 7. Чудовий портрет роботи Себастьяна дель Пйомбо, написаний на мармурі 1546 року, куплений в одної родини, що викрала його з Тернійського собору. На цьому портреті, до пари якому був єпископ, що купив якийсь англієць, змальовано мальпійського лицаря на молитві, й висів він над домовиною родини Россі. Коли б не дата, цей твір можна було б приписати Рафаелеві. Він здається мені вищим проти портрета Баччо Брандінеллі, що в музеї; той трохи сухуватий, а цей мальпійський лицар має свіжість, бо на „ляваньї“ (грифельній дошці) малюнок добре зберігається.

— Глянув я на місце № 7, — казав Фрезьє, — аж там портрет дами за підписом Шардена й без № 7... Поки

церемоніймайстер вербував людей, щоб покров нести, я перевірів картини й знайшов вісім звичайних неліцензованих полотен замість творів, що їх небіжчик Понс зазначив, як найголовніші... Нарешті, бракує маленької картини Мецу на дереві, теж відзначеної, як шедевр.

— А я сторожкою до картин була, чи що? — сказала Сібо.

— Ні, але ви були довіреною жінкою, ви провадили господарство й справи пана Понса, а тут крадіжка...

— Крадіжка! так знайте, що картини продав Шмукє з наказу самого Понса, щоб мати гроші на видатки.

— Кому?

— Елі Магусові та Ремонанкові...

— За скільки?

— Не пригадаю собі!..

— Слухайте, добродійко Сібо, ви підживились, і добре підживились!.. — сказав Фрезьє. — Я буду за вами наглядати, ви в мене в руках... Служіть мені, так я мовчатиму! У всякому разі, ви розумієте, що не повинні надіятись на щось від президента Камюзю після того, як зважились обікрасти його...

— Я знала, добродію Фрезьє, що з усього для мене вийде пшик... — відповіла Сібо, злагіднівши від слів „я мовчатиму“!

— Це ви посваритись із панією хочете, — сказав Ремонанк, надійшовши, — не гаразд воно! Картини продано за спільною згодою між паном Понсом і Магусом та мною, ми три дні згаяли, поки договорилися з небіжчиком, бо він марив своїми картинами! Ми маємо поправні квитанції, і коли ми дали, як водиться, панії сотню-півтори франків, то це ж ми скрізь даємо, де щось купуємо. Ох, добродію, якщо ви наміряєтесь скривдити беззахисну жінку, то поганий із вас купець!.. Слухайте, пане повірений: Магус усьому голова, і якщо ви не помиритесь з панією, якщо не дасте їй усього, що пообіцяли, то почекайте на продаж колекції, побачимо, скільки ви втратите, коли проти вас будемо Магус і я! Ми зуміємо підбити покупців... Замість шістьсот чи вісімсот тисяч франків візьмете тільки двісті!

— Добре, добре. побачимо! Ми не продамо,— сказав Фрезье,— або продамо в Лондоні!

— Знаємо Лондон!— сказав Ремонанк.— Там пан Магус у такій самій силі, як і тут.

— Прощайте, пані, візьмусь розплутувати ваші грішки,— сказав Фрезье,— звичайно, коли ви мене не слухатимете,— додав він.

— Злодюжка!..

— Бережіться,— сказав Фрезье,— я буду мировим суддею.

Вони розійшлися з погрозами, яких значіння обоє добре розуміли.

— Дякую, Ремонанку!— сказала Сібо.— Бідній вдові так потрібно мати оборонця.

Коли десятої години ввечері Годісар викликав до свого кабінету оркестрового служника. Ставши біля каміна, Госідар прибрав наполеонівської постави, яку засвоїв собі, відколи почав керувати акторами, танцівниками, статистами, музикантами, машиністами й мати справу з авторами. Звичайно він закладав праву руку за жилета, тримаючись нею за ліву шлейку, а голову одвертав трохи вбік і дивився в просторінь.

— А, Топінаре, ви що, ренту маєте?

— Ні, пане.

— Так, виходить, шукаєте кращої посади?— спитав директор.

— Ні, пане...— відповів служник, збліднувши.

— Що за чорт! Твоя жінка капельдинеркою в першому ярусі... Я тримаю її з пошани до свого зруйнованого попередника... Тебе я взяв чистити вдень лампи за лаштунками, нарешті приставив тебе до партитур. Та це не все! Ти маєш двадцять су від вистави, коли виходиш страхіттями й командуєш чортами в пеклі. На цю роботу всі служники ласі, тобі заздять, друже, в театрі, де в тебе є вороги.

— Вороги!..— сказав Топінар.

— У тебе троє дітей, старший грає дитячі ролі й одержує п'ятдесят сантимів від вистави!..

— Пане...

— Дай но сказати...— грізно мовив Годісар.— І в такому становищі ти хочеш покинути театр...

— Пане...

— Ти хочеш плутатись у справи, до спадщини тобі діло!.. Та тебе ж нещасного, як яйце роздушать! Мене підтримує його ясновельможність граф Попіно, людина розумна й міцна на вдачу, якого король мав мудрість знову покликати до своєї ради... Цей державний діяч, цей високий політик — я кажу за графа Попіно, — одружив свого старшого сина з дочкою президента Камюзо, одного з найзначніших і найшановніших представників вищого судового урядництва, одного з світочів суду. Знаєш суд? Так от, він є спадкоємець свого кузена Понса, колись нашого диригента, на похорон якого ти сьогодні вранці ходив. Я не ганю, що ти пішов віддати бідоласі останню шану... Але не бачити тобі своєї посади, якщо ти плутатимешся в справи достойного пана Шмуке, якому я бажаю всього найкращого, але в якого почнуться з Понсовими спадкоємцями делікатні справи... А що німець цей для мене мало що важить, а президент та граф Попіно важать багато, то я й раджу тобі покинути достойного німця, хай він сам із своїх справ викручується. У німців є свій окремий бог, і тобі нема що до нього в помічники йти! Слухай, лишайся служником!.. Кращого не вигадаеть!

— Зрозумів, пане директор, — приголомшено відповів Топінар.

Шмуке, що сподівався другого дня побачити бідного служника, єдиного хто оплакував Понса, втратив таким чином заступника, що випадок послав йому. Другого дня нещасний німець відчув, прокинувшись, незмірність своєї втрати, коли побачив порожнє помешкання. Вчора й позавчора події та клопіт створювали круг нього хвилювання, що розважало очі. Але тиша, що настає після того, як приятель, батько, син чи кохана жінка лежить уже в домовині, похмура й холодна тиша наступного дня буває жахлива, вона крижана. Його непереможно потягло до Понсової кімнати, але бідолаха не міг витримати її вигляду, вийшов і вернувся до їдальні, де пані Соваж накривала йому сніданок. Шмуке сів, але не міг нічого їсти. Раптом голосно забряжчав дзвінок, і з'явились три чорні постаті, яких пані Кантіне

й Соваж вільно впустили. Перші дві були мировий суддя Вітель із своїм секретарем, а третій Фрезьє, що виглядав ще сухішим і лихішим, бо зазнав гіркового розчарування, довідавшись за існування поправної духівниці, що касувала могутню зброю, яку він так зухвало викрав.

— Ми прийшли, пане,— лагідно звернувся суддя до Шмуке,— накласти печаті...

Шмуке полохливо глянув на них, немов до нього по-грецьки звернулись.

— Ми прийшли на заяву адвоката Фрезьє, вповноваженого пана Камюзю де-Марвіля, спадкоємця свого кузена небіжчика Понса...— додав секретар.

— Колекція там, у великій залі та в спальні покійного,— сказав Фрезьє.

— Ну ходімо. Пробачте, пане, снідайте, будь ласка,— сказав суддя.

Наскок трьох чорних людей нагнав на бідного німця льодового жаху.

— Ви зрозуміли, пане,— сказав Фрезьє, скинувши на Шмуке отруїним поглядом, що гіпнотизував його жертов, як павук муху,— добитися на свою користь духівниці, при нотарі складеної, і повинні були чекати опору з боку родини. Родина не дозволить чужинцеві без боротьби обібрати себе, і ми це побачимо, пане, хто переможе: шахрайство, підступ чи родина!... Яко спадкоємці, ми маємо право вимагати, щоб накладено печаті, вони будуть накладені, і я хочу доглянути, щоб цей охоронний акт був виконаний, якнайсуворіше. Так воно й буде.

— Боше мій, боше мій! Чим я прогніфіф не по?— промовив простодушний Шмуке.

— Про вас багато балакають у будинку,— сказала Соваж.— Приходив тут, коли ви спали, низенький юнак, геть у чорному— ледащо, діловод пана Ганекена, і настернявся з вами побалакати; та ви ж спали, ще й стомлені вкрай були вчорашньою церемонією, так я сказала йому, що ви дали вповноваження панові Вільємо, діловодові Табаро, і коли справи які має, то хай до нього йде. „А, тим краще, сказав той молодик, з ним я

порозуміюся. Треба показати духівницю президентові, а потім віддати до суду“. Тоді я його попросила, щоб прислав сюди пана Вільємо, як тільки зможе. Не турбуйтеся, добродію, знайдуться люди й на ваш захист. Поскубти вас не вдасться! У вас є один зубатий! Пан Вільємо покаже їм, де їхнє місце! А я вже полаялась із тією лякудрою Сібо — дверниця, бач, пожилеців береться судити, каже вона, що ви вкрали в спадкоємців майно, що ви пана Понса під замком держали, підбили його на своє, а він, каже, божевільний був. Тоді й я їй, гадюці, не стерпіла: „Ви, кажу, злодійка й мерзота, потягнуть вас до суду, що ви панів своїх обікрали...“ Вона й підкрутила...

— Чи не бажаєте ви, пане,— сказав секретар, підходячи до Шмуке,— бути присутній, як накладатимуть печаті в кімнаті небіжчика?

— Ропіть що снайте,— сказав Шмуке.— Та йте мені збокіно фмерти...

— Вмерти кожен має право,— сміючись, відповів секретар.— Спадщина, це наша найкраща справа. Але рідко коли доводилось бачити, щоб єдиний спадкоємець та слідком за заповідачем у могилу йшов.

— А я піту,— сказав Шмуке, що після стількох ударів почував у серці нестерпучу муку.

— А, ось і пан Вільємо! — скрикнула Соваж.

— Бане Фільємо,— мовив бідний німець,— заступайть мене...

— Зараз,— сказав діловод.— Можу вас повідомити, що духівниця цілком поправна й безперечно буде затверджена в суді, який і введе вас у посідання... Матимете чудовий достаток.

— Я чутові то статок! — скрикнув Шмуке в розпачу, що його підозрюють у корисливості.

— А що це там робить суддя з свічками та стрічками? — спитала Соваж.

— Печаті накладає... Ходімо, пане Шмуке, ви маєте право при тому бути.

— Ні, йтїть сам...

— Та навіщо ж печаті, коли ви в себе вдома й коли все тут ваше? — сказала Соваж, пробуючи на свій лад, по-жіночому тлумачити право.

— Він, пані, не в себе вдома, він у пана Понса; певно, що йому все належить, але спадкоємець не може нічого взяти із спадщини без того, що зветься у нас уводом посідання. Це робить суд. А коли спадкоємці, що їх заповідач позбавив спадщини, противляться вводу в посідання, тоді починається процес... А що невідомо, кому саме припаде спадщина, то всі цінності опечатають, і нотарі спадкоємців складають інвентар у законний термін. Оце й усе.

Почувши вперше за життя своє таку мову, Шмуке вкінець стерявся, голова його впала на спинку крісла, де він сидів,— вона така важка була, що йому не сила було її тримати. Вільємо пішов поговорити з секретарем та суддею і з юридичним спокоєм був присутній при накладанні печатів, яке, коли спадкоємців немає, не обходиться без жартів та прикладок про речі, що їх отаким чином замикають до розділу. Нарешті четверо правників зачинили залю й вийшли за секретарем до ідальні. Шмуке дивився на цю механічну операцію, яка полягає в накладенні печаті мирового судді на стрічку до дверей та шафів.

— Передусім у цю кімнату,— сказав Фрезьє, показуючи на кімнату Шмуке, звідки двері виходили до ідальні.

— Та це ж кімната пана Шмуке! — скрикнула Соваж, загородивши собою двері.

— Ось договір на помешкання,— сказав жахливий Фрезьє,— ми знайшли його між паперами; він складений не на Понса та Шмуке, а на самого Понса. Все це помешкання належить до спадщини... Крім того,— сказав він, відчинивши двері до кімнати Шмуке,— гляньте, пане суддя, тут повно картин.

— Справді,— сказав мировий суддя, що зразу ж погодився з Фрезьє.

Розділ ХХХ.

ФРЕЗЬЄ ЗБИРАЄ.

— Стривайте, панове, — сказав Вільємо. — Чи подумали ви, що цим ви вигоните спадкоємця, якого права ще не заперечені.

— Так, так! — сказав Фрезьє. — Ми заперечуємо проти видачі спадщини.

— З якого приводу?

— Про це ви довідаєтесь, мій любий, — глузливо сказав Фрезьє. — Зараз ми не заперечуємо проти того, щоб спадкоємець забрав з кімнати все, що заявить своїм; але кімната буде опечатана. А сам хай перебирається туди, де йому хочеться.

— Ні, — сказав Вільємо, — він залишиться в кімнаті!..

— Як саме?

— Викличу вас до суду, — сказав Вільємо, — і заявлю, що ми живемо тут із половини, і ви нас не виженете... Забирайте картини, зазначіть, що належить покійному, а що моему клієнтові, але клієнт мій залишиться тут... мій любий!..

— Я піту! — сказав старий музикант, у якого знайшлося трохи енергії, коли він почув цю гидку суперечку.

— Добре зробіть! — сказав Фрезьє. — Це звільнить вас від витрат, бо позиву ви не виграєте. Договір є формальний...

— Договір! Договір! — сказав Вільємо. — Це справи довіри...

— Її не можна довести свідками, як у карних справах... Чи ви хочете вдатись до експертизи, перевірок... судових постанов та процесу?..

— Ні, ні! — злякано скрикнув Шмуке. — Я перепирась, я йту...

Життя Шмуке було, мимо його волі, життям філософа-циніка, такі бо він його спростив. У нього було тільки дві пари черевиків, пара чобіт, два костюми, тузінь сорочок, тузінь хусточок, чотири жилети та чудова люлька, яку подарував йому Понс разом із вишиваним кисетом. Він зайшов до кімнати, схвилюваний до обурення, забрав усі свої речі й склав їх на стільця.

— Фсе це моє!.. — сказав він з простотою, гідною Цінціната. — Біяно теш моє.

— Гукніть когось на допомогу, пані, — сказав Фрезье до Соваж, — щоб винесли піяно й поставили на площадку.

— Ви вже занадто жорстокий, — сказав Вільємо, — Розпоряджатись має право суддя, він тут головний.

— Там є цінності, — сказав секретар, показуючи на кімнату.

— До того ж добродій добровільно йде, — зауважив мировий суддя.

— Такого клієнта пошукати! — сказав Вільємо, обурившись на Шмуке. — Ви ганчірка!..

— Отнакофо де фмерті! — сказав Шмуке, виходячи. — У цих лютей свірячі оплич... По сфої фпогі речі я прийшлю, — додав він.

— Де ви, пане, йдете?

— Сфіт за очі! — відповів єдиний спадкоємець, зробивши рух величної байдужості.

— Дасте мені знати, — сказав Вільємо.

— Вистеж його, — шепнув Фрезье діловодові.

Пані Кантіне настановлено на охоронницю печатів і з знайдених у помешканню грошей їй видано п'ятдесят франків платні.

— Все йде гаразд, — сказав Фрезье Вітелеві, коли Шмуке пішов. Якщо ви хочете податись у демісію на мою користь, сходіть до пані президентової де-Марвіль, ви порозумієтесь із нею.

— Ви натрапили на якогось тюхтію! — сказав мировий суддя, показуючи на Шмуке, що востаннє дивився з двору на вікна помешкання.

— Атож, діло зроблено! — відповів Фрезье. — Ви вільно можете віддати свою внучку за Пулена, він буде за головного лікаря в шпиталі для сліпих.

— Побачимо! Прощайте, пане Фрезье,— по-товари-ськи мовив суддя.

— Спритна людина! — сказав секретар. — Далеко піде, шахрай!

Було коло дванадцятої години; старий німець машинально пішов дорогою, якою з Понсом ходив, і про Понса думав — він увесь час його бачив, почував його коло себе, й прийшов до театру, звідки якраз вийшов його приятель Топінар, що кінчив оце чистити лампи, гадаючи про директорову тиранію.

— А, ось хто мені трепал! — скрикнув Шмуке, спиняючи нещасного служника.— Добінаре, в тебе є бомешкань?..

— Атож, пане.

— І ротина?

— Звісно.

— Хочеш усяти мені за карчівника? О, я топрі платіють, у мене тевятсот франк ренти... а шити мені фже не товга... Я тобі не заважайтім... Їм я фсе!.. У мене одна бри-страсть, це куріють люлька... Я тебе ліплю, по ти отин плакаф за Бонс.

— Залюбки, пане, та уявіть собі, що пан Годісар дав мені доброго прочухана...

— Брошухан?

— Тобто, сказати, чуба мені намилив.

— Чупа намилиф?

— Вилаяв мене, що я за вас тяг... Отож, треба бути дуже обережним, коли ви перейдете до мене! Та навряд чи ви зостанетесь, бо ви не знаєте, як живуть такі злидні, як я...

— Мені краще пітна ротина чесний чоловіка, які блакаф за Бонс, ніш Дюільрі, де люти з сфірячі облич! Я зарас пачіф у Бонса свірі, які фсе пошруты!..

— Ходімо, пане, самі побачите,— сказав служник.— А втім... порадьмося з жінкою.

Шмуке, як баран, пішов за Топінаром, що повів його в одну з тих жахливих місцевостей, які можна назвати виразками Парижу. Зветься вона Сіте-Броден. Це вузький прохід, обставлений тими будинками, що їх задля спекуляції будують, і виходить він на вулицю Бонді, там де вона затемнена від величезної будівлі театру Порт-Сен-Мартен, одної з паризьких бородавок. Пішоходи в цьому пасажі прокопані нижче від вуличного бруку, а сам він іде схилом до вулиці Матюрендю-Тампль і кінчається внутрішньою вуличкою, що замикає його в формі літери „Г“. На цих двох, отак, розташованих, вуличках стоїть десятків зо три шести й сьомиповерхових будинків, де й на подвір'ях, і в помешканнях скрізь крамниці, підприємства та різні фабрики. Це передмістя Сент-Антуан у мініатюрі. Тут виробляють меблі, різьблять мідь, шиють театральне вбрання, обробляють скло, розмальовують порцеляну, продукують усі ті вигадки та дріб'язок, якими торгує Париж. Брудний і прибутковий, як торгівля, пасаж цей, де завжди повно перехожих, возів та бендюгів, має гидкий вигляд, а людність, що в ньому кишить, цілком пасує до обстанови та місцевости. Це все фабричний народ, народ вправний у ручній праці, яка підтинає його розум. Топінар жив у цьому квітущому, як прибуток, пасажі заради дешевого помешкання. Він мешкав у другому будинку ліворуч від початку вулиці. З його помешкання на шостому поверху розгортався краєвид на смугу садів, що ще залишились і належать до трьох чи чотирьох великих осібників на вулиці Бонді.

Помешкання Топінарове складалося з кухні та двох кімнат. У першій були діти. Тут стояли два маленькі дерев'яні непофарбовані ліжка та висіла колиска. Друга була кімната подружжя. Кухня правила й за їдальню. Вгорі було щось ніби горище на шість футів заввишки, вкрите цинком і з маленьким віконцем. До нього вели нефарбовані дерев'яні сходи, що звалися тутешнім жаргоном „мірошнікова драбина“. Ця кімната, призначена для прислуги, дозволяла вважати житло Топінарове за окреме помешкання й брати за його чотириста франків. Щоб заличкувати кухню, при вході постановлено дугасту

перетинку з віконцем у кухню — для цього з'єднано кухенні двері з дверима до кімнати. У цих трьох кімнатах з цегляною підлогою, з жахливими шпалерами по шість су за шматок та з лихенькими камінами, вульгарно розмальованими під колір дерева, жило п'ять душ родини, з яких троє дітей. Тож кожен може догадатись, як глибоко були подряпані стіни скрізь там, де тільки сягала дитяча рука. Багатим людям і не уявити простоти кухенного начиння, що складалося з листа, казанка, рашпера (?), двох-трьох бляшаних кавників та сковороди. Білий та брунатий фаянсовий посуд коштував разом дванадцять франків. Стіл був заразом і куховарити і їсти. Меблів було тільки два стільці й два дзиглики. Під дашком над піччю хоронився запас дров та вугілля. У кутку стояла балія, де прано, часто й уночі, білизну. Кімната, де жили діти, була заснована мотуззям сушити білизну й обліплена театральними афішами та гравюрами, вирізаними з газет чи з проспектів ілюстрованих книжок. Видима річ, коли батьки о шостій годині рушали на службу до театру, родина лишалась на руках старшого Топінара, якого шкільні підручники лежали в куточку. По багатьох родинах у нижчих клас дитина, коли доходить шести-семи років, починає бути за матір своїм меншим сестрам та братам.

З цього коротенького нарису можна зрозуміти, що Топінари були, мовляв, бідні, але чесні. Топінарові було сорок років, а дружині його, колишній прима-хористці й коханці, мовляли люди, збанкротованого директора, якого заступив Годісар, було, певно, років із тридцять. Льольота була колись вродлива, але нещастя попередньої адміністрації так на неї вплинули, що вона примушена була взяти з Топінаром театральний шлюб. Вона певна була, що коли родина піднесе свій місячний бюджет до сто п'ятдесяти франків, Топінар виконає свої присяги перед законом хоч би тим, що всиновить її дітей, яких він дуже любив. Вільними хвилинами вранці пані Топінар шила на театральну костюмерню. Ці невтомні служники заробляли велетенською працею дев'ятсот франків річно.

— Ще поверх! — казав після третього поверху Топінар до Шмуке, який навіть не розумів, угору чи вниз він їде, так бо пригнітило його горе.

Коли служник, вдягнутий, як і всі робітники, в біле полотно, відчинив двері до кімнати, чути було, як пані Топінар крикнула:

— Цитьте, діти! Ось батько йде!

А що діти, мабуть, робили з батька все, що їм хочеться, то старше, згадуючи Олімпійський Цирк, скакало собі верхи на мітлищі, друге свистіло, в бляшану дудку, а третє теж силкувалось не відставати від старших. Мати шила театральний костюм.

— Цитьте,— крикнув Топінар,— а то наб'ю! Їм завжди треба отак сказати,— тихенько додав він Шмуке.— Слухай, люба,— сказав він дружині,— ось пан Шмуке, приятель бідного Понса, він не знає, куди йому подітись і хоче оселитись у нас; я йому, звісно, сказав, що в нас не пишно, на шостому живемо, що тільки горище можемо йому дати, а він обстоює...

Шмуке сів на стільця, що присунула йому жінка, а діти, сполошені появою незнайомого, збились гуртом і почали пильно та мовчки на нього роздивлятись; але огляд цей триває одну тільки мить, бо дітворя, як і собаки, пізнають усе не так розумом, як чуттям. Шмуке й собі задивився на гарненький гурток, де була п'ятирічна дівчина, та, що свистіла в дудку, з чудовим білявим волоссям.

— Фона потіпна до німочка! — сказав Шмуке й кивнув їй, щоб підійшла.

— Вам буде там дуже кепсько,— сказала робітниця,— коли б не діти при мені, я віддала б вам нашу кімнату.

Вона відчинила двері до кімнати й провела в неї Шмуке. В цій кімнаті були всі розкоші помешкання. Ліжко з червоного дерева було прибране блакитною перкалевою запоною з білими торочками. На вікні висіли завіски, з того ж таки блакитного перкалю. Комода, стіл до письма й стільці, хоч і з червоного дерева, виглядали чистенько. На каміні стояв годинник та свічники, певно подаровані колись від банкрута,

якого портрет—жахливий портрет роботи П'єра Грасу,— висів над комодою. Діти цікаво зазирали в кімнату, бо заходити сюди їм суворо заборонялось.

— Отут вам було б добре,— сказала робітниця.

— Ні, ні, — відповів Шмуке. — Мені фше не товго шити, мені трепа куток на змерть.

Замкнувши двері до кімнати, пішли до мансарди, і тільки Шмуке її побачив, зразу ж скрикнув:

— Оце мені й трепа!.. Поки не перепрафся до Бонса, я ніколи лібше не жив.

— Ну, то треба купити тільки розкладачку, два матраци, узголів'я, подушку, два стільці та стола. На це не скільки й треба — п'ятдесят екую разом з мискою та глечиком до вмивання й килимкою до ліжка.

Про все умовились, тільки п'ятдесяти екую бракувало. Шмуке, бачивши злидні своїх нових друзів, цілком природно спало в голову взяти в директора свою платню, до того ж він був за два кроки від театру. Він зразу ж пішов туди й застав Годісара. Директор зустрів Шмуке підкреслено ввічливо, як звичайно акторів зустрічав, і здивувався, коли Шмуке попросив за місяць платню.

— Чорт бери, мій любий,— сказав йому директор,— німці завжди вміють полічити, навіть скрізь сльози... Я думав, що ви будете вдячні й за саму тисячу франків винагороди. Я ж дав вам річну платню й гадав, що на цьому ми квити!

— Ми нічо не одержаф,— сказав добрий німець,— і коли я пришоф то вас, то яш на вулиця й бес ліяра ф кишені.. Кому фі тал винагорот?

— Вашій дверниці!..

— Пань Зіпо! — скрикнув музикант. — Фона фбила Бонс, фона його опікрала, протала... Тухівниця його хотіла спаліть... Це шахрай, страхіть!..

— Але ж, любий, як це ви опинились на вулиці, без грошей і без притулку, коли ви — єдиний спадкоємець? Це не логічно, як кажуть.

— Мене фігнано... Я чушинець, не розумійся на закон...

— Бідолаха! — подумав Годісар, передбачаючи можливий кінець нерівної боротьби. — Слухайте, — сказав він, — знаєте, що треба зробити?

— У мене є пофірені...

— Ну, так зразу ж погоджуйтесь із спадкоємцями добровільно; одержите від них гроші та дожиттєову ренту й житимете собі спокійно...

— Мені краще й не трепа! — відповів Шмуке.

— Ну, так дозвольте мені все це полагодити, — сказав Годісар, якому Фрезье розповів напередодні свій плян.

Годісар гадав, що вислужиться перед молодого віконтесою Попіно та перед її матір'ю, коли доведе до щасливого кінця цю брудну справу, і потрапить колись щонайменше до Державної Ради.

— Я таю фам упофновашень.

— От і гаразд! Передусім ось вам сто екю... — сказав Наполеон бульварних театрів.

Він здобув із гаманця п'ятнадцять люї й подав їх музикантові.

— Маєте тут за півроку платню, а потім, коли покинете театр, віддасте мені. Тепер полічімо, скільки ви витрачаєте на рік, скільки вам треба, щоб бути щасливим? Ну, ну, уявіть собі Сарданапалівське життя!..

— Мені трепа два костюм, на зима й на літо...

— Триста франків! — сказав Годісар.

— Чотири бар черефиск...

— Шістдесят франків.

— Банчіх.

— Дванадцять пар, це тридцять шість франків.

— Шість зорочок.

— Шість перкалевих сорочок, двадцять чотири франки, й ще шість полотняних, сорок вісім, разом сімдесят два. Маємо чотиреста шістдесят вісім, хай буде п'ятсот з краватками та хусточками й сто франків на прання... шістсот франків! А на прожиття скільки?.. Три франки на день?

— Ні, це пагато...

— Нарешті, вам потрібні капелюхи... Це буде півтори

тисячі франків і ще п'ятсот на помешкання — дві тисячі. Хочете, я дістану вам дві тисячі франків дожиттєвої ренти... добре гарантованої?..

— А дютюн?

— Дві тисячі чотиреста!.. У вас, дядьо Шмуке, це тютюном зветься?.. Дадуть вам і тютюну. Отже, дві тисячі чотиреста франків дожиттєвої ренти...

— Це не фсе! Я хочу пєфну сума ко-тіфкою...

— На пришпильки!.. Звичайно! От і німці, наївними називаються! Старий Роберт Макер!..— подумав Годісар.— Що ж ви хочете? — ще раз запитав він.— Тільки на цьому вже кінець.

— Це щоп сплатіть звященні порг.

— Борг! — подумав Годісар.— Що за шахрай! Гірший за аристократа! Зараз він векселя вигідає! Треба швидше кінчати! Фрезє теж не дуже завбачливий! Який борг, любий? Кажіть!..

— Отин тільки лютина блакаф за Бонс расом за мною... У нього гарненький тіфчинка з чутові фолосся... мені зарас сталося, що я пачу тух моєї пітні Німеччина, яку мені не фарт було покидають... Бариш не топрі до німець, тут з нас клузуйт...— сказав він, киваючи головою, так ніби людина, що добре розуміє життя на нашій землі.

— Він божевільний!— подумав Годісар.

І від жалю до цього простака в директора підступили до очей сльози.

— А, фі розуміть мене, бане тиректор! Тіфчинка ця в Добінара, що служіть у оркестра й сапалюють лямпа. Бонс його любиф й топомагаф йому, фін один буф на похорон мого етині бриятель, у церкві й на клатовищ... Я хочу три тисяч йому й три тисяч тіфчинка...

— Бідолаха!..— подумав Годісар.

Лютого вискочня зворушило оце благородство і вдячність німцева за те, що для світу було дрібницею, а для цієї овечки божої важило, як та шклянка води

Босюе, більше за перемоги войовників. Під пихою, під брутальним бажанням висунутись і догнати свого приятеля Попіно, у Годісара було добре серце й добра вдача. Тож він відмовився під своїх зухвалих думок про Шмуке й став за нього.

— Все це ви матимете! Та я ще краще зроблю, любий Шмуке. Топінар людина чесна...

— Так, я сараз пачіф його фдома, фін пітно шиве з тіти, але не ремстфуй...

— Я дам йому посаду касира, бо Бодран покидає мене...

— Ах, плагослофляй фас поше!— скрикнув Шмуке.

— Так от, мій хороший та добрий, приходьте сьогодні ввечері до нотаря Бертъє; все буде готове, і ви не знатимете злиднів до кінця своїх днів... Одержите шість тисяч франків і працюватимете в мене з Гаранджо за ту саму платню, як і з Понсом.

Ні, мені фше не шити!..— сказав Шмуке— Ніщо мені нецікафе... я роспиті...

— Бідне ягня— подумав Годісар, попрощавшись із німцем.— А зрештою, хто дужчий, той і взяв. Як то сказав незрівняний Беранже:

Бідні барани, завжди вас стригтимуть!

І заспівав цю політичну сентенцію, щоб утишити своє хвилювання.

— Хай подадуть карету— сказав він кур'єрові.

Він вийшов і крикнув візничому:

— На Ганноверську вулицю!

Честолюбство опанувало його геть зовсім! Він бачив себе в Державній Раді.

Розділ XXXI.

ЗАКІНЧЕННЯ.

Тим часом Шмуке купив квітів та тістечок і приніс їх майже у веселім настрої Топінаровим дітям.

— Я частуй дістечком!..— сказав він, посміхнувшись.

Це була в нього перша за три місяці посмішка, але хто б побачив її, вжахнувся б.

— Частуй з отні умофа.

— Який же ви добрий, пане,— сказала мати.

— Хай тіфчинка мене поцілуй і закфітчай фолосся кфітками, як німочки роплять!

— Ольго, дитино моя, зроби, як пан каже...— суворо сказала робітниця.

— Не лайте моя німочка!..— скрикнув Шмуке, що бачив у дівчинці свою милу Німеччину.

— Зараз три носильники принесуть ваші покупки,— сказав, увіходячи, Топінар.

Ось, труше мій, твіста франк, щоп за фсе саплатіть... Але у фас гарна трушин, фі опфінчайтесь з нею, прафта? Я таруй фам тисяча екю... Тіфчинка теш матим тисяча екю на посаг, фі їх покладіть на неї... І фі не будеть пільш слушник... фі будеть касир у театр...

— Я, намість Бодрана?

— Атош.

— Хто вам сказав?

— Пань Котісар.

— Ох, та тут збожеволієш з радощів!.. От уже заздрощів буде в театрі, Розаліє!.. Та це неможливо,— сказав він.

— Нашому добродієві не годиться жити в мансарді...

— Це туше топрі на кілька тень, що мені лишифся прошити!..— сказав Шмуке.— То попачень! Іту на клатовищ... потифлюсь, що з Бонсом зропили... і самофлю кфитки на могил!

Пані Камюзо де-Марвіль була у великій тривозі. Фрезье радився в неї з Годешалем та Бертье. Нотар Бертье та повірений Годешаль уважали духівницю, двома нотарями при двох свідках складену, за незаперечну, бо Леопольд Ганекен зформулював її дуже точно. На думку чесного Годешаля, коли теперішньому повіреному й пощастить обдурити Шмуке, то кінець-кінцем його однаково хтось просвітлить, хоч би й якийсь із тих адвокатів, що беруться на великодушність та чулість, аби самим висунутись. Отже, обидва міністерські урядовці пішли від президентової, порадивши їй не звірятись на Фрезье, про якого вони, звісно, зібрали відомості. Тим часом Фрезье, вернувшись після накладення печатів, накидав начорно виклик до суду в кабінеті президента, де пані де-Марвіль провела його з прохання тих урядовців, яким справа здавалась надто брудною, щоб президентові в неї втручатись, і які хотіли висловити панії де-Марвіль свою думку так, щоб Фрезье не чув їх.

— А де ж ті добродії, пані? — спитав колишній мантський повірений.

— Пішли!.. І порадили мені відмовитись від справи! — відповіла пані де-Марвіль.

— Відмовитись! — сказав Фрезье, стримуючи гнів.— Слухайте, пані...

І прочитав таке:

„На прохання і т. ін. (я поминаю балаканину).

„Зважаючи, що до рук пана голови суду першої інстанції подано духівницю, яку склали паризькі нотарі, п.п. Леопольд Ганекен та Олександр Крота при двох

свідках, п. п. Брунером та Швабі, чужинцях, що живуть у Парижі, і якою духівницею небіжчик пан Понс свої достатки, на шкоду позовникові, його природному й законному спадкоємцеві, відписав панові Шмуке, німцеві;

„Зважаючи, що позовник береться довести, що духівниця є діло гидких підступів та наслідок заборонених законом заходів; зважаючи, визначні особи доведуть, що намір заповідача був лишити свої достатки панні Сесіль, дочці названого пана де-Марвіля, і що духівницю, яку позовник вимагає скасувати, здобуто під час кволости заповідача, коли він був не при розумі;

„Зважаючи, що пан Шмуке, щоб зробитись єдиним спадкоємцем, тримав заповідача в домашньому ув'язненні й не допускав родичів до смертного ліжка, і що дійшовши свого, він одверто виявив свою невдячність, яка вразила весь будинок і людність кварталу, що випадково зібралась віддати останню шану дверникові будинку, де заповідач помер;

„Зважаючи, що ще поважніші факти, на які доказів позовник зараз дошукується, будуть подані п. п. суддям;

„Я, нижчепідписаний судовий пристав і т. ін., і т. ін., в ім'я позовника, викликаю, згаданого пана Шмуке і т. ін., з'явитись перед п. п. суддями першої палати, щоб заслухати, що духівниця, нотарями Ганнекенем та Крота одержана, вважається за недійсну, будши вона наслідок очевидних підступів; і крім того я, в ім'я позовника, протестую проти надання панові Шмуке звання й права єдиного спадкоємця, бо позовник оцією заявою з цього числа заперечує проти вводу в посідання, якого названий пан Шмуке вимагає, і йому доручено копію цієї заяви, якої вартість“... І т. ін.

— Я його пані президентова, знаю, і коли він оцю штучку прочитає, то піде на згоду. Порадисься з Табаро, Табаро скаже йому пристати на наші пропозиції! Ви дасте тисячу екю дожиттєвої ренти?

— Певна річ, хотілося б уже й платити почати.

— Через три дні почнете... Ця заява спобіжить його в першому пригніченні від горя, бо бідолаха таки

справді жалкує за Понсом. Втрату він сприйняв дуже серйозно.

— Подану заяву можна взяти назад? — спитала президентова.

— Певна річ, пані, відмовитись завжди можна.

— Ну, так подавайте!... Атож, колекція, яку ви зберегли, варта праці! Між іншим, я вже влаштувала відставку пана Вітеля, але вам доведеться сплатити йому шістдесят тисяч франків із Понсової спадщини... Отже, бачите, треба свого дійти...

— Ви маєте його відставку?

— Атож, пан Вітель звірився на пана де-Марвіль?..

— Гаразд, пані, я вже звільнив вас від шістдесяти тисяч франків, які я вважав був за потрібне дати отій негідній дверниці, панії Сібо. Але я обстоюю тютюнову крамницю для панії Соваж і призначення мого приятеля Пулена на вільну посаду головного лікаря в шпиталі для сліпих.

— Розуміється, все влаштовано.

— Гаразд, усе з'ясовано... У цій справі всі за вас, навіть директор театру Годісар — я в нього вчора був, і він пообіцяв мені приборкати служника, який міг зруйнувати наші проекти.

— О, я знаю, Годісар цілком відданий Попіно!

Фрезье пішов. На лихо, він не зустрів Годісара, і фатальну заяву зразу ж подано.

Всі жадібні зрозуміють, а всі чесні проклянуть радість президентової, коли через п'ять хвилин по виході Фрезье прибув Годісар і переповів їй свою розмову з Шмуке. Президентова все схвалила й відчула до директора безкінечну приязнь за те, ще він своїми зауваженнями, які видались їй цілком справедливими, звільнив її від усіх сумнівів.

— Пані президентова, — сказав Годісар, — я сам собі думав, що бідолаха не знатиме, що йому робити з багатством! Він людина патріархальної простоти. Він наївний, він німець, з нього б опудало зробити, його під скло поставити, як віщане розп'яття! По-моєму, йому вже й із двома тисячами п'ятсот франків ренти важко, ви його на розпусту штовхаєте...

— Дуже благородно,— сказала президентова,— що він хоче збагатити служника, який жалкує за нашим кузеном. А мені страшенно шкода, що ми з паном Понсом через дріб'язок посварилися; коли б він прийшов, ми б йому все простили. Знаєте, дружина мій без нього скучає. Пан де-Марвіль у розпачу був, що не одержав повідомлення про його смерть, бо він шанує родинні обов'язки й пішов би до церкви й на похорон, а я теж пішла б на панахиду...

— Скажіть наготувати угоду,— сказав Годісар,— о четвертій годині я приведу до вас німця... Не забудьте, пані, нагадати про мене вашій чарівній дочці, віконтесі Попіно, хай перекаже моему славетному приятелю, своєму доброму й чудовому тестеві, великому державному діячеві, який я відданий усій його родині і як сподіваюся й надалі його високого заступництва. Його дядькові, судді, я зобов'язаний своїм життям, а йому самому — своїм достатком... Від вас і від дочки вашої я хотів би мати ту високу пошану, яку мають люди при достатках і на становищі. Я хочу кидати театр і зробитись поважним.

— Ви вже поважний, пане! — сказала президентова.

— Ви чарівна! — відповів Годісар, цілуючи суху руку пані де-Марвіль.

О четвертій годині в кабінеті нотаря Берт'є зібрались: передусім Фрез'є, що склав мирову угоду, потім уповноважений Шмуке — Табаро, нарешті й сам Шмуке якого привів Годісар. Фрез'є потурбувався покласти шість тисяч франків, що Шмуке просив, і шістьсот франків першого внеску ренти на стіл нотареві перед очі Шмуке, який, побачивши стільки грошей, геть спантеличився й зовсім не слухав угоди. Нещасний, якого Годісар спіймав, коли він вертався з кладовища, де розмовляв із Понсом і обіцяв незабаром з'єднатися з ним, був не зовсім при розумі, події й так схитнули йому душу. Тож він не слухав вступу до угоди, де сказано, що він діяв під проводом пристава Табаро, свого вповноваженого й повіреного, та викладено підстави позову, що подав президент в інтересах своєї дочки. Німець грав сумну роль, бо підписуючи угоду,

він потверджував усі страшні винувачення Фрезьє; але йому так радісно було бачити гроші для Топінарів, йому так приємно було збагатити, як він думав, того єдиного, хто любив Понса, що він жодного слова не дослухав про цей позов. Під час читання угоди, до кабінету зайшов конторник.

— Пане,—звернувся він до свого патрона,—там хтось хоче говорити з паном Шмуке...

На знак Фрезьє, нотар нетерпляче знизав плечима.

— Ніколи не заважайте, коли ми відписуємо акти! Спитайте прізвище цього... Він простий чи пан? Може кредитор?..

Конторник вернувся й сказав:

— Він доконче хоче поговорити з паном Шмуке.

— Як звати?

— Топінар.

— Зараз вийду. Підписуйте спокійно,—сказав Годісар до Шмуке.— Кінчайте, я зараз довідаюсь, чого він від нас хоче.

Годісар зрозумів Фрезьє, і кожен з них почував небезпеку.

— Чого ти сюди прийшов?—спитав директор служника.— Ти що, може касиром не хочеш бути? Перша прикмета касирова це скромність.

— Пане...

— Іди своє діло роби, ти ніколи нічим не будеш, якщо втручатимешся не в своє діло.

— Я не їстиму того хліба, пане, з якого кожен шмат мені поперек горла ставатиме!..—Пане Шмуке!
— крикнув він.

Шмуке, що підписав уже угоду, вийшов на Топінарове гукання з грішми в руках.

— Ось тля німочка й тля фас...

— Ох, добродію Шмуке, ви віддали багатство страхіттям, людям, що хочуть чести вас позбавити! Я носив оцю штуку одному славному хлопцеві, повіреному, що знає цього Фрезьє, так він каже, що ви повинні провчити злочинців, учинити позов, і вони відступляться... Прочитайте.

І необачний приятель дав йому виклик до суду,

посланий німцеві на вулицю Броден. Шмуке взяв папера, прочитав його, побачив, як його трактовано, і впав, як стій, не розуміючись на поводженні в справах. Ця порошинка заткнула йому серце. Топінар підхопив Шмуке на руки; вони стояли тоді коло нотаревого ганку. Проїздив візник, і Топінар посадив на нього бідного німця, якому кров ударила в голову. В очах у нього помутилось, але музикантові стало ще сили віддати Топінарові гроші. Від цього першого нападу Шмуке не загинув, але вже не очутився, робив тільки несвідомі рухи, нічого не їв. Помер він за десять день, ні на що не скаржившись, бо зовсім не говорив. Доглядала його пані Топінар, а поховано його скромно поруч із Понсом заходами Топінара, єдиного, хто йшов за труною цього сина Німеччини.

Фрезье призначено на мирового суддю; він дуже близький до президентової родини, і президентова його дуже цінить — вона навіть не схотіла, щоб він одружився з дочкою Табаро й обіцяє незрівняно більше вправному дільцеві, якому вона, як каже, зобов'язана не тільки придбанням Марвільських луків та котеджа, а ще й обранням пана президента за депутата на загальних перевиборах 1846 року.

Мабуть усім цікаво знати, що ж сталося з героїнею цієї, на жаль, аж надто правдивої в своїх деталях, — історії, яка доводить, коли поєднати її з попередньою історією, з якою вони ніби сестри-близниці, що характер є велика соціальна сила. Ви здогадуєтесь, о аматори, знавці та купці, що мова мовиться за Понсову колекцію! Для цього досить буде послухати розмову в графа Попіно, що недавно показував свою чудову колекцію чужинцям.

— Ви посідаєте справжні скарби, пане граф, — сказав один визначний чужинець.

— О, мілорде, — скромно відповів граф Попіно, — що до картин, то ніхто — я вже не кажу в Парижі, але й у цілій Європі, — не може змагатися з одним незнайомцем, євреєм Елі Магусом, старим маніяком, ватажком картиноманів. Він зібрав щось із сотню картин, які можуть відбити аматорам охоту складати колекції.

Франція повинна пожертвувати сім-вісім мільйонів і придбати цю галерію по смерті багача... Щождо рідкощів, то моя колекція справді варта того, щоб про неї говорити...

— Але як могли ви, такий заклопотаний, з вашими достатками, чесно заробленими в торгівлі...

— Аптекарським крамом,— урвав Попіно.— Як я спромігся...

— Ні,— відказав чужинець.— Але де ви взяли часу на розшуки? Адже рідкощі не самі до вас приходять...

— У батька вже було ядро колекції,— сказала віконтеса Попіно,— він любив мистецтва й гарні речі, але найбільшу частину своїх скарбів він має від мене...

— Від вас, пані?.. Ви така молода і вже піддалися цьому порокові,— сказав один російський князь.

З росіян такі наслідувачі, що всі недуги цивілізації на них зразу ж позначаються. Тандитництво в Петербурзі буяє, а що народ цей з природи хоробрий, то росіяни в цій, мовляв за Ремонанком, статті, так набили ціну, що зібрати колекцію зробилось неможливо. І цей князь приїхав до Парижу виключно за для колекції.

— Цей скарб, княже,— сказала віконтеса,— дістався мені в спадщину від кузена, який мене дуже любив, а він з 1805 року, більш як сорок років, збирав по всіх країнах, головне в Італії, оці всі шедеври...

— Як же його звати?— спитав мілорд.

— Понс!— відповів президент Камюзо.

— Він був чарівний,— ніжним голоском обізвалась президентова,— дуже розумний, оригінальний і до того ж щирий. Це віяло, на яке ви любуетесь, мілорде,— воно належало колись панії Помпадур,— він подарував мені якось уранці й сказав чудові слова, які дозвольте не повторювати...

І вона глянула на дочку.

— Що ж він сказав, пані віконтесо?— спитав російський князь.

— Слова його варті віяла!..— відповіла віконтеса, у якої ця відповідь зробилася вже стереотипною.— Він сказав мамі, що вже час тому, що було в руках порока, перейти до рук чесноти.

Мілорд глянув на пані Камюзо де-Марвіль із сумнівом, надзвичайно приємним для такої сухої жінки.

— Він обідав у мене тричі чи чотири рази на тиждень,— казала вона.— Він нас так любив! Ми вміли його цінити, митцям приємно бувати з тими, кому подобається їхній розум. До того ж дружина мій був йому єдиний родич. І коли панові де-Марвіль, який цього аж ніяк не сподівався, дісталась оця спадщина, пан граф волів краще купити все гуртом, аніж віддати колекцію на аукціон; ми теж воліли краще отак продати, бо жахлива б річ була розпорошити чудові речі, що так тішили нашого любого кузена! Елі Магус був тоді за цінувача, і отаким чином, мілорде я змогла купити котедж, що ваш дядько поставив, і де ви конче мусити нас ласкаво одвідати.

За касира в театрі, якого оренду Годісар передав з рік тому до інших рук, і досі працює пан Топінар; але він зробився похмурий, мізантроп і мовчущий; кажуть, що він якийсь злочин учинив, а лихослови театральні твердять, що причина його туги—це шлюб із Льольотою. Ім'я Фрезье нагонить огиду на чесного Топінара. Може й чудним здається, що єдина, достойна Понса та Шмуке, душа знайшлася десь у нетрях бульварного театру.

Пані Ремонанк, налякана віщуванням пані Фонтен, не хоче їхати на село й сидить у своїй чудовій крамниці на бульварі Мадлени, ще раз овдовівши. Справді, овернець зумовив у шлюбнім контракті, що все майно по смерті одного з подружжя лишається другому, а тоді підсунув дружині чарку з купервасом, сподіваючись на її помилку; та з самими найкращими намірами переставила чарку, і Ремонанк сам її випив. Цей кінець, вартий такого негідника, свідчить на славу провидіння, що в забутті його обвинувачують побутописців—може й за те, що вони надуживають ним у розв'язках драм.

Даруйте помилки переписувача!

Париж, липень 1846 — травень 1847.

З М І С Т

Розділ I. Славний уламок Імперії	5
Розділ II. Наслідки великої римської премії	10
Розділ III. Пара клацунів	20
Розділ IV. Одна з багатьох утіх колекціонера	30
Розділ V. Одна з багатьох образ, що похлібець мусить терпіти	40
Розділ VI. Зразок дверника (чоловічий і жіночий)	45
Розділ VII. Живий приклад байки про двох голубів	50
Розділ VIII, з якого видно, що блудні сини робляться зрештою банкірами та мільйонерами, коли вони з Франкфурта на Майні	59
Розділ IX, де Понс приносить президентовій мистецьку річ, трохи дорожчу за віяло	69
Розділ X. Німецька ідея	80
Розділ XI. Понса засипає піском	91
Розділ XII. Золото є химера (слова Скріба, музика Меєрбера, декорації Ремонанка)	101
Розділ XIII. Трактат окультних наук	111
Розділ XIV. Особа з Гофманових казок	121
Розділ XV. Балаканина й політика старих дверниць	132
Розділ XVI. Умова про підкуп	142
Розділ XVII. Як починається в Парижі кар'єра	152
Розділ XVIII. Ходатар	162
Розділ XIX. Фрезьє хитрує	171
Розділ XX. Сібо в театрі	179
Розділ XXI. Фрезьє сіє	192
Розділ XXII. Порада старим паничам	202
Розділ XXIII, де Шмуке підноситься до божого престолу	213
Розділ XXIV. Хитрощі заповідача	223
Розділ XXV. Тимчасова духівниця	234
Розділ XXVI, де знов з'являється пані Соваж	244
Розділ XXVII. Смерть, яка вона єсть	255
Розділ XXVIII. Далі про мучеництво Шмуке й про те, як умирають у Парижі	265
Розділ XXIX, де читач бачить, що, так зване, розпечатання духівниці полягає в запечатанні всіх дверей	275
Розділ XXX. Фрезьє збирає	285
Розділ XXXI. Закінчення	295

Ціна 1 крб. 40 коп.

ПЕРЕКЛОН (Р) 2-0

ВЕСА ЦИНА 7 90

